

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ
С. НААМАТОВ АТЫНДАГЫ НАРЫН МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Кол жазма укугунда

УДК 811.512 (575.2) (043)

БИЙГЕЛДИЕВА НУРЖАН АБДЫГУЛОВНА

**КӨРКӨМ ТЕКСТТЕГИ РЕТРОСПЕКЦИЯ ЖАНА ПРОСПЕКЦИЯ
КАТЕГОРИЯСЫ**

10.02.01 – кыргыз тили

Филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн
жазылган диссертация

**Илимий кеңешчи:
филология илимдеринин доктору,
академик Мусаев Сыртбай Жолдошович**

Бишкек – 2025

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	4-11
I БӨЛҮМ. ТЕКСТКЕ ЛИНГВИСТИКАЛЫК АНАЛИЗ ЖҮРГҮЗҮҮНҮН АЛ-АБАЛЫ, ПРОБЛЕМАЛАРЫ	12-71
1.1. Жалпы тил илиминде тексттик лингвистиканын илимий-теориялык жактан анализдениши.....	12-23
1.2. Кыргыз тил илиминде тексттик лингвистиканын илимий-теориялык аспектиде изилдениши.....	23-44
1.3. Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясынын изилдениш абалынын жалпы мүнөздөмөсү.....	44-56
1.4. Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясынын экстралингвистикалык негиздери.....	56-69
I бөлүм боюнча корутунду	69-71
II БӨЛҮМ. КӨРКӨМ ТЕКСТТИН ЛИНГВИСТИКАЛЫК АБАЛЫНА АНАЛИЗ ЖҮРГҮЗҮҮНҮН ТЕОРИЯЛЫК-МЕТОДОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗИ	72-126
2.1. Изилдөөнүн объектиси, предмети, прозалык көркөм тексттин өзгөчөлүктөрү, лингвистикалык анализ жүргүзүүнүн жолдору, методдору.....	72-85
2.2. Грамматикалык жана көркөм убакыттын карым-катышынын теориялык негиздери.....	85-98
2.3. Учурдагы кеп – убакыттын грамматикалык категориясынын баштапкы түшүнүгү (кыргыз тилинин материалында)	98-113
2.4. Көркөм тексттеги убакыттык катардын бузулушуна анализ.....	113-124
II бөлүм боюнча корутунду.....	124-126
III БӨЛҮМ. КӨРКӨМ ТЕКСТТИН РЕТРОСПЕКЦИЯ КАТЕГОРИЯСЫ (кыргыз тилиндеги көркөм тексттин мисалында)	127-171
3.1. Көркөм тексттеги ретроспекция категориясынын деңгээлдик түзүлүшү	127-138
3.2. Көркөм тексттеги ретроспекция категориясынын функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары мейкиндик түзүлүшү.....	138-150
3.3. Көркөм тексттеги ретроспекциялык тилдик айтылыштар.....	150-158
3.4. Көркөм тексттеги ретроспекция категориясынын аткаруу функциялары.....	158-170
III бөлүм боюнча корутунду.....	170-171
IV БӨЛҮМ. КӨРКӨМ ТЕКСТТИН ПРОСПЕКЦИЯ КАТЕГОРИЯСЫ (кыргыз тилиндеги көркөм тексттин мисалында).....	172-209

4.1. Көркөм тексттеги проспекция категориясынын денгээлдик түзүлүшү.....	172-183
4.2. Көркөм тексттеги проспекция категориясынын функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары мейкиндик түзүлүшү.....	184-190
4.3. Көркөм тексттеги проспекциялык тилдик айтылыштар.....	190-201
4.4. Көркөм тексттеги проспекция категориясынын аткаруу функциясы.....	201-208
IV бөлүм боюнча корутунду.....	208-209
V БӨЛҮМ. КӨРКӨМ ТЕКСТТЕГИ РЕТРОСПЕКЦИЯ ЖАНА ПРОСПЕКЦИЯ КАТЕГОРИЯСЫНЫН ӨЗ АРА КАРЫМ-КАТЫШЫ.....	210-248
5.1. Көркөм текстте ретроспекция жана проспекция категорияларынын бири-бири менен болгон карым-катышы.....	210-219
5.2. Ретроспекция жана проспекция категориясынын туюнтулуу өзгөчөлүктөрү	219-228
5.3. Ч.Айтматовдун “Кылым карытаар бир күн” романынын мисалында ретроспекция жана проспекция категориясынын өз ара карым-катышын анализдөө маселеси.....	228-238
5.4. К.Жусубалиевдин “Муздак дубалдар” романынын мисалында ретроспекция жана проспекция категориясын функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары талдоо маселеси.....	238-247
V бөлүм боюнча корутунду.....	247-248
ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ.....	249-250
ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР.....	251-274
ТИРКЕМЕЛЕР.....	275-290
ТЕКСТТИК ЛИНГВИСТИКАЛЫК ТЕРМИНДЕРДИН ТҮШҮНДҮРМӨ СӨЗДҮГҮ.....	291-295
ТАЛДООГО АЛЫНГАН ТЕКСТТИН ТОПТОМУ.....	296-318

КИРИШҮҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Акыркы жылдарда лингвистикада текстке жана анын категорияларына арналган илимий эмгектердин саны өсүүдө. Бул азыркы тил илиминде тилдин системалык-структуралык аспектисин изилдөөдө, анын функционалдык-коммуникативдик жагына да көп көңүл буруу талабы жаралганына байланыштуу болууда. Тил илиминде парадигманынын өзгөрүшү менен тилдик кубулуштарга функционалдык мамиле жасоо күчөдү, ал лингвистикалык анализдин бирдиктеринин кеңейишине алып келди жана анын функционалдык-коммуникативдик, психолингвистикалык жана прагматикалык багыттарынын активдүү өнүгүшүн шарттоодо.

Текстке эң татаал кубулуш катары мамиле жасоодо тилдин ар түрдүү деңгээлдеринин карым-катышта болуусун эске алуу менен анын күчөтүлгөн функционалдык аспектисин стимулдаштыруу керектиги байкалды. Категориялык-тексттик стилистикада текстти бүтүн жыйынды катары моделдөөдө, категорияларды аныктоо маселеси өтө курч турууда. Ошондой эле коммуникацияга кызыгуунун өнүгүшү менен текстке лингвистикалык анализ жүргүзүүдө башка илимдер: психология, социология, философия, коммуникациянын теориясы, физика, информатика ж.б. менен бирдиктүү иш алып баруу зарылдыгы жаралды.

Мындай изилдөөнүн актуалдуулугу жана эң керектүүлүгү көптөгөн окумуштуулардын А. Г. Баранов, О. А. Воробьева, И. Р. Гальперин, В. К. Гречко, М. Н. Кожина, Т. В. Матвеева, А. Н. Мороховский, Е. В. Сидоров, З. Я. Тураева, И. Я. Чернухина, С. Ж. Мусаев, С. Өмүралиева, Ж. Мамытов, Б. Ш. Усубалиев, Т. С. Маразыков, А. Э. Абдыкеримова ж.б. илимий эмгектеринде көрсөтүлдү.

Бул диссертациялык изилдөөнүн актуалдуулугу көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясын кыргыз тилинин материалында изилдөөгө алуу зарылчылдыгына негизделип, аталган маселелерге биринчилерден болуп, системалуу, комплекстүү лингвистикалык иликтөөлөрдүн жүргүзүлүшү менен түшүндүрүлөт.

Диссертациянын илимий программалар жана илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иш С.Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинин кыргыз жана орус тилдер кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категорияларын кыргыз тилиндеги материалдын негизинде лингвистикалык талдоого алууну, көркөм тексттин функционалдашуусунун структурасын жана өзгөчөлүгүн көркөм стилдин спецификасында табууну, экстралингвистикалык негизге шарттоону аныктап берүүнү көздөйт.

Бул максаттарды ишке ашырууда төмөнкү конкреттүү **милдеттерди** чечүү зарыл:

1. Жалпы тил илиминде жана кыргыз тил илиминде тексттик лингвистикасынын көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясынын илимий-теориялык аспектиде изилденишин иликтөө жана ал категорияларды шарттаган экстралингвистикалык факторлорду белгилөө;

2. Прозалык көркөм тексттин өзгөчөлүктөрүн, көркөм текстке лингвистикалык анализ жүргүзүүнүн жолдорун, методдорун, грамматикалык жана көркөм убакыттын карым-катышынын теориялык негиздерин, учурдагы кептин убакыттын грамматикалык категориясынын баштапкы түшүнүгү катары кыргыз тилинин материалында берилишин аныктоо;

3. Көркөм тексттеги ретроспекция категориясынын мазмундук-маанилик деңгээлин жана анын функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары мейкиндик түзүлүшүн, ретроспекциялык тилдик айтылыштарын, ретроспекция категориясынын аткаруу функцияларын (кыргыз тилиндеги көркөм тексттин мисалында) талдоо;

4. Көркөм тексттеги проспекция категориясынын мазмундук-маанилик деңгээлин жана анын функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары мейкиндик түзүлүшүн, проспекциялык тилдик айтылыштарын, проспекция категориясынын аткаруу функцияларын (кыргыз тилиндеги көркөм тексттин мисалында) изилдөө;

5. Көркөм текстте ретроспекция жана проспекция категорияларынын бири-бири менен болгон карым-катышын жана ал категориялардын туюнтулуу өзгөчөлүктөрүн анализдөө.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

1. Алдыга коюлган максатты ишке ашырууда белгилүү философ, окумуштуу, психолог, лингвисттердин ж.б. тексттик лингвистика, көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы жөнүндөгү илимий-теориялык иликтөөлөрү жетекчиликке алынды, ал категорияларды шарттаган экстралингвистикалык факторлор аныкталды жана диссертанттын өзүнүн жекече илимий ойлору теориялык жана практикалык жактан негизделип берилди;

2. Көркөм текстте белгилүү коммуникативдик-стилистикалык функцияны аткарган жана көркөм кептин стилдик өзгөчөлүгүнө, аталган чөйрөдөгү баарлашуунун максатына жана милдетине, башка тексттик категориялардын белгилерине ээ болгон ар кандай деңгээлдеги тилдик каражаттар, лингвистикалык анализ жүргүзүүнүн жолдору, методдору, грамматикалык жана көркөм убакыттын карым-катышынын теориялык негиздери, учурдагы кеп түшүнүгү ж.б. фактылык материалдардын негизинде ачылып көрсөтүлдү;

3. Кыргыз тилиндеги толук бүткөн көркөм текстте текст түзүүчүлүк мааниге ээ болгон ретроспекция категориясына (мурда бул планда алар атайын иликтөөгө алынбаган) комплекстүү түрдө дисциплиналар аралык анализ жасалды, анын мазмундук-маанилик деңгээли, функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары мейкиндик түзүлүшү, ретроспекциялык тилдик айтылыштары, аткаруу функциялары (кыргыз тилиндеги көркөм тексттин мисалында) талдоого алынды;

4. Көркөм тексттеги проспекция категориясынын мазмундук-маанилик деңгээли, функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары мейкиндик түзүлүшү, проспекциялык тилдик айтылыштары жана аткаруу функциялары (кыргыз тилиндеги көркөм тексттин мисалында) изилдөөгө алынып, фактылык материалдардын негизинде мүнөздөлдү;

5. Көркөм текстте ретроспекция жана проспекция категорияларынын бири-бири менен болгон карым-катышы жана ал категориялардын туюнтулуу өзгөчөлүктөрү, айтылыштарын түзгөн тилдик каражаттары анализделип, алардын үстүрт, же композиционалдык-структуралык жана терең, же мазмундук-маанилүүлүк деңгээлдери экстралингвистикалык негизде, б.а., ФССК катары структурасына кеңири лингвистикалык талдоо жасалып, тийиштүү илимий-теориялык тыянактар чыгарылды.

Изилдөөнүн натыйжасы тексттик лингвистика, текст таануу, кеп маданияты, жазуу түрүндө баарлашуу маданияты, практикалык стилистика, адабиятты редакциялоо багытына карай практикалык мааниге ээ болот.

Диссертациялык иштин практикалык мааниси көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясын иликтөөдөн чыккан натыйжаларды бардык изилдөөчүлөр (студенттер, магистранттар, аспиранттар ж.б.) колдоно алышат. Ретроспекция жана проспекциянын каражатын колдонуу принцибин билүү – көркөм текстти жаратуучуларга жана аны редакциялоочу адистерге да эң керек. Филология адистиги боюнча “Текст таануу”, “Кеп маданияты”, “Стилистика”, “Тексттик лингвистика”, “Текстке лингвистикалык талдоо”, “Көркөм чыгарманы талдоо” сыяктуу курстардын мазмунуна иштеги факт-материалдар, натыйжа-тыянактар, жоболор кирет.

Изилдөөнүн материалын азыркы жалпы тил илиминде, кыргыз тил илиминде жазылган илимий эмгектер жана кыргыз тилинде жазылган толук бүткөн көркөм тексттер (Ч. Айтматовдун “Кылым карытаар бир күн” жана К. Жусубалиевдин “Муздак дубалдар” романдарынын толук материалы) түздү.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. Экстралингвистикалык негизге шартталган, көркөм стилдин өзгөчөлүгүнөн чыккан ретроспекция жана проспекция – көркөм тексттин башкы, милдеттүү түрдө текст түзүүчү категориясы. Автордун таанып билүү, коммуникативдик жана автор менен окурмандын гармоникалуу баарлашуу процесси өз ара биргелешкен аракеттин корутундусун көрсөтөт.

2. Ретроспекция жана проспекция – көркөм текстте абдан олуттуу категория, алар чындыгында, тексттик параметралдык касиетке ээ болуп, жазуучунун коммуникативдик-таанып билүүчүлүк ишмердигинин перспективдүү-ретроспективдик мүнөзүн чагылдырат.

3. Автордун таанып билүү ишмердигинин өзгөчөлүгү текст түзүү процессинде көрүнөт. Текстти көркөм баарлашууда диалогдуулук мамилени реализациялоочу көрүнүш катары кабыл алууну жана түшүнүүнү тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясынын бар болушу аныктайт. Бул категориялардын бөтөнчүлүгү таанып билүүчүлүк-коммуникативдик процессте бирдей убакта эки: үстүрт, же композиционалдык-структуралык жана терең, же мазмундук-маанилүүлүк деңгээлди билдиргенинен көрүнөт.

4. Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясынын тилдик айтылыштары ар түрдүү деңгээлдеги тилдик бирдиктерден турган толук системаны түзөт, алар функционалдык-семантикалык жактан гана негизделбестен, ошондой эле стилистикалык да мүнөзгө ээ болушат. Аталган категориялардын айтылыш каражаттары мейкиндик принциби боюнча уюшулат, ошондуктан бул категориялар функционалдык семантикалык-стилистикалык категориянын статусуна ээ болушат. Башкача айтканда, алар автордун таанып билүү ишмердигин жана көркөм чөйрөдө болгон баарлашуудагы текст түзүү процессин чагылдырат, көркөм тексттин композиционалдык-маанилүүлүк түзүлүшүн изилдөөнүн башкы куралы болуп саналат.

5. Көркөм коммуникативдик-таанып билүүчүлүк ишмердиктин перспективдик-ретроспективдүү мүнөзү жана көркөм чыгарманы жаратуу процессинде автордун ой жүгүртүүсү, ошондой эле коммуниканттардын перцептуалдык ой жүгүртүүчүлүк мнемоникалык ишмердиги – тексттик тегиздиктеги ретроспекция жана проспекция категориясынын ажырагыс карым-катышын негиздейт. Мындан алардын жупташкан категория экени жана тексттик башка категориялардан болгон айырмасы көрүнөт.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Диссертациялык эмгекте көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы Ч.Айтматовдун “Кылым карытаар

бир күн” жана К.Жусубалиевдин “Муздак дубалдар” романдарынын материалында экстралингвистикалык факторлорго таянуу менен лингвистикалык анализге алынды. Ретроспекция жана проспекция категориясына функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары чыгарылган жалпылоолор жана илимий корутунду-тыянактар изденүүчү тарабынан жеке ишке ашырылды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы.

Диссертациянын негизги жыйынтыктары «Категории ретроспекции и проспекции в художественных текстах (на примере романа Ч.Айтматова «И дальше века длится день»)» ISBN 978-620-6-17269-7 аталышында Lambert Academic Publishing (Германия) аттуу дүйнөлүк басмаканада китеп болуп жарыяланып, эл аралык деңгээлде Россия, Европа, Африка, Орто Азия жана Латын Америкада окулууда. Аталган китептин мазмунунда чет элдик индекстелген (РИНЦ) илимий басылмаларда чыккан 7 макала камтылган.

«Көз карандысыз Казакстан: Тил жана ономастика» аттуу эл аралык илимий-практикалык конференцияга (Астана, 28-март, 2023-ж.) жана IV эл аралык илимий-практикалык конференцияда уюштурулган «КМШнын Мыкты мугалими – 2023» (1-июнь, 2023-ж.) аттуу эл аралык долбоорго катышып, талкууга чыккан макала үчүн II даражадагы диплом жана «КМШнын Мыкты мугалими – 2023» медалы берилген. Диссертациялык иш С.Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинин кыргыз жана орус тилдер кафедрасынын кеңейтилген жыйынында талкууланып, коргоого сунушталган.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарыяланышы. Диссертациянын негизги мазмуну жана натыйжалары жалпысынан 20 илимий макалада чагылдырылды: анын ичинен чет элдик басмада РИНЦ системасындагы журналда – 10 макала, КРдин РИНЦ индекстелген жана УАК тарабынан сунушталган мезгилдүү илимий басылмаларда – 10 макала жарык көрдү.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Диссертациялык эмгек киришүүдөн, 5 бөлүмдөн, алардын ар биринин корутундуларынан, жалпы жыйынтыктоодон, колдонулган адабияттардын тизмесинен, тиркемеден,

талдоого алынган көркөм тексттин материалынын тизмегинен турат. Диссертациялык иштин жалпы көлөмү – 318 бет.

Киришүүдө изилдөөнүн актуалдуулугу, иштин теориялык жана практикалык маанилүүлүгү далилденет, анын максаты жана милдеттери аныкталат, илимий жаңылыгы, натыйжасы көрсөтүлөт, изилдөөнүн материалы белгиленет, диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору көрсөтүлөт, изденүүчүнүн жеке салымы, изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы жана диссертациялык иштин түзүлүшү берилет.

Биринчи бөлүм «Текстке лингвистикалык анализ жүргүзүүнүн ал-абалы, проблемалары» деп аталат. Анда темага ылайык жүргүзүлгөн изилдөөлөргө обзор жасалат, алар тексттик категория түшүнүгүнө жана анын көйгөйлөрүнө, ретроспекция жана проспекция категориясы жана алардын өзгөчөлүктөрүнө арналган, тигил же бул концепцияда өзгөчө көңүл тексттик категорияга бурулган. Лингвистикалык эмгектерде тексттик категорияга аныктама берүүдө, азыркы мезгилдин талабына ылайык, анын типологиялык жана параметралдык касиетине өзгөчө көңүл бурулган. Ошондой эле экстралингвистикалык факторлордун ретроспекция жана проспекциянын текст түзүүчү категория катары типтери, алардын көркөм тексттеги өзгөчөлүктөрү белгиленген.

Экинчи бөлүм «Көркөм тексттин лингвистикалык абалына анализ жүргүзүүнүн теориялык-методологиялык негизи» деп белгиленилет.

Бул бөлүмдө прозалык көркөм тексттин өзгөчөлүктөрү, лингвистикалык анализ жүргүзүүнүн жолдору, методдору көрсөтүлүп берилди. Көркөм тексттин мазмундук-линиялык түзүлүшүнүн жалпы өзгөчөлүгү, андагы баяндоонун формасы жана айтылыш мүмкүнчүлүгү, көркөм текстте “мейкиндик” жана “убакыт” маанисинин ишке ашышы теориялык жактан гана белгиленилбестен, конкреттүү тексттерге (кыргыз тилиндеги материалда) лингвистикалык анализ жүргүзүү менен далилденди.

«Көркөм тексттин ретроспекциялык категориясы (кыргыз тилиндеги көркөм тексттин мисалында)» деген аталыштагы **үчүнчү бөлүм** ретроспекция категориясынын структурасын, анын тилдик каражаттар аркылуу түзүлгөн

айтылыштарынын системалуу уюшулушун жана аткаруу функциясын, ошондой эле толук бүткөн көркөм чыгарманын кеңейтилген процессинде ретроспекциялык категориянын аткаруучу милдеттерин анализдөөгө арналды.

Ошондой эле ретроспекция категориясы композиционалдык-структуралык деңгээлдеги аспектиде каралып, б.а., текстте ретроспективдүү функцияны реализациялаган каражаттарга жана ыкмаларга, тактап айтканда, тилдик айтылыштардын ретроспективдик формаларына анализ жасалды.

Төртүнчү бөлүм «Көркөм тексттин проспекциялык категориясы (кыргыз тилиндеги көркөм тексттин мисалында)» деп аталат. Мында көркөм тексттеги проспекция категориясы, мазмундук-маанилик деңгээли, аткаруу функциялары, функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары мейкиндик түзүлүшү, көркөм тексттеги проспекциялык айтылыштарынын жасалуу абалы лингвистикалык талдоого алынат.

Бешинчи бөлүм «Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясынын өз ара карым-катышы» деген аталышта берилип, көркөм тексттин аспектисинде ретроспекция жана проспекция категорияларынын туюнтулуу өзгөчөлүктөрү талдоого алынат, алардын бири-бири менен болгон байланышы жана ФССК катары мүнөздөлүшү аныкталат.

Ар бир бөлүмдөрдүн өздөрүнө таандык корутундулары чыгарылат, жалпы корутунду берилип, пайдаланылган адабияттардын жана талдоого алынган материалдардын тизмеси, тиркемелер берилет.

I БӨЛҮМ. ТЕКСТКЕ ЛИНГВИСТИКАЛЫК АНАЛИЗ ЖҮРГҮЗҮҮНҮН АЛ-АБАЛЫ, ПРОБЛЕМАЛАРЫ

1.1. Жалпы тил илиминде тексттик лингвистиканын илимий-теориялык жактан анализдениши

Акыркы он жылдыкта тил илимин коммуникативдик-функционалдуу парадигманын түзүлүшүнө карата ылайыкташтыруу жана лингвистиканын тексттин стилистикасынын өнүгүү процессине байланыштуу окумуштуулардын тексттик лингвистикага кызыгуусу артты. Тилдик системанын эң жогорку деңгээли катары текстти таануу – лингвисттерди конкреттүү тексттин өзгөгүндө эмне жатат, кандай форманын негизинде жаралат, кандай эрежени сактайт сыяктуу суроону чечүүгө багыттоодо. Өз алдынча сапатка ээ болгон тил илиминин бир бөлүгү катары тексттик лингвистиканын калыптануусу азыркы лингвистикалык илимдин бардык өнүгүү процессин өзүнө камтыйт.

Текст – бул бардык гуманитардык-философиялык ой жүгүртүүнүн биринчи бар нерсеси жана ал дисциплинанын пайда болуусун камсыз кылган түздөн-түз чындыгы. Бул аныктаманы биринчилерден болуп окумуштуу М.М. Бахтин көрсөткөн, ал тил илиминин жаңы тармагы болгон тексттик лингвистика деген аталышты берген [Бахтин, 1979:282]. Ага удаа бул пикирге лингвист-изилдөөчү З.Й.Шмидт кошулуп, “текст” жана “тарых” – базалык категориялар, анда негизги тилдик бирдик – сөз, же сүйлөм эмес, тексттин өзү деген ойду айткан [Шмидт, 1978:371]. Бул изилдөөлөрдө жогорку жана эркин өзгөрүүчү тилдик бирдик катары сүйлөмдү эмес, тексттин өзүн эсептешет. Диссертациялык эмгекте текстти татаал синтаксистик бүтүндүк катары таанып, тексттик категория (ретроспекция жана проспекция) аныктамасы тексттик түшүнүктүн өзүнөн чыгарылып изилденди.

Тексттик лингвистика – илимий дисциплина, анын максаты – адамдардын баарлашуусунун өбөлгөлөрүнүн жана шарттарынын маңызын жана уюштурулушун баяндоо. Тексттик лингвистиканын мындай түшүнүгүнө ылайык, тексттин өзү – изилдөөнүн предмети, ал – оозеки, же жазуу жүзүндөгү кептин продуктусу, тилдик бирдиктерден турган, лексикалык, грамматикалык, логикалык, стилистикалык байланыштардын түрлөрү менен бириккен чыгарма

[Гальперин, 1981:43]. Бул илимий аныктама изилдөөбүздүн предмети болуп көркөм тексттин өзүнүн жана аны уюштурган ретроспекция, проспекция категорияларынын типологиялык өзгөчөлүктөрүнүн, коммуникативдик-прагматикалык табиятынын эсептелишине негиз болот.

Белгилүү окумуштуу Э.Косериунун пикири боюнча, тексттик лингвистика структуралык-функционалдык лингвистика менен катар лингвистикалык ойдун өнүгүшүндөгү негизги багыттын бири болуп саналат. Ал тил илиминин өз алдынча тармагы катары салыштырмалуу жакында эле калыптанып калганына карабастан, тилдин көйгөйлөрүн теориялык жактан түшүнүүсүнүн тереңдиги жана иштелип жаткан маселелердин чөйрөсүнүн кеңдиги боюнча көрүнүктүү орунду ээлейт [Косериу, 2010:138]. Иште ретроспекция жана проспекция категориялары функционалдык-стилистикалык мамиледе тигил же бул функционалдык стилдин экстралингвистикалык негизинде жаралгандыгы анализделип, алар функционалдык-семантикалык-стилистикалык категория (ФССК) катары талдоого алынат.

Тексттик лингвистиканын башка тармактарын лингвист П. Хартманн баса белгилеген: 1) тексттин жалпы лингвистикасы; 2) конкреттүү тексттин лингвистикасы; 3) тексттин типологиясынын лингвистикасы [Хартманн, 1971:10]. Бул илимий аныктаманы жетекчиликке алуу менен изилдөөбүздө тексттин типологиясынын лингвистикасы аныкталат.

Тексттик лингвистика бир функционалдык стилге, бир жанрга таандык болгон тексттин түрлөрүн гана изилдөөгө албастан, анын типологиясынын курулушунун башка критерийлерин да аныктайт. Г.В.Йейгер тексттердин типологиясын аныктоодо, төмөнкүдөй эки жолду сунуштайт: Биринчиси, тексттин ырааттуулугун жана текстте пайдаланылган тилдик элементтерди байланыштыруунун жолдорун талдоо; Экинчиси, коммуникативдик мамилени жана аны менен аныкталган тексттердин структуралык жана семантикалык өзгөчөлүктөрүн изилдөөгө алуу [Йейгер, 1974:165].

Текстти түзгөн бирдиктерди изилдөө синтаксистик теориянын чөйрөсүн кеңейтип, ага сүйлөмдөн чоң бирдикти б.а., тексттин өзүн изилдөөнүн предмети

катары киргизет да, аны татаал синтаксистик бүтүндүк деп атайт. Синтаксистин бул чөйрөсү тил илиминде системалуу грамматикалык курстарда жетиштүү түрдө чагылдырыла элек жана терең лингвистикалык изилдөөнү талап кылган багыттардын бири болуп саналат.

Орус тил илиминде татаал синтаксистик бүтүндүк теориясын А.М.Пешковский (1928), Л.А.Булаховский (1956), Н.С.Поспелов (1970) иштеп чыккан. Аны И.А.Фигуровский (1973, 1976), И.Р.Гальперин (1981), Г.Я.Солганик (2001), О.И.Москальская (1981) ж.б. окумуштуулар изилдөөгө алышкан. Лингвист Г.Я.Солганиктин “Тексттин стилистикасы” аттуу эмгегинде тексттин лингвистикасынын тынымсыз өнүгүүдө болуп жаткандыгын белгилеп, анын грамматикасы, семантикасы менен катар стилистикасы да толук изилдөөгө муктаж экендигин белгилеген. Тексттин лингвистикасы эки компоненттен (стилистика жана тексттен) турарын көрсөткөн [Солганик, 2001:3]. Тексттик лингвистиканын башкы багыттарынын бири болуп, текстти уюштурган өзгөчө категорияларды аныктоо саналат. Бул маселенин өнүгүшүнө эң чоң салымды чет элдик окумуштуулардын ичинен Р.Харвег, Х.Вайнрих, В.Дресслер ж.б. кошкон.

Немец окумуштуусу Х.Вайнрих “Немец тилиндеги тексттин грамматикасы” аттуу эмгегинде: “Текст – коммуникациянын негизги бирдиги”, - деп белгилеген [Вайнрих 1993:13]. Текстке тиешелүү критерийлер Р.А.- де Богранд жана В.Дресслердин чогуу иштеп чыккан концепциясында (1981) так көрсөтүлгөн. Аларга: когезиялык, когеренттүүлүк, интенционалдык, кабылдоочулук, маалыматтуулук, кырдаалдык жана интертексттүүлүк касиеттер кирет.

Өзгөчө илимий резонансты И.Р.Гальпериндин “Текст – лингвистикалык изилдөөнүн объектиси” (1981) аталыштагы монографиясы жаратты, анда тексттин дистинктивдүү (так) белгилерине анализ илимий негизде жасалып, категория түшүнүгүнө илимий статус берилет. Тексттин типологиясын функционалдык стилдик жактан жана акыркы жанрдык дифференциядан көрүп: “Текст – “уюмдашкан арал”, ал – кеп ишмердүүлүк процессинде объективдештирилген, толук бүткөн чыгарма”, – деп белгилеп, тексттик

категориянын аныктамасын тексттик түшүнүктөн чыгарат. Окумуштуу изилденген категорияны грамматикалык деп атайт, бирок “грамматика” терминин кенен мааниде кандайдыр бир закон ченемде “уюшулбаган тилдик форма өндөнүп көрүнгөн билдирүүнү байкабоо – бул жаратылыштык кубулуштун маанисин андообо” деп көрсөтөт. Грамматиканын областында “категория” деген түшүнүк жаралып, аны форманын белгиси катары иштеп чыгуу талабы коюлду. Тексттик категориянын бул актуалдуу көйгөйүнө карабастан, алар жөнүндө маселе толук кандуу изилденип бүтө элек [Гальперин, 1981:43]. Азыркы лингвистикада И.Р.Гальпериндин тексттик категорияга жасаган ачылыштары тексттик лингвистиканын өнүгүү багытын (Кручинина 1988; Майданова 1987; Тураева 1985; Чернухина 1984; Матвеева 1992; Воробьева 1993; Москвадагы лингвистикалык университеттин илимий эмгектердин жыйнактары ж.б.) шарттайт.

Т.В.Матвееванын (1990) эмгегинде категорияны философиялык түшүнүүдөн алыстатып, анын “текст түшүнүгүн моделдөөгө катышкан жалпы белгилерин (касиет, параметр) аныктап берет, б.а., бардык текстке таандык болуп, ансыз бирөө да жаралуу жөндөмүнө ээ боло албаган типологиялык белгини көрсөтөт, текст бир эле категория менен түзүлбөйт, дайыма алардын жыйындысы аркылуу моделделинет. Текст – автордун негизги оюн жеке ашырган детерминизмге негизделген кеп. Окумуштуу тексттик категориянын түрлөрүн аныктоодо, тексттеги өз ара байланышкан мамиленин, коммуникативдик актынын чагылышын, уюштуруучулар: субъект жана адресатты, кептин предметин жана адресатка билдирүүнүн ыгын, тексттик мейкиндик жана убакытты, ошондой эле үч информациялык программаны (баалоочулук, рационалдык жана прагматикалык) негиз кылып алат. Изилдөөнүн баалуулугу толук бүткөн тексттин коммуникативдик жаратылышынын аспектисинде изилдөөсү, ал тексттин типологиялык белгилеринин изилдениши менен да тыгыз байланышта болот.

Бул эмгекте тексттик категориянын ар түрдүү функционалдык стилде болгон өзгөчөлүгү – анын бир катар вариантында тигил же бул стилде билдирилген жалпы тексттик инварианттын бар экенидиги да аныкталып берилет.

Т. В. Матвееванын стилдик модификациянын аспектисинде функционалдык стилдердин ар бирин салыштырып изилдегени биздин изилдөөбүздүн максатынын ишке ашуусуна түрткү болду. Категориянын философиялык түшүнүгү алгач, тил илимине чукул бурулуш жасап, “грамматикалык түшүнүк” деген статуска ээ болот. Категория түшүнүгүн аныктоодо, бир топ анын структуралык-тилдик жагына басым жасашат. Алар тилде өзгөчө функционалдык жана семантикалык жактан бириккен ар түрдүү деңгээлдин тилдик бирдиктеринин системаларын “сөздөрдүн грамматикалык категориясы” жана “сөздөрдүн конструкциясынын грамматикалык категориясынын” деңгээлинде гана көргүсү келбейт, аны терең изилдөөгө алышат [Матвеева, 1992:57].

Лингвистикалык анализдин натыйжасы (О. Есперсендин окуусу жана И.И. Мещаниновдун теориясы) көргөзгөндөй, категория түшүнүгү – бул семантикалык ар кыл деңгээлдин жаралышы, ал “лексиканы семантикалык жагынан, синтаксисти сүйлөмдүн түзүлүшүнөн жана сөздөрдү морфологиялык жактан түзүүдөн” ачып көрсөтөт [Милевская, 1985: 197]. И.И.Мещанинов бардык тилдик деңгээлдердин каражаты катары тилдин өзүн эсептейт. Е.В. Гулыга жана Е.И. Шендельс, мейкиндик теориясы жөнүндөгү белгилүү изилдөөлөргө (В.Г. Адмони жана Г.С. Щур) таянып, “лексикалык-грамматикалык мейкиндик” деген түшүнүктү киргизет.

В. К. Гречко, Н. Д. Зарубина, М. Н. Кожина, Т. В. Матвеева, З. Я. Тураева, Н. А. Слюсарева ж.б. көрүнүктүү баскычта ФСКнын багытын аныкташкан. Алардын ичинен И. Р. Гальперин, Т. В. Матвеева, М. Н. Кожина, А. Н. Мороховский, Е. В. Сидоров, В. А. Сергия, З. Л. Тураева, И. Я. Чернухина ж.б. лингвисттердин эмгектеринен категория түшүнүгүнүн функционалдык-грамматикалык багытта каралганын көрөбүз.

Тексттин сапаты коммуникативдик ишмердүүлүктүн өз ара байланышкан модели катары ыңгайлашкан абалдан көрүнөрүн В. А. Сергия билдирет. Бул концепциянын автору тексттин жогорку категориясы катары анын коммуникативдүүлүгүн эсептейт, ал бир канча жеке (системалуу, функционалдуу жана системалуу-тилдик) категорияларга таянарын айтат. Бардык тексттик категорияларда, автордун ою боюнча, текстти ар тарапка бурат жана аны жалпыланган системага байлайт, анда текст өз милдетин аткарат [Сергия, 1989:23]. Окумуштуу М. А. Сапаров көркөм чыгармадагы убактылуу-көрүнүштүк форманын уюшулушун илимий жактан аныктап, искусство жана адабияттагы ритм, мейкиндик жана убакыт жөнүндө терең ой жаратса, М. А. Гвенцадзе коммуникативдик лингвистика жана тексттин типологиясы боюнча алгылыктуу эмгек жаратат, ал эми Т. М. Дридзе социалдык коммуникациянын структурасындагы тексттик ишмердүүлүктү изилдеген [Сапаров, 1968; Гвенцадзе, 1986; Дридзе, 1984].

З.Я.Тураева (1998) И.Р.Гальперинге улай, “тексттик категория – тексттин бардыгына жарай турган түшүнүктүү универсал” деп атап, ага таксономикалык (классификациялык) жана квалитативдик (сапаттык) анализ жүргүзөт, автор ал үчүн көркөм тексттин материалын изилдөөнүн объектиси кылып алат. Тексттик категория түшүнүгү тексттин типологиялык белгилеринин (касиет жана параметр) аспектисинде каралып, коммуникативдик актыны эсепке алуу менен аныкталып берилет.

Функционалдык-семантикалык категорияга сунуш кылынган типологиялык белгилерге жана мазмундук линиялык түзүлүшкө таянып, анын чындыкта ишке ашкан (потенциалдуу эмес) коммуникациянын, кенен контексттин, кептик баарлашуунун реалдуулугунун үстүрт жакка багытталганын окумуштуу Гальперин көрсөткөн [Гальперин, 1980:44-52]. Категорияны бул максатта анализдөөнүн башкы критерийи болуп, стилистикалык маани саналат. Ал ар түрдүү деңгээлдеги тилдик каражаттардын бириккен жыйындысынан туруп, бирдиктүү коммуникативдик дайындоонун баарлашуусунун максатынын, тилдик каражаттын жана башка акыркы жана

спецификалуу айтымдардын маңызында ишке ашат. Тексттик категория өзгөчө функционалдык-стилистикалык мамиледе ишке ашып, тигил же бул функционалдык стилдин экстралингвистикалык негизинде маалым болот. Бул категориялар функционалдык семантикалык-стилистикалык категория (ФССК) деп аталат. Ал функционалдык-коммуникативдик, б.а., лингвистикалык – функционалдык-стилистикалык мамиледе жаралат, аларды изилдөө статикалык аспекте (тексттин натыйжасында), ошондой эле тексттик түзүлүштү чагылдырган жана коммуниканттардын таануу ишмердүүлүгүн түшүндүргөн принциптерди чагылдырууда пайда болот.

М.Н.Кожина белгилегендей, функционалдык семантикалык-стилистикалык категория – тексттик категориянын өзгөчө тиби, башкалардан айырмалаган белгиси - аларды изилдөөчү өзгөчө стилистикалык-функционалдык аспектиси [Кожина, 1989:5]. ФСК - грамматикалык маанини билдирген категория, ал эми ФССК - мейкиндик түзүлүшкө ээ, ал тигил же бул баарлашуу чөйрөдөгү конкреттүү коммуникативдик максатка, функционалдык-стилдик кесипкөйлүккө, анын стилдик касиетине жана экстралингвистикалык негизге таянат, мындан экстралингвистикалык факторлорду эсепке алуу керек. Анын уюшулуу абалындагы ар түрдүү деңгээлдик каражат семантикалык-грамматикалык принцип менен эмес, функционалдык-стилистикалык жактан жаралат. Мындан анын борбор жана мейкиндик аныктамасына, б.а., функционалдык-стилистикалык маанисине жана аткарган кызматына, алардын жаралуусунун жыштык каражатына негиз түзүлөт. Демек, ал ар түрдүү деңгээлдеги каражаттардын (текстти кошуп) системасын көрсөтөт, алар бүтүн бир текстте (бир функционалдык стилдеги тексттин түрүндө) бири-бири менен тыгыз байланышта болушат, бирдиктүү коммуникативдик милдетти аткарышат, белгилүү бир тексттин дал келүүчү функционалдык стилинин өкүлү катары тигил же бул категориялык белгисин жаратышат. Бул категориянын бөлүнүп чыгуусу жана негизделиши экстралингвистикалык факторлорго шартташат, анда башкы орунду субъектүү-объекттик мамиле ээлейт. Функционалдык семантикалык-стилистикалык категория тигил же бул кептик ар түрдүүлүктүн

стилистикалык өзгөчөлүгүн, тексттик типтин, же өзүнчө толук бүткөн чыгарманын стилистикалык-тексттик тибине – инвариантка карата болгон мамилесин көрсөтөт. Функционалдык стилистиканын негизги түшүнүктөрүнүн бири – стилистикалык-кептик системалуулук. Тексттик тегиздиктеги тилдик бирдиктердин ар түрдүү деңгээлинен функционалдык-семантикалык байланышты көрүү, экстралингвистикалык негизге шартталган кептик ар түрдүүлүккө туура келүү жана жалпы коммуникативдик байланышты (бул чөйрөдө) аткаруу, аталган группадагы тексттин тилдик ар түрдүүлүгү (текстен сырткаркы), жаратуучу жана көрүнүүчү болгон стилдик өзгөчөлүктүн байланышы, аларды башкалар менен салыштыруу жана жалпы стилдик касиетке ээ болуусу – функционалдык семантикалык-стилистикалык категориянын системалуулугунун өзгөчө жактары. Алардын бири-бири менен болгон карым-катышы системалуулуктун өзөгүн түзөт.

“Ретроспекция” жана “проспекция” жаңы термин эмес, аны лингвисттер жана адабият таануучулар толук тексттин (чыгарманын) түзүлүшүн аныктоонун зарылдыгы жаралганда, б.а., текстте мурда айтылганга кайрылганда, же алдыга эмне жөнүндө айтыларын билдирүүдө колдонушат. Жалпы планда, проспекция – “келечекке кайрылуу, болчу окуяны билдирүү”, ретроспекция – “өткөнгө кайрылуу, өтүп кеткен окуяга сереп салуу” [Андреева, 1996: 108]. Ретроспекция жана проспекция категорияларынын маңызында мейкиндик-убакыттык параметрлер жатат. Буга байланыштуу алар көркөм текстке ылайык, убакыттык жана мейкиндүү мамиленин хронотоптук бири-бири менен болгон маанилүү байланышын изилдөө үчүн колдонулат. Хронотопко арналган изилдөөнү адабият таануу илими жүргүзөт, анткени анын мааниси ага мүнөздүү, ретроспекция жана проспекция объективдүү түрдө тексттин категориясы болгондуктан, алар – мазмундук линияга мүнөздүү болгон композициялык ыктын бири (К.А Андреева, Л.А Ноздрин, М.А Рыбникова, Н.Ф Ржевская, Б.А. Успенский, В.Б. Шкловский ж.б.).

Убакыттык өзгөрүш чындыкты таануунун өзгөчө жолу болгондуктан, ал окуянын себеп-аныктоочулук негизин жана кейипкерлердин психологиясынын

сырын ачат жана окурманга тексттин мазмунун түшүнүүгө жардам берет [Шкловский, 1970:12]. Алар эмоционалдык-баалуулук менен өзгөрөт, буга байланыштуу хронотоп поэтикалык доминат катары каралат, ал өзгөчө эмоционалдык-эстетикалык тапшырманы аткарат [Андреева, 1996:54]. М.Бахтин көрсөткөндөй: “Мазмундун чөйрөсүнө кандай гана көрүнүш кирбесин, ал хронотоп аркылуу чечмеленет” [Бахтин, 1979:14]. Азыркы тексттин лингвистикасы жана стилистикасында кызыгууну жараткан көркөм тексттеги көркөм убакыт маселесин жана анын өзгөчөлүктөрүн изилдөөнү И.Р.Гальперин, В.А.Кухаренко, З.Я.Тураева, И.Я.Чернухина ж.б. жүргүзүшкөн.

Азыркы жазуучулардын чыгармаларын анализдеген И. Я. Чернухина, эки убакыттык пландын (негизги жана ретроспективдик) грамматикалык жактан болгон өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурат [Чернухина, 1984:22]. Убактылуу оппозиция (азыркы жана өткөндөгү) көркөм чыгармада көрүнүп турган көрүнүштү туура түзүүнүн каражаты катары колдонуларын айтат. Убактылуу катмарлардын (негизги жана ретроспективдүү) бири-бирине ыңгайлашуусу, окумуштуу белгилегендей, көркөм тексттин маанилик жактан байланышына алып келет. Көркөм тексттин негизги категориясынын бири – проспекция. Ал тексттин алга умтулган өнүгүүсүн көрсөтүп, болуп жаткан окуяларды анафоралык багыт менен аныктайт. Проспекциянын башкы өзгөчөлүгү грамматикалык кубулуштун (этиштин чак категориясынын алмашылышынан жана лексикалык көрсөткүчтүн колдонушунан (мисалы, кийин, соң, кийинчерээк сыяктуу тактооч) көрүнөт.

Тексттик категорияларды изилдөөгө И. Р. Гальперин биринчилерден болуп кайрылган. Анын аныктамасы боюнча, “ретроспекция – мазмундук-фактылык информацияга окурмандын катыштыгы болгонун көрсөткөн тилдик айтымдын бириккен формасы”. Окумуштуу мындан ретроспекция эки жол менен көрүнөрүн айтат. Биринчиден, болуп өткөн окуя текстте баяндалган болот, экинчи жактан, ал информация тексттин алга умтулган кыймылын токтотуу менен айтылат, натыйжада баяндоо деңгээлинин убактылуу орун которуусу болот. Буга байланыштуу И. Р. Гальперин ретроспекциянын субъективдүү –

окурмандык жана объективдүү – автордук болгон эки түрүн бөлүп көрсөтөт. Бул категориянын текст түзүү аспектисинде текстти түшүнүү жана өздөштүрүүсүн гана аныктабастан, ошондой эле формалдуу белгилерге ээ болбогон интерпретация катары эсептейт. И. Р. Гальпериндин аныктамасы боюнча, проспекция – мазмундук-фактылык информациясындагы ар түрдүү бириккен тилдик формаларды сүрүп, кийинки бөлүктө эмне жөнүндө сөз болорун алдын ала билдирген тексттин грамматикалык категориясы [Гальперин, 1981:112].

Автор проспекцияны да объективдүү-автордук жана субъективдүү-окурмандык проспекция деп бөлөт. Белгиленилген жогорудагы категориялар толук текстте (өз-өзүнчө чыгармада) каралат, өзгөчө көркөм чыгарманы анализдөөдө, жеке тексттик (тексттин үстүрт деңгээлине) басым жасоо керек.

Окумуштуу О.Б. Сиротининанын пикири боюнча, кээ бир категориялар жеке, өз алдынча болуу жөндөмүнө ээ эмес, ал эми ретроспекция жана проспекция категориясы жеке когезиялык көрүнүштөгү факультативдик категориялар. Аларды когезиянын жанынан эмес, анын түпкүрүнөн ажыратып алуу керек [Сиротинина, 1982: 153]. Харченко башка пикирде, ретроспекция жана проспекция тексттин оң жана сол контекстине байланышкан, ырааттуулукту сактаган эки түрдөгү субкатегориялар [Харченко, 1985:141]. Биз кайрадан эле И. Р. Гальпериндин көз карашына кошулабыз, ретроспекция жана проспекция категориялары – дистинктивдүү, өз алдынчалуулукка ээ категориялар, бирок алардын бири-бирине болгон тыгыз байланышы (аралашуусу), текстте биринин артынан бири колдонулганда (же чогуу, же башка) көрүнөт. Бул категорияларсыз окурман “дүйнөнүн картинасы” тууралуу ой жүгүртө албайт [Гальперин, 1980:44].

Текст менен сөздөрдүн интеграциясы акырындык менен ишке ашат. Тексттеги кайталоо сөзгө уламдан-улам жаңы маанилерди берип, салыштырууларды айкалыштырып колдонууга шарт түзөт. Кайталоо эч качан механикалык эмес, ал тексттин терең мааниси менен байланышкан. Тексттин интегралдык биримдигин түзүүчү негизги факторлордун бири – автордун прагматикалык мамилеси, ал адресанттын дүйнө таанымын чагылдырат,

тексттин бардык мүнөздөмөлөрү, анын композициялык жана семантикалык түзүлүшү ага баш ийет. Мында тексттин прагматикалык мамилеси негизги образга байланышкан терс коннотацияларда көрүнөт. Ал кайра-кайра кайталанган окуялар аркылуу жаралып, чыгарманын өнүгүшүнө жараша экспрессивдүү болуп калат.

Тексттин бүтүндүгү жана ырааттуулугу, ар кандай деңгээлдеги компоненттердин интеграциясы атоонун тандалып алынган каражаттарынын мүнөзүндө, автор тарабынан салыштыруунун темасы жана образы катары так эмне тандалып алынганында ачылат. Образдуу каражаттардын табияты автордун эстетикалык-философиялык концепциясынын, прагматикалык мамилесинин, жеке философиясынын көрсөткүчү болуп саналат. Бирок бул тексттин айырмалоочу белгилери катары образдуу каражаттардын маңызын ылдыйлатпайт, анын мүнөзү чыгармадан чыгармага белгилүү бир система катары автордун жеке стилинин чегинде өзгөрүшү мүмкүн. Тексттин интегралдык биримдигин түзүүдө образдык система активдүү роль ойнойт.

Көркөм тексттин типологиясын анализдөөдө төмөнкү эки түр сунуш кылынат. Биринчи типология: структуралык жана грамматикалык мүнөздөмөлөрдүн сөз, сөз айкашы, координациялоочу же баш ийүүчү сүйлөм, сөз айкаштары, багыныңкы сүйлөм ж.б. негизинде курулат. Экинчи типология: образдуулуктун мүнөзүнө, чыгарманын мазмуну менен байланыштын түрлөрүнө негизделет. Чыгарманын аталышы кыскартылган түрдө чыгарманын негизги идеясын камтыйт жана аны түшүнүүнүн ачкычы болуп саналат. Аталышы, мейли ал эки ачакей болсун (бул сейрек учур) же полисемантикалык болсун, текстти бүтүндүгү жана ырааттуулугу менен мүнөздөлгөн структуралык-семантикалык биримдик катары кабыл алуунун натыйжасында гана түшүнүүгө болот.

Текстти уюштурган ретроспекция жана проспекция категориясынын актуалдуулугу – аларда автор өзүнүн баяндоосундагы өзгөчөлүккө шилтеме берүү менен реципиенттин көңүлүн бурууга үндөйт. Анда тексттин мазмундук линиясында берилип жаткан информация убактылуу токтойт да, учурдагы кеп

ретроспекция, же проспекция түрүндө пайда болот, андан кийин кайра баяндоо уланат. Диссертациялык иште кыргыз тилиндеги көркөм материалдын мисалында текст түзүүчү категориялар (ретроспекция жана проспекция) изилденет. Алардын категориялык статусу ачылып берилет жана стилистикалык-функционалдык аспектиде анализденет.

1.2. Кыргыз тил илиминде тексттик лингвистиканын илимий-теориялык аспектиде изилдениши

Текст – бир нече сүйлөмдүн тизмегинен турган кептик ишкердүүлүк менен тематикалык, маанилик жана грамматикалык жактан байланышкан, стилистикалык жана структуралык жактан тутумдашкан жыйынтык. Лингвистика илиминде текст маанилик, грамматикалык жана структуралык жактан бир бүтүндүккө бириккен сүйлөмдөрдүн тобу катары каралат. Мурда текст тил бирдиктеринин колдонулуш өзгөчөлүктөрүн изилдөөчү материал катары каралса, акыркы мезгилдерде тексттин өзү изилдөөнүн объектисине айланып, анын түзүлүшүнүн закон ченемдүүлүктөрү, маанилик, тематикалык, структуралык жана стилистикалык байланыш өзгөчүлүктөрү, байланышуу жолдору, текстти түзүүчү каражаттар сыяктуу маселелер С. Мусаев (1999, 2000, 2001, 2010), С. Өмүралиева (1987, 1999, 2002, 2005), Ж. Мамытов (1990, 2002, 2007), Б. Усубалиев (1994), Т. Маразыков (1996, 2005, 2014, 2020), А. Абдыкеримова (2008) ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде изилденген. Демек, текст – пикир алышуунун негизги кептик бирдиги катары ары татаал, ары көп кырдуу, өз ичине көп сыр камтыган тил илиминдеги чоң проблема.

Кыргыз филологиясында, салыштырмалуу алганда, көркөм адабиятты (тилин) лингвистикалык аспектиде изилдөө багытындагы илимий-теориялык эмгектер саналуу гана. Кийинки кезде тексттик лингвистиканын алкагындагы изилдөөлөрдө көркөм тексттердин тилине тиешелүү маселелер тексттердин структуралык-семантикалык, прагматикалык, интеграциялык түзүлүшүнүн маселелери менен каралса да, көркөм тексттин тилинин спецификасы, адабияттын формасы жана поэтикалык негиздери, аны иликтеп талдоонун

системасы, ык-амалдары, теориялык-методологиялык базасы, практикалык реализацияланышы боюнча жетиштүү мүнөздөгү теориялык негиз түзүү зарылдыгы жаралууда. Ошондуктан азыркы учурда тилдин көркөм адабияттын материалдык негизи, каражаты жана формасы катары кызмат аткаруусунун мыйзам ченемдерин, тилдин коммуникативдик-когнитивдик, функционалдык жана эстетикалык планда көркөм текст формасында колдонулушунун, кызмат өтөөсүнүн жана жашоосунун спецификасын, табиятын ачып берүү жана аны ушул аспектиде иликтөөнүн системасын аныктап берүү максатын ишке ашыруу талабы коюлду.

Текст – кеп чыгармачылыгы менен байланышкан, маанилүү бир бүтүндүктү туюндурган, аталышы, башталышы жана аякталышы бир бүтүндүккө ээ болуп турган, жогорку фразалык маанилүү, грамматикалык, логикалык өз ара байланыштарга ээ, стилистикалык жанрдын бирине тиешелүү, максаттуу жана прагматикалык мүнөзгө ээ, жазуу түрүндө ишке ашырылган чыгарма [Өмүралиева, 1999:7-8].

Академик С. Ж. Мусаевдин “Тексттик лингвистика” (2001), “Текст: Прагматика. Структура” (2000) аттуу эмгектеринде тексттик лингвистиканын тил илиминин өнүгүшүнүн белгилүү бир илимий-теориялык деңгээлин аныктай турган жаңы тармак экенин аныктап, аны илимий-теориялык жактан терең анализдеп берет.

“Текст эмпирикалык мүнөздөгү материалдан лингвистикалык изилдөөнүн конкреттүү предметине айлануу менен, мурда тексттик материалдын тили изилденип келген болсо, эми тексттин өзү предмет катары ар тараптан иликтөөгө алынуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болууда. Бул болсо, лингвистикалык изилдөөнүн палитрасын байытат.

Тексттик лингвистиканын өзүнчө илимий тармак катары жаралышы – баарыдан мурда, жалпы тил илиминин өзүнүн өнүгүү логикасы, методологиясы менен шартталган закон ченемдүү процесс. Биринчиден, анын жаралышына негиз болгон башкы теориялык идея – тил жана кепти бири-биринен принциптүү

түрдө айырмалап кароонун зарылдыгы жөнүндөгү көз караш экендигинде талаш жок.

Экинчиден, ушул идеянын негизинде кийинчерээк тилге карата коммуникативдик-функционалдык мамиле кылуу жаралат да, мунун негизин, сүйлөмдү кеп бирдиги, коммуникативдик акт катары кароо, б.а., актуализация идеясы түзөт. Бул идея коммуникативдик синтаксистин актуалдуу жиктештирүү теориясынын борбордук идеясы катары потенциалдык синтаксистик кубулуштарды түшүндүрүүгө, сыпаттоого багытталат. Ал эми актуалдуу жиктештирүүдө сүйлөм – тилдин кыймылсыз, өзгөрүүсүз бирдиги катары эмес, контекстке, прагматикалык талап, максат-мүдөөгө жараша дайыма кыймылдагы, өзгөрүүдөгү структурасы катары мамиле кылат. Ушул көрсөтүлгөн мүмкүнчүлүктөр тексттик лингвистиканын жаралышынын теориялык бир өбөлгөсү катары тилге коммуникативдик-функционалдык мамиле кылуунун өзгөчөлүгүн көрсөтүү жана аны, бир жагынан, таза грамматикалык мамиледен, экинчи жагынан, структура-семиотикалык мүнөздөгү адабий-стилистикалык нарратологиялык мамиледен айырмалоонун зарылчылыгын белгиледи.

Тексттик лингвистиканын жаралышына өбөлгө болгон теориялык үчүнчү жагдай катары “сверхфразалык кеп айтымы”, “синтаксистик татаал бүтүндүк” проблемасынын коюлушун көрсөтүүгө болот. Бул проблема – белгилүү бир ыңгайлуу учур, ыңгайлуу жагдай-шарт түзүлсө, тексттик лингвистика катары өнүгүү мүмкүнчүлүгүндөгү потенцияга ээ проблема эле. А ыңгайлуу учур, ыңгайлуу жагдай-шарт деген эмне? Бул – жалпы лингвистикалык теориянын ички өнүгүүсүнүн белгилүү бир принципке, мамилеге негизделген деңгээли, лингвистикалык объектини таанып-билүүнүн концептуалдык жаңы аспектинин жаралышы жана объектини изилдөөдө анын мааниси, бул – мурунку көз караштарды кайра кароонун, ой элегинен кайра өткөрүүнүн натыйжасында дүйнөлүк тил илиминин акыркы мезгилдерде жетишкен лингвистикалык жаңы ой-пикирлери, бул – тил илиминин андан ары өнүгүшүн шарттаган системалык принциптин, система-структуралык мамиленин жаралышы экендигин белгилемекчибиз.

Ушул мезгилде текстти эмикалык (потенциалдык, текстема, виртуалдык, тилдик) жана этикалык (актуалдык, конкреттүү, кептик) деңгээлдеги текст деп бөлүштүрүү да, кеңири практикаланып колдонула баштайт. Жаңы багытта өнүгүүгө бет алган “лингвистикалык” жана лингвистикалык эмес танапташ илим тармактары менен болгон карым-катыш тексттик лингвистиканын жалпы концептуалдык мүнөзүн өзгөртүп, анын изилдөө параметрин кеңитип, категориялык жаңы түшүнүк-туюмдар, терминологиялык атоолор менен байытты. Текстти кеп ишмердигинин мурдатан даяр туундусу катары эмес, кеп ишмердик процессинин өзү катары, “кыймыл-аракеттеги тил” катары аныктоонун зарыл экендинин белгиледи, б.а., тексттин статикалык эмес, динамикалык бирдик катары жаралышын, түзүлүшүн жана кеңейишин аныктоо менен, анын түз сызыктык ырааттуулукка карым-катышта негизделерин көрсөттү.

Арийне, тексттик лингвистика тексттин уюшулушун, куралышын, берилишин, функцияланышын тескеп жөнгө салуучу таза лингвистикалык закон ченемдүүлүктөрдү, лингвистикалык касиет, белгилерди изилдөөгө багытталат. Анткени, биринчиден, тексттин кептик бүтүн бирдик катары жаралышы, уюшулушу, куралышы тилдик эреже-закондор аркылуу тескелип, түздөн-түз тигил же бул конкреттүү жеке тилдин грамматикалык эреже-закондоруна баш ийет, андагы өзгөчөлүк аркылуу аныкталат; үчүнчүдөн, тексттин уюшулушун, куралышын камсыз кылып, тексттин конституэнти катары колдонулган айтымдар – нукура тексттик каражаттар. Ошондуктан башка илимдерге, илим тармактарына салыштырганда текст – лингвистика менен түздөн-түз карым-катышта болуп, ага көбүрөөк жакын. Текст боюнча чоң адис М. Бахтиндин “ар бир тексттин артында тилдик система турат” деп, тексттин кептик бирдик катары жаралышын, уюшулушун, куралышын, берилишин, функцияланышын тилдик система аркылуу аныктагандыгы –буга айкын күбө.

Бүгүнкү күндө тексттик лингвистика, жогору жакта белгилегендей, тексттик коммуникативдик теория катары, бир жагынан, “тексттин жалпы теориясы”, экинчи жагынан “тексттин жеке теориясы” багытында өз ара эриш-

аркак байланышта өнүгүү менен, текстти эмикалык жана этикалык, статикалык жана динамикалык, пропозиционалдык жана коммуникативдик аспектиден изилдөөгө көңүл бурулууда...” [Мусаев, 2001:195].

Академик С. Ж. Мусаевдин “Текст: Прагматика. Структура” (2000) аттуу монографиясында тилдик кубулуштардын, фактылардын система түзүүчүлүк мүмкүнчүлүгү, тексттин системасында ички элементтердин өз ара бирдиктүү байланышынын биримдиги, бүтүндүгү, системалык принциптин негизги түшүнүк туюмдары, карым-катыш жана байланыш түшүнүктөрүнүн жалпылыктары, айырмачылыктары каралат. Тексттин коммуникативдик теориясында пикир алышуу, анын табияты, мүнөздүү өзгөчөлүктөрү, белгилери, вербалдык коммуникациянын структурасы тексттин жаралышын, уюшулушун, түзүлүшүн шарттаган синтаксистик-грамматикалык кражаттар, тексттин угуучу тарабынан кабыл алынышы, кабыл алуунун деңгээлдери, механизмдери тексттик материалдардын мисалында илимий-теориялык негизде изилденген.

Окумуштуу Т. С. Маразыковдун “Текст таануу жана анын айрым маселелери (2005), “Текст таануунун теориясы” (2014), “Текст: маалымат алмашуунун негиздери” (2014), “Тексттин уюшулуш маселелери” (2014) ж.б. эмгектеринде сүйлөшүүнүн табияты жана теориясы, текст таануу илими, анын негизги принциптери жана аспектилерин, экстралингвистикалык факторлордун тексттеги интеграциясы, стилдик факторлордун интеграциялык өзгөчөлүктөрү ар тараптуу анализге алынат:

“Текстти ар тараптан иликтөөчү илим тармагы текст таануу деп аталат. Текст таануу – тилдик (лингвистикалык), коммуникативдик, стилистикалык, психологиялык, логикалык, этикалык, эстетикалык, этностук, этномаданияттык, социологиялык, антропологиялык, тарыхый жана башка маселелердин диалектикалык карым-катышын, сыртынан караганда, бири-бирине эч коошпогондой көрүнгөн бул процесстердин бир биримдикти түзгөн, системалык айкашын эске алган, комплекстүү илим [Маразыков, 2014: 3]. Текстте мурда белгиленген белгилүү нерсеге “кайра кайрылуу”, башта берилген маанинин кыйытып кайра дагы көрсөтүлүшү, “кайра эскерилип кайталанышы” деген

маанини “анафора” деген термин туюндурат. Өткөнгө кайрылуу менен анафора текстти маанилик жактан уюштурууга түздөн-түз катышат. Анафора текстте коммуникативдик, маанилик бирдикти, мазмундук уюшууну жана баяндоонун кыймылын түзүүгө катышат. Чындыгында эле, адамдын дүйнөнү таанып билүүсү ырааттуу болбогону менен, таанып билген дүйнөнү чагылдыруусу (текст түзүп кандайдыр бир маалыматты туюндурушу) ырааттуу. Ошондуктан көбүнчө тексттин ар бирдиги (маселен, синтаксемалар, метатексттер) контекстте логикалык жактан өзүнөн мурдагысынын уландысы катары ырааттуу тартипте жайгашып, бирдиктүү, тыянактуу маалыматты туюндурат.

Катафора – “текстте али туюндурула элек маалымат жөнүндө алдын ала сөз кылуу, баяндалып жаткан окуя бүтө электе анын андан ары эмне болоору тууралуу алдын ала билдирүү, алдыга кайрылуу” деген маанини туюндурат. Негизинен, катафора – тексттеги маалыматтын андан ары өнүгүшүнө негиз болгон текстти уюштуруучу каражат. Маселен, текстте сөз боло турган окуя жөнүндө алдын ала кабар, баяндама берилет да, ал кабар тексттин кийинки уландысында чечмеленет. Текстте маалыматтардын жайгашылышы, жайгашылган маалыматтардын анафоралык же катафоралык жолдор, ыкмалар менен байланышы – бул жазуучунун стилине, жазуу маданиятына, көркөм табитине, дүйнөнү көркөм таанып билүү өзгөчөлүгүнө байланыштуу кубулуш. Ретроспекция ыкмасы колдонулуп жазылган чыгармаларда маалыматтар бир булактын көзүнөн туш тарапка оргуп аккан суудай болуп, бирдей мезгилдик да, мейкиндик да алкактарга дал келбей эскерүү иретинде, мотивинде түзүлөт. Көбүнчө ал окуялар (маалыматтар) чаржайыт, чачыңды сыяктанып көрүнгөн окуялар бир системага салынып, кайсы бир көркөм ой-пикирди туюндурат да, кандайдыр бир концептуалдуу маалыматты түзөт” [Маразыков, 2014: 41,113,114,119,122].

Кыргыз тил илиминде текстке лингвистикалык анализ жүргүзүүнүн ал-абалын иликтөөдө, тил жалгыз гана коммуникативдик максатты көздөбөстөн, таасир этүүчүлүк кудуретке да ээ болуп, номинативдик, эмоционалдык, эстетикалык функцияларды кошо аткараары айтылат. Кыргыз тил илиминде

тексттин лингвистикалык тигил же бул аспектин анализге алып, аны лингвистикалык көз караштан сыпаттаган атайын илимий изилдөөлөр, монографиялар А. Ормонбекова (2012), А. Абдыкеримова (2008), А. Т. Дунканаев (2016), Т. Баястанова (2006), А. Оморов (2002), Г. Ж. Кожоева (2012), Г. О. Көчөрова (2021) ж.б. жаралды.

Кыргыз тил илиминде текст маселелери, стилистика багытында изилдөө иштерин жүргүзгөн окумуштуу А.Дунканаевдин “Дидактикалык чыгармалардын тили, макал-текст” (2016) аттуу эмгегинде макалдын текст катары таанылышын, тексттик мазмунун, ошол мазмунду шарттаган структуралык өз алдынча бүтүндүгүн, макал текстинин текст ичинде колдонулушун, коммуникативдик шартын, поэтикалык текст экендигин, синтаксистик-ритмикалык уюшулушун илимий негизде көрсөткөн [Дунканаев, 2016: 61].

Көркөм адабиятты толук кандуу, системалуу изилдеп-үйрөнүүдө, лингвистиканын катышуусуз ийгиликтүү жана туура жооп берүүгө мүмкүн эместигин А. Абдыкеримова (2008) аныктаган: “Сөз өнөрү чындыкты таануунун, чындыкка жетүүнүн образдык-эстетикалык ыкмасын да, локикалык ыкмасын да өзүнө камтуу менен, күчтүүрөөк таасир этип көрсөтүү кудретине жана массалык мүмкүнчүлүктөргө ээ.

Адамдар ортосундагы коммуникациянын бардык көрүнүштөрүн объективтештирүүнүн универсалдуу каржаты жана куралы болгон тил – сөз өнөрүнүн негизги материалы болуп саналат. Сөз өнөрүнүн эстетикалык өзгөрүүгө кабылган формасы катары да кызмат кылышы – адабияттын спецификациясын, татаалдыгын пайда кылуучу фактор. Сөз өнөрү ары татаал, ары көп кырдуу кубулуш болуп эсептелип, аны изилдеп-үйрөнүү – ар түрдүү багыттарда, аспектилерде болушу зарыл жана мыйзам ченемдүү экени түшүнүктүү.

Көркөм адабияттын тилин чылгый лингвистикалык кубулуш катары карап, ушул нукта гана иликтөөгө алуу көркөм адабияттын табиятын туура ачып берүүгө жана түшүнүүгө жетишсиздик кылат. Адабият менен тилдин бирдиктүү,

өз ара байланыштуу жана бири бирине көз каранды тенденцияларын изилдөө үчүн кеңири мүнөздөгү филологиялык мамиле керек, же сөз өнөрүн аны түзүүчү деңгээлдердин, элементтердин механикалык суммасы эмес, органикалык бүтүндүк катары изилдей турган өз алдынча дисциплина зарыл. Поэтикалык тил көркөм чагылдырып-сүрөттөө, кабарлоо, таасир берүү максатын көздөп, көркөм-эстетикалык мааниге ээ болгон бардык жанрдагы, түрдөгү, формадагы тексттердин негизинде турган тил болуп саналат, ал – улуттук тилдин функционалдык жактан татаалданган формасы” [Абдыкеримова, 2008: 210].

А. Ормонбекованын “Тилдик бирдиктерди лингвопоэтикалык аспектиде изилдөө” деген монографиясында кайталоонун поэтикалык табияты изилденип, синонимдерге карата карым-катышы, кайталанган сөздөрдүн көркөм текстте жайгашкан орду, анын психологиялык негизи, колдонулуш аймак-чөйрөсү, көркөм эстетикалык табияты, кайталоонун натыйжасында пайда болгон поэтикалык мааниси, функциясы изилдөөгө алынган [Ормонбекова, 2010: 335].

А. Оморовдун “Жолон Мамытовдун ырларынын поэтикасынын айрым маселелери: сөз маанилери, троптун түрлөрү, фоностилистикалык каражаттар жана ыр түзүлүшү” деп аталган эмгеги тыбыштардын кайталанышынан түзүлгөн ассонанс жана аллитерация кубулуштарын ачып берүүгө арналган [Оморов, 2002: 124].

Г. Кожоеванын “Кайталоону стилистикалык каражат катары сыпаттоо” аттуу илимий эмгегинде кайталоолор катышкан коммуникативдик бирдиктер тилдик да, кептик да мүнөздө учураары аныкталган. Тил деп объективдүү жашаган, коом тарабынан кабыл алынган, “мазмун-турпат” биримдигин туюнткан белгилердин жыйындысын айтарын белгилеп, тилди мындай белгилердин тандалуу, колдонуу, өз ара тутумдашуу эрежелеринин системасы катары аныктоого болорун анализдеген. “Кайталоо – өтө зарыл стилистикалык каражат. Ал көркөм чыгармада таасирдүүлүк жана уккулуктуулук үчүн колдонулат” [Кожоева, 2012: 23].

Текстке лингвистикалык жактан талдоо жүргүзүүдө, анын коммуникативдик категория экендиги психологиялык, логикалык,

семиотикалык ж.б. категориялардан айырмалап, ошону менен бирге алар менен алака-мамиледе каралат. Ал – адам чыгармачылыгынын тилдик жана кептик деңгээлин камтый турган, тил илиминин бир бутагы катары лингвистикада өз ордун тапкан тармак.

Тил баарлашуунун каражаты болгондуктан, кептик чыгарманы түзүүнүн моделин, же схемасын иштеп чыгат, анын бардык составдык бөлүктөрү коммуникацияны түзүү милдетин аткарышат. Алар – бири-бирине тыгыз байланышкан, бири өзгөргөнүнө жараша экинчиси да өзгөрүп кете турган кубулуш жана диалектикалык биримдик.

Ал эми генеалогиялык жактан тектеш тилдердин карым-катышын тастыктаган тилдик бирдиктерди иликтеп олтуруп, алардын кайсы тилден кайсы тилге ооп өтүп кетиш мыйзам ченемдиктерин аныктоо өтө кыйын. Анткени тектеш тилдердин тыбыштык түзүлүшү гана эмес, грамматикалык түзүлүшү да бири-бири менен жалпылыкты түзбөй койбойт [Абдувалиев, 2012:95].

Тектеш түрк тилдердин лингвист-окумуштууларынын С. М. Джаферова (1973), У. Ембергенов (1971), А. И. Искаков (1951), А. К. Кайдаров (1988), Б. Ш. Катембаева (1965), Кожа Айшен (2010), Кожа Ергүн (2010), Л. Ш. Шагдаров (1962), Хамид Түмүр (1982), М. Худайкулиев (1962) ж.б. эмгектери түрк тилдеринин ортосундагы жалпылык менен айырмачылыктарды илимий жактан иликтеп берген. Азыркы кыргыз тили илиминде түркологиялык багыттарды изилдөөгө алган тилчи-окумуштуулардын катарына Т.Садыков (1997), Ө. Ш. Мамаюсупов (1992), Б. Сагынбаева (2006), И. Абдувалиев (2012), Г. Жумакунова (2005,) ж.б. кошууга болот.

Тилди инновациялоонун коммуникацияга таандык критерийлеринде ар бир өздөштүрүлгөн билимдин турмуш менен байланышы канчалык экендиги аныкталып, окурман өз турмушунда пайдалана ала тургандыгы башкы орунга чыгат. Ар бир адамдын баарлашуусу, өз оюн жеткире айтуу чеберчилиги, ар бир сөздүн кандай мааниде айтылып жаткандыгын аңдап билген угуп-түшүнүүсү, ал тилде жазылган китептерди окуп-түшүнүүсү шарт. Ал, жалпысынан, адамдардын өз ара пикирлешүүсүндө да маанилүү орунга ээ болуу менен бирге

анын турмушта канчалык орду бар экендигин аныктап көрсөтө алат. Кыргыз тили кыргыз элинин маданий мурастарын аларга жеткиликтүү өздөштүрүүгө кеңири шарт түзөт. Анын дагы бир айырмачылыгы – адабий мурастар гана өздөштүрүлбөстөн, ал элдин тарыхы менен биримдикте болгонунда.

Тилди жаңылоонун илимдер аралык байланышка карата коюлган критерийлеринде, тил – бардык билимдерди алуунун булагы экендиги. Бул критерийдин негизги максаты – адам жашап турган коом бүтүн нерсе экендигин, андагы бардык нерсе бири-бири менен тыгыз байланыш-катышта тура тургандыгын, тил, кеп, текстти интеграция аркылуу жеткирерин таанып-билдирүү.

Бул ар бир адамдын тилди жакшы билүүсүнө, анын турмушка керектүү касиеттерин ачык түшүнүүсүнө, алар аркылуу тилди күнүмдүк тиричиликте сапаттуу колдоно алуусуна жеткирет. Кыргыз тилин инновациялоо – интеллектуалдык көндүм, моралдык-этикалык, эстетикалык жана коммуникациялык компоненттеринин бардык аспектилери иштетүүнү талап кылган зарылдык. Тилди инновациялоонун негиздерин ачып алгандан кийин мындай жаңылануулар кепте, текстте кайсы багытта боло турганы илимий-теориялык негизде аныкталат.

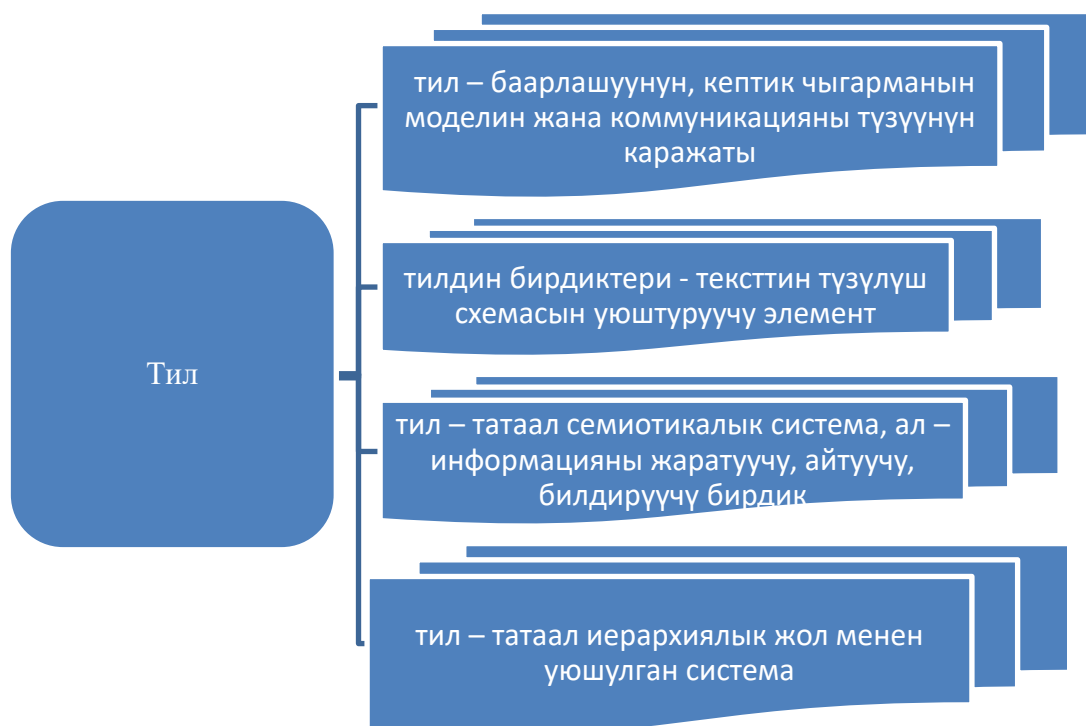
Биз кепти жаңылоодо тил, кеп жана текстти ажырагыс биримдикте карайбыз, тилдин бөлүмдөрүнүн ички бири-бирине болгон байланышына, кептин мазмундук бөлүктөрүнүн өз ара ички карым-катышын табууга жана текстти түзүүчү категорияларды аныктоого чоң маани берилет. Тилдин бир бөлүмү экинчи бөлүмүн үйрөтүүгө, экинчиси үчүнчүсүн окутууга дайыма өбөлгө болот, аларды бири-биринен ажыратып кароого эч мүмкүн эмес, алар – окурмандын озеки, жазуу кебин өнүктүрүүнүн өзүнчө бир этабы.

Тил – пикир алышуунун өзү эмес. Ал – адамдардын карым-катышынын эң маанилүү куралы. Речь – пикир алышуунун, карым-катыш жасоонун куралы эмес, анын дал өзү [Давлетов, 1999:11]. Демек, кептин материалдык жагы – тилдик система. Ансыз кептин болушу мүмкүн эмес. Тилдик система – кептин жападан-жалгыз каражаты болсо, кептин өзү – тил системасынын жашоосунун

бирден-бир формасы. Тил менен кеп бирин экинчиси шарттап турган, биринин жаралышы үчүн экинчиси негиз болгон – бир бүтүндүктүн ажырагыс бөлүктөрү. Ал тилдин системалык бирдиктеринин реалдуу жашап турушу кепке көз каранды. Жогоруда айтылган илимий аныктамаларды таблица түрүндө төмөндө көрсөтөбүз.

1.2.1-таблица - Тилдик системанын текстти уюштуруучу каражат катары мүнөздөмөсү

Кеп өз алдынча тармак катары өзүнүн объектисине, предметине, милдет-максаттарына, мазмунуна ээ болуу менен тилдин системалык түзүлүшү менен биргелешип, оозеки, жазуу кеп маданиятын өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт. Кепти өнүктүрүү үчүн кыргыз тилинин системасындагы фонетика, морфология, синтаксис, сөз жасоо, орфография, орфоэпия, лексика ж.б. бөлүмдөрү менен тыгыз карым-катыш керек. Ал – ой-максатка жараша зарыл тилдик каражаттарды пайдалануу менен ой жүгүртүүнүн көркөм, илимий,

публицистикалык ж.б. стилдерде оозеки жана жазуу формада туюндура билген иш-аракет [Мусаева, 2006: 6].

Белгиленген теорияны практикада ишке ашыруу үчүн төмөнкү жөндөмдөргө ээ болуу шарт: фонетикалык-кептик жөндөм (сөздөгү ар түрдүү тыбыштарды айырмалай билүү, муундарга ажырата билүү, сөздүн тыбыштык түзүлүшүнө карата фонетикалык талдоо жүргүзө билүү ж.б.); фонетика-графикалык жөндөм (айтылган сөздөн тыбышты, тамганы айырмалай билүү, сөздө тыбыш менен тамганын санынын дал келбей калышын аныктоо, сөздөрдү алфавиттик тартипте жаза алуу ж.б.); лексикалык- фразеологиялык жөндөм (бир маанилүү, көп маанилүү сөздөн мисал келтирүү; синоним, антоним, омоним сөздөрдү айырмалай билүү, диалектилик сөздү, фразеологизмди таба билүү ж.б.); сөз жасоо үчүн иштелип чыккан жөндөм (сөздү уңгу, мүчөгө ажыратуу, уңгулаш сөздүн уңгусун табуу, кайсы мүчөлөрдүн жардамы менен жаңы сөз жасалганын айырмалоо ж.б.); морфологиялык жөндөм (сөз түркүмдөрү боюнча түшүнүк алуу; сөздөрдү ажырата билүү, ага кирген сөздөрдүн омонимин табуу; таблица түзүү; берилген таблицаны мисалдар менен толтуруу, сөзгө толук же жарым-жартылай морфологиялык талдоо жүргүзүү); синтаксистик жөндөм (бир синтаксистик структураны экинчиден айырмалоо; схема боюнча сүйлөм түзө билүү, толук же жарым-жартылай сөз айкашына жана сүйлөмдөрдүн ар түрдүү структурасына карай синтаксистик талдоо жүргүзүү ж.б.) [Бийгелдиева, Карыбекова, 2006: 8-11].

Кеп – көп кырдуу баарыбызга белгилүү болгондой коммуникативдик түшүнүк. Тил – белгилердин системасы, адамзаттын пикирлешүүсүнүн куралы. Кеп – тилдин турмушка ашырылышы, аны коомчулуктун колдонушу. Ал – психологиялык да түшүнүккө ээ, адамзаттын психологиялык, интеллектуалдык ишмердүүлүгүнүн да бир түрү болуп саналат. Анын дагы бир өзгөчөлүгү – коммуникациянын (тилдик пикирлешүүнүн) башкы каражаты экендиги.

Кептин ички (ой жүгүртүүчүлүк) жана сырткы деген эки формалары бар. Ички формасында кептик ишмердүүлүктүн алгачкы этабы, башкача айтканда, кепти ойлонуунун, пландоонун этабы жаралат. Ал грамматикалык формада гана

болбостон, жалпыланган негизде (келечектегини айтуунун жолдору) түрүндө да болот. Андан кийин кеп конкреттүү сүйлөмдөрдүн, билдирүүлөрдүн, тексттин негизинде реализацияланат.

Көркөм текстте кеп – тилдин турмушта колдонулушу, ал процесс катары бири-бири менен байланышкан өзгөчө системалык түзүлүш. Тилдик системанын жогорку катарында сүйлөм турат, ал – кептин бирдиги, ошондой эле кеп – тилдик системага иерархиялуу мамиледе болот. Сүйлөмдүн тилдик чөйрөгө канчалык органикалык катыштыгы болсо, кепте да ошончолук болот, анын кайчылашкан бардык функциялары тил аркылуу ишке ашат.

Академик С. Ж. Мусаевдин «Кеп маданиятынын маселелери» аттуу эмгеги кыргыз тил илиминде кеп маданияты багытында илимий-теориялык деңгээлде ар тараптан жана терең изилдөө иштерин жүргүзүүнүн башталыш этабын аныктай алды десек болот. Бул монографияда автор кеп маданиятына таандык негизги түшүнүктөрдү, коммуникативдик процесстеги жалпы улуттук, менталитеттик көрүнүштөр менен индивидуалдуу чыгармачыл көрүнүштөрдүн динамикасын, диалектикасын, нормативдик-прагматикалык, логика-эстетикалык, тилдик-когнитивдик, этнолингвистикалык жагдайларды кыргыз тил илиминде алгачкылардан болуп ачып түшүндүргөн.

Айтуучу тарабынан өз ой-пикирин баяндоо – кептин семантикалык жактан аяктаган эркин бирдиги, текст андан сызыктык параметрлери менен айырмаланат, анда коммуникацияга катышкандардын эсинде сакталган синтагматикалык катардын узундугу чектелүү болот, ал эми текстте анын өлчөмү чексиз.

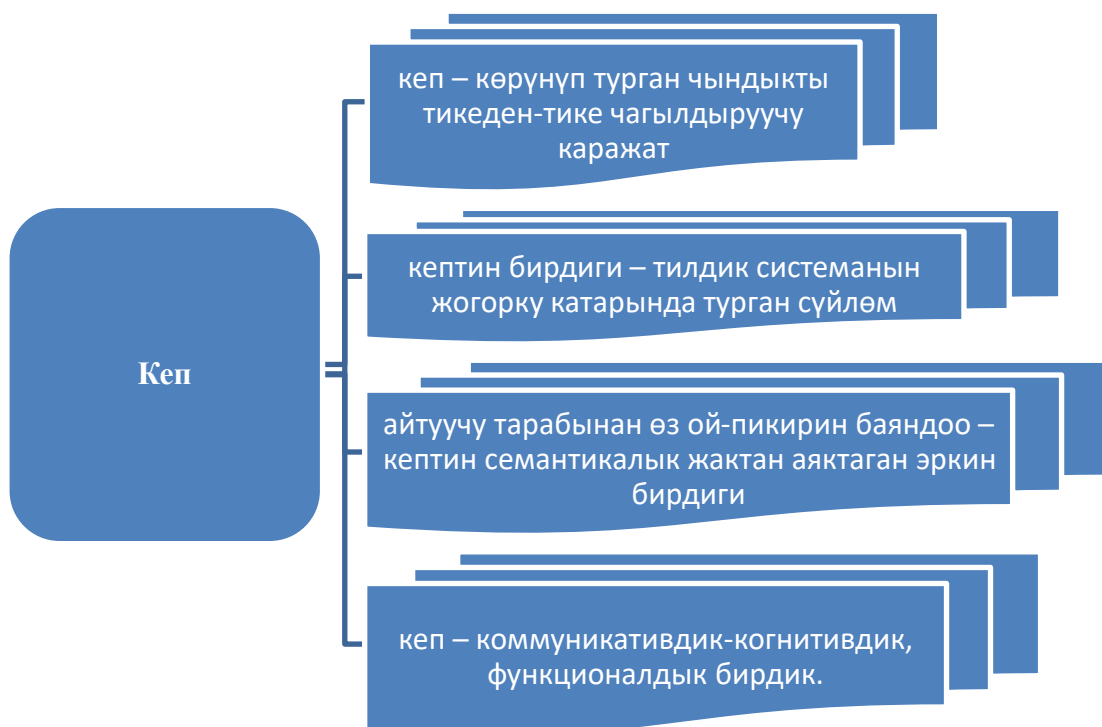
Ал конкреттүү мейкиндик-убакыттык шартта жаралат да, тикеден-тике кептик кырдаалда пайда болот. Текст кептин жаралышына чейин эле аныкталган кандайдыр бир темага байланыштуу болот. Баяндоодо жеке өзүнө мүнөздүү каражаттардын системасы жана мазмундук категориясы бар, ал тилдик системада болот, же категориялардан айырмаланып, тилдик нормалар колдонулат, анын синтаксистик, семантикалык жана прагматикалык аспектилерин аныктайт. Мындан, өзгөчө тексттик категориялар жаралат. Тилдик

бирдиктердин курулушу төмөнкү деңгээлден, жогоруга өтүү багыты боюнча жүрөт, алардын варианттуулугу өсөт, парадигматикалык жана синтагматикалык мамилелер татаалдашат, алар экстралингвистикалык чындык менен болгон байланышка өтүшөт.

Кеп – бул оозеки же жазуу түрүндө ишке аша турган конкреттүү текст, б.а., тилдин тикеден-тике текст аркылуу берилиши, жүзөгө ашырылышы. Тил – пикир алышуунун маанилүү куралы катары өзүнүн коомдук функциясын, коммуникативдик милдетин кептик бирдик – текст аркылуу гана аткаруу мүмкүнчүлүгүндө [Мусаев, 1999:17].

Төмөндө, таблица түрүндө көрсөтөбүз.

1.2.2-таблица – Кептин пикир алышуу процессинин жыйынтыгы катары түшүндүрмөсү

Азыркы учурда тексттик лингвистикада гана эмес, адабият таануу, психология, философия ж.б. илимдерде да текстке болгон көңүл бурууларды байкоого болот. Текст – белгилүү бир информацияны туюндурган жана структуралык бүтүндүккө ээ болгон кептик чыгарма [Дыйканов, 1980:306]. Текст – оозеки, же жазуу түрүндөгү көркөм чыгарма, б.а., мазмуну, маңызы бар

бүтүндүк, бир жыйынтыктуу ой-корутундуну камтыган бүтүндөй бирдик. Мындан улам текст сүйлөшүүнүн, пикир алышуунун натыйжасы, жыйынтыгы катары кабыл алынган кеп бирдиги экендиги түшүнүктүү болот [Дүйшеев, 2006:105].

Кеп ишмердүүлүгү бир нече илимдер тарабынан изилденүүчү өтө татаал коомдук-социалдык көрүнүш экендиги белгилүү, анын калыптанып өнүгүүсүнө тексттин мааниси чоң. Чындыгында эле текстти лингвистикалык жактан изилдеген окумуштуулар текстти аныктап, түшүндүрүүдө анын кайсы бир белгиси, кайсы бир функциясы менен чектелишпейт. Анын мүмкүнчүлүктөрү өтө кеңири экендигин баса белгилешет. Философия илиминде – тексттин мүмкүнчүлүктөрүн дүйнөнү өзгөртүүгө жете турган кубулуш катары эсептешет, педагогикада текст – дидактикалык материал, үлгү, булак катары колдонулуучу универсалдуу тилдик-кептик татаал бирдик экенин айтышат.

Окумуштуу Ж. Чыманов текстти окутуп-үйрөтүүнүн мааниси тууралуу мындай дейт: “Текст кыргыз тили мугалиминин колундагы курал, эгер ыктуу, алдын-ала ойлонулуп колдонулса, ары таасирдүү, ары кызыктуу, лингвистикалык, адабий эстетикалык, адеп-ахлактык жана башка дидактикалык максаттарды ишке ашыруучу курал болуп саналат” [Чыманов, 2009:28].

Лингвист-окумуштуу Т. С. Маразыков тексттин эң негизги белгиси – кандайдыр бир маалыматтын өз алдынча темага, маанилик биримдикке ээ болуп турушу эсептелинерин белгилеп көрсөткөн. “Текст таануу жана анын айрым маселелери” (2005) аттуу эмгегинде көркөм тексттердин тилине тиешелүү маселелерге илимий-теориялык жактан анализ жүргүзгөн: “Текст – информативдүүлүккө ээ болгон кеп бирдиги. Маалыматта эмне жөнүндө айтылса, аны тема деп, ал эми эмне айтылса – негизги ой деп түшүнүүбүз зарыл. Тексттин темасы – текстти түзүп турган өзөк маани.

Жыйынтыгында, текст болуш үчүн анда өзөк маани (тема) болушу зарыл. Бирок өзөк маанинин болушу менен эле текст маанилик-структуралык жагынан толук курулуп бүткөн кептик бирдик катары карала албайт. Анткени өзөк мааниде берилген же көтөрүлгөн маселе-суроонун чечилиши, ага жооп

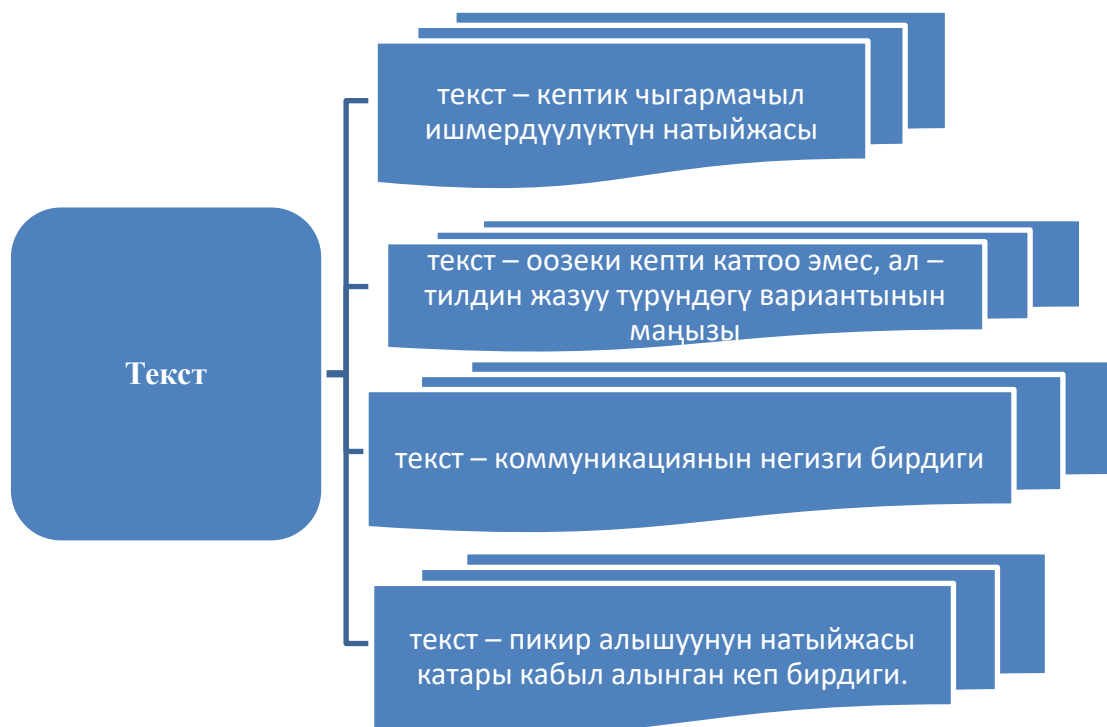
берилиши керек. Муну тексттеги негизги ой деп айтабыз. Кыскасы, текст – маанилик бүтүндүгү анын темасы менен гана эмес, негизги ою жана аларды бириктирип турган сүйлөмдөрдүн грамматикалык байланышы аркылуу да белгилүү болуучу кубулуш, пикир алышуунун бирдиги. Натыйжада, тексттин темасы жана негизги ою жөнүндөгү түшүнүк такталгандан кийин, тексттин темасы менен тексттин аталышы бир эле түшүнүк эместиги айкындалат. Тексттин аталышы – анын темасынын же негизги оюнун же экөөнүн бириктирилген мазмунунун жалпы чагылдырылышы же аны башка тексттерден айырмалай турган наамы, ысымы. Ошондуктан ат коюш үчүн да текст маанилик, тематикалык жана грамматикалык жактан бир бүтүндүккө биригиши шарт.

Тексттин маанилик бүтүндүгү жөнүндө сөз болгондо, анын темасы да өз ичинен бир нече бөлүктөргө бөлүнө тургандыгы көрсөтүлөт. Ал бөлүктөр подтема, микротема же микротекст деп аталат. Ошол эле бөлүктөр көпчүлүк учурда тексттин абзацына дал келип, тексттин маанилик жактан андан ары бөлүүгө мүмкүн болбогон, өзүнчө темага ээ бөлүгү катары түшүнүүнү шарттайт” [Маразыков, 2005:84].

Тексттин эң негизги белгиси – кандайдыр бир информациянын өз алдынча темага, маанилик биримдикке ээ болуп турушу эсептелет. Информация мында ар кандай чаржайыт кабар, маалымат маанисинде эмес, белгилүү бир темага багытталып, маанилик бүтүндүккө ээ болгон, кабар, түшүнүк, атүгүл, эмоция маанисинде айтылат. Ушундан улам текст информативдүүлүккө ээ болгон кеп бирдиги экендиги аныкталат. Информация эки түрдүү болот. Биринчиси – мазмундук-фактылык информация, экинчиси – мазмундук-концептуалдык информация. Анын биринчи түрү болуп өткөн, болуп жаткан жана боло турган окуя, кубулуш, процесс, факт ж.б. жөнүндө билдирүүнү камтыса, экинчи түр биринчи түрдөгү айтылгандарга карата автордук индивидуалдык мамилени, алардын турмуштагы маңыз-мааниси тууралуу билдирет. Текст тилдик тараптар менен өз ара мамиледе болот, себеби актуалдуу түрдө бөлүктөргө ажыроодо номинативдик эрежеге, функционалдык- стилистикалык нормага ж.б. баш иет, анын тилдик системанын деңгээлине карата иерархиялык мамиледе болуусу

өзүнүн структуралуулугун шарттайт. Текст убагында жана бир багытта пайда болгон түзүлүштү убакыттан сырткары жана көп ченемдүү түзүлүшкө каршы коёт, анда бир убакытта ар кандай бөлүктөрдүн жаралышы – убакыттан сырткары пайда болгон түзүлүш. Мындан, текст менен кептин айырмачылыгы көрүнөт, текст убагында узартылган сигналдын катарын түзөт, анын жогорку сегменттик каражат экендигин көп ченемдүүлүгү далилдейт. Текстте тилдин жаралышында эки ченемдүү структуралык-семиотикалык – тилдик системанын жана кептин жаралышы чагылдырылат, анда динамикалык жана статикалык, структуралык-коммуникативдик жана номинативдик ар түрдүү аспектилер кайчылаш мамиледе болушат. Текст – оозеки кепти баяндоо гана эмес, ал тилдин жазуу түрүндөгү вариантынын маңызы, натыйжасы. Төмөндө, жогоруда белгиленген илимий жыйынтыктарды таблица түрүндө беребиз.

1.2.3-таблица – Тексттин лингвистикалык табияты

Жогоруда кыргыз тил илиминдеги тексттик лингвистикага арналган илимий-теориялык эмгектерди жетекчиликке алуу менен кыргыз элинин залкар жазуучусу Чыңгыз Айтматовдун “Кылым карытаар бир күн” аттуу романынын мисалында текстке лингвистикалык талдоо жүргүзөбүз.

... - *Сенин атың Жоламан. Уктуңбу. Сен Жоламансың. Атаңдын аты Дөнөнбай. Атаң дагы эсиңде жокпу? Сени бала күнүңөн жаа аттырып үйрөткөн атаң эмес беле. Мен сенин энеңмин. Сен менин уулумсуң. Ата-тек урууң Найман болот, билдиңби? Сен Наймансың...* (Ч.А.,153-б.).

... *Өлтүрөр жебе ушул эле. Найман-Эне чоктук өркөчтү кучактай ооп жыгылып баратты. Бирок, бою жерге тийгенче башындагы ак жоолук шыпырылып түштү да, жетпей куш болуп, аба кайкып учуп чыкты. Жөн учпай адамча үн салып учуп чыкты: “Эсиңе кел, сен кимсиң? Атың ким? Сенин атаң Дөнөнбай! Дөнөнбай! Дөнөнбай!”* (Ч.А.159-б.).

Көркөм текстте тилдик система өз ичинен бири-бири менен тыгыз байланышкан, бири экинчиси менен шартташкан, өз ара карым-катышын камсыз кылган эрежелерге баш ийген лексикалык, грамматикалык (морфологиялык, синтаксистик), стилистикалык бирдиктерден турду.

Лексикалык-грамматикалык каражаттар: зат атооч: *атың, Жоламан, Дөнөнбай, атаң, энеңмин, уулумсуң, ата-тек, урууң, Найман-Эне, жебе, өркөчтү, жоолук, куш, үн ж.б.*; ат атооч: *сенин, сен, мен, ушул, сен кимсиң?ж.б.*; атоочтук, атоочтук түрмөк: *жаа аттырып үйрөткөн, өлтүрөр, бою жерге тийгенче ж.б.*; тактооч: *адамча, бала күнүңөн, кучактай, жерге тийгенче ж.б.*; бөлүкчө: *эле ж.б.*

Стилистикалык жактан кейипкердин ички дүйнөсүн берүү үчүн жазуучу көркөм сөз каражаттарын туура тандап алган. Көркөм каарман чындыктан алынган, айкын мүнөзгө ээ. Текст көркөм стилде жазылган. Демек, бул стиль окурманга каарман аркылуу эстетикалык таасир этип, табитин калыптандыруу максатына ээ болду. Көркөм стилге мүнөздүү образдуу, көркөм боёкчолуу сөздөр колдонулду. Айтылуучу ой элпек тил менен эркин, элестүү берилди.

Контекстте (“Кылым карытаар бир күн” романынын мисалында) кептин түрүнөн: *ички, сырткы (оозеки, жазуу), диалог, монолог*; кептин тибинен: *баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү*; кептин стилинен: *сүйлөшүү, көркөм*; кептин жанрынан: *айтып берүү, билдирүү, жазуу* катышып, тилдин турмушта

колдонулушу – кеп экенин, ал процесс катары бири-бири менен байланышкан өзгөчө системалык түзүлүшкө ээ экендиги далилденди.

Жогоруда талдоого алынган контекст көркөм булактан алынды, көркөм мүнөздө жазылды, окурмандын чыгарманы жеткиликтүү түшүнүүсүнө өбөлгө болгон тил – кеп – текстти бири-бири менен тыгыз кароо мүмкүнчүлүгү келип чыкты. Мындан тил, кеп, тексттин бири-бири менен ажырагыс тыгыз байланышта болгон көз карашты таануу зарылчылыгы жаралды. Аны төмөндө таблица түрүндө көрсөтөбүз.

1.2.4-таблица – Тил, кеп, тексттин бири-бири менен болгон карым-катышы

Тил –кеп – тексттин байланышы			Текстте кездешкен тилдик каражаттардын бири-бири менен болгон байланышы	Кептин мазмундук бөлүктөрүнүн ички байланышы				
тил	кеп	текст		түрү	тиби	стили	жанры	
1	мисалы, сөз жасоо	мисалы, сырткы кеп; (оозеки, жазуу)	<ul style="list-style-type: none"> • мисалы, берилген тексттин негизги оюн ажыратуу • ретроспекция жана проспекция категориясын табуу • текстке лингвистикалык талдоо жүргүзүү ж.б. 	<ul style="list-style-type: none"> • мисалы, сөздүн курамын жана жасалыш жолун анализдөө; • сөзгө лексикалык, морфологиялык жана синтаксистик талдоо жүргүзүү; • орфографиялык, орфоэпиялык эрежелердин негизинде сөздөргө талдоо жүргүзүү; • синтаксистик жол аркылуу жасалган татаал сөздөрдүн кайсы түрү колдонулганын ажырата билүү; • семантикалык жол аркылуу жасалышында сөздө көп маанилүү, өтмө маанилердин пайда болушун таба билүү ж.б. 	<ul style="list-style-type: none"> • ички + сырткы (оозеки + жазуу), диалог + монолог • баяндоо + ой-жүгүртүү • сүйлөшүү + көркөм ж.б. • көркөм чыгармалардан чакан текст алып, андан тексттик категорияларды табуу ж.б. 			

Демек, тил – баарлашуунун, кептик чыгарманын моделин жана коммуникацияны түзүүнүн каражаты; тилдин бирдиктери – тексттин түзүлүш

схемасын уюштуруучу элемент; тил – татаал семиотикалык система, ал – информацияны жаратуучу, айтуучу, билдирүүчү бирдик; тил – татаал иерархиялык жол менен уюшулган система.

Кеп – көрүнүп турган чындыкты тикеден-тике байкоочу каражат; кептин бирдиги – тилдик системанын жогорку катарында турган сүйлөм; айтуучу тарабынан өз ой-пикирин баяндоо – кептин семантикалык жактан аяктаган эркин бирдиги; кеп – коммуникативдик-когнитивдик, функционалдык бирдик.

Текст – кептик чыгармачыл ишмердүүлүктүн, тилдин оозеки, жазуу түрүндөгү вариантынын, пикир алышуунун натыйжасы катары кабыл алынган кеп бирдиги.

Тилге жаңыча концептуалдуу көз карашта мамиле жасоодо, анын адабий-лингвистикалык табиятынан мурда дүйнө таануучулук жана таалим – тарбия берүүчүлүк мазмунуна өзгөчө көңүл буруу керек [Рысбаев, 2007:45].

Тил – коомдук-социалдык көрүнүш, пикир алышуунун негизги куралы катары кызмат кылган өзүнчө бир система. Тилди биз кеп түрүндө гана байкай алабыз, тил кеп түрүндө гана, кеп айтымы – текст түрүндө гана бизге жетет [Мусаев, 1999:17].

Диссертациялык эмгекте көркөм текстке лингвистикалык талдоо жүргүзүүнүн башкы максаты катары өз алдынча коммуникативдик кызмат аткарууда темага, маанилик-структуралык жана коммуникативдик биримдикке, тилдик-кептик бирдикке ээ болгон тексттик ишмердүүлүктү өркүндөтүү, аны баалап, натыйжасын аныктоо, б.а., азыркы талаптарга ылайык тил, кеп, текстти биримдикте анализдөө, андан текстти уюштуруучу категорияларды (ретроспекция, проспекция) табуу эсептелинет.

Тексттеги сүйлөм – өз алдынча бирдик, анын ишке ашышына актуалдуу бөлүнүү, сүйлөмдүн коммуникативдик түрүн тандоо, сүйлөмдөгү атоо шарт түзөт жана тексттин грамматикасынын алкагында гана өз түшүндүрмөлөрүн таба алат. Сүйлөмдүн моделин конкреттүү кеп жагдайында ишке ашырууда өзгөртүүлөр негизинен сөздүн тартибине, интонациялык жасалгасына, иш жүзүндөгү бөлүнүшүнө, сүйлөмгө кирген элементтердин синсемантикасына

таасирин тийгизет. Акыркы мезгилде контекстте пайда болгон, типтештирилген жана жекече, адаттагы сүйлөмдөрдүн маанисин изилдөөгө кызыгуу күчөдү.

Текстти изилдөө гана чектеш интегралдык сүйлөмдөрдүн айкалыштыруу механизмин, алардын ортосундагы байланыштарды лексикалык, лексика-грамматикалык жана башка каражаттардын жардамы менен жаңылоону ачып берет. Анын түзүлүшү жана семантикасы эки деңгээлде каралышы керек – тил жана кеп. Ошол эле учурда лингвистикалык реалдуулукта бир сүйлөм, бирдиктүү модель (структуралык схема) бар, ал сөзсүз түрдө кептин ар кандай контексттерде колдонулушуна байланыштуу ишке ашырылуу мүмкүнчүлүгүн камтыйт.

Тексттин глобалдык ырааттуулугу жана интегративдик мамилелердин ролу анын образдык системасынын деңгээлинде да көрүнөт. Троптор экинчи даражадагы атоо кубулуштары катары, ыктымалдык түзүлүш болгон сөздүн семантикалык курамына тигил же бул маанидеги негизги өзөк мааниси менен байланышкан түшүнүктөрдүн кириши катары каралат. Текстте сөз ээ боло турган ассоциативдик маанилер системалык (кадимки) жана контексттик маанинин ортосундагы семантикалык аралыкка жараша аздыр-көптүр ыктымалдуулук даражасы менен ишке ашат. Образга реалдуу кирүү, образдын ар тараптуулугу жана тереңдиги менен түшүнүү бүтүндүн алкагында гана мүмкүн. Образдуу система автордун эстетикалык-философиялык концепциясына түздөн-түз байланыштуу жана стилдин эң жеке компоненти, жазуучунун индивидуалдык ыкмасы.

Жыйынтыктап айтканда, тил – системалык бирдиктерден туруп, кептин жана тексттин ички жана сырткы деңгээлинде уюшулушун камсыз кылган негизги каражат. Кеп – тилди турмушка ашырган карым-катыштын, баарлашуунун зарыл куралы. Текст – коммуникативдик-когнитивдик процессти жараткан эң чоң семантикалык деңгээл.

Изилдөөнүн негизги жаңылыгы болуп, биринчиден, тексттик лингвистиканын эң башкы багытынын бири болгон тексттик типологиянын лингвистикалык талдоого алынышы, экинчиден, тил – кеп – тексттин бири-бири

менен болгон тыгыз байланышынын зарылдыгынан келип чыккан натыйжанын чечилиши саналат.

1.3. Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясынын изилдениш абалынын жалпы мүнөздөмөсү

Тексттин ички байланышынын бир тармагы катары текст ичиндеги бир абалдан экинчи абалга өтүүсү болуп саналат, ал бир мазмундук линиядан көп линияга өтсө да, ошол эле учурда логикалык бүтүндүктү сактайт.

Семантикалык маанилүүлүктү туюндуруу, ар бир сөз түркүмүнүн өзгөчө орду, этиштик формалардын ой улаш касиети тексттин ички байланышын шарттайт. Кеп – өзүнүн реалдуу түзүлүшүндө жана материясында жазуучунун ойлоосунун негизги касиетинин ишке ашышы, көркөм кеп – баарыдан мурда, искусство, ал сүрөтчү тарабынан жаралат.

Тексттик түзүлүштүн мейкиндик-мезгилдик абалга байланыштуулугу жөнүндөгү маселени ретроспекция жана проспекция бирдей карайт. Аны колдонуунун маңызы мазмундук линиялуу текстке “тыным” жасап, аны кеңири ачып берүүдөгү өзгөчөлүктө жатат [Гальперин, 1981: 139].

Ретроспекция жана проспекция тексттин функциясынын байланыштуулугу менен чектелбейт. Башкысы, баяндоодо вектордук багытты көрсөтүп, алар текстти түзүүдө, ар түрдүү формалдык ыктарды ишке ашырат жана алар менен өз ара мамиледе болгон убактылуу жана мейкиндүү аспектиде: алга-артка, ылдый-өйдө, эрте-кеч жаралат. Ошондой эле ретроспекция, проспекция текстте ар кандай негизи функцияны аткарышат: мурда айтылганга шилтеме жана алдын-ала болчуга шилтеме берүү менен аткарышат. Демек, ретроспекция жана проспекция – бири-бири менен семантикалык жактан тыгыз байланышта болгондугуна карабастан, өз алдынчалыкка ээ категориялар. Кээ бир илимий адабияттарда “ретроспекция-проспекция деп бириккен категория катары да каралып жүрөт, анткени алардын жалпы жактары көп (Н. Д. Арутюнова 1997; Е. В. Сидоров 1987; Н. С.Болотнова 1998; Н. Г.Петрова 2000; Дж. Брунер 1977; Е. П. Никитин, 1993 ж.б.).

Көптөгөн изилдөөлөр бул категориялардын өз алдынчалуулукка ээ касиеттерин, ошону менен катар текстте алардын милдеттүү мүнөзүн ачып көрсөтүшкөн (мисалы, Н. А. Змиевская 1984; Л. Н. Федорова 1982; Н. В. Брускова 1983; Н. А. Левковская 1984, 1985; Д. Д. Антипова 1988; Т. В. Матвеева 1990 ж.б.). Кээ бир окумуштуулар ретроспекцияны – негизги, проспекцияны – факультативдүү категория деп эсептешет [И. Р. Гальперин, 1989; Болгарева, 1982; О. Б. Сиротинина, 1983 ж.б.].

Ретроспекцияга салыштырмалуу проспекцияны бардык тексттин түрлөрүндө сөзсүз түрдө көрүнгөндүгү анын факультативдүү мүнөзүн чагылдырат, ал категориялар – текст түзүүчү категориялар болуп саналышат, анын өзү менен кошо жаралышат, тексттин информациялуулугуна жана композициясына мазмундуу-концептуалдык кабарлоону ачып берүүгө таасир этишет. Аталган категорияларды изилдөөдө, бир катар диссертациялык эмгектер жарык көргөн: Л. Н. Федорова (1982), Н. В. Брускова (1983), Э. В. Калашников (1997) анализдөөнүн материалы катары англис жана немец тилиндеги көркөм чыгармаларды алышкан.

Ретроспекция категориясын толук планда англис тилиндеги көркөм чыгарманын материалында изилдеген диссертациялык эмгекке Л. Н. Федорованын (1982) илимий иши кирет. Бул эмгекте ретроспекция – тексттин категориалдык белгисин ачып берген өзгөчө категория, ал башка категориялар: интеграция, проспекция, континуум, модалдуулук менен байланышта болот. Окумуштуу ретроспекция категориясын анализдөөнү тексттин грамматикасынын аспектисинде жүргүзгөн, иште лингвистикалык анализдин минималдуу бирдиги катары – абзац эсептелинет, баяндоодо ар түрдүү мазмундук линияны бир бүтүндүккө бириктирген ретроспекцияда лексикалык каражаттардын колдонулушун жана анын негизги функциясын ачып көрсөтүү максаты коюлган.

Н. В. Брускованын диссертациялык изилдөөсү (немец тилиндеги аңгемелердин материалында) ретроспекция жана проспекция категориялардын көз карашында, көркөм тексттеги көркөм убакыттын өзгөчөлүктөрүн ачууга

арналган. Эмгекте анын көркөм тексттин темпоралдык жана тексттин “базистик убакытына” карата дисконтинуумдун мамилесинин ар түрдүү болору ачылып берилет. Талдоого алынып жаткан категориялардын негизги белгилери, биздин пикирибизде, тексттеги окуялардын табигый ыраттуулугунун орду менен алардын тексттеги орду дал келбегенинде, б.а., фабулдук жана мазмундук убакыттын дал келбөөсүндө.

Ретроспекция жана проспекция түшүнүктөрүнүн өзөгүндө чыгармада чагылдырылган көрүнүштө тексттеги убактылуу катмарлардын жылышы, окуялардын мазмундук линиясынын ырааттуулугунун бузулушу жатат, алар бинардык тексттик оппозицияны жаратышат. Ал көркөм тексттин жалпы темпоралдык континуумунун алкагында дисконтинуумдун формасы болуп саналат жана анын жалпы белгиси убактылуу багытка ээ болушат, бул категориялардын башкалардан болгон айырмачылыгын көрсөтөт.

Э. В. Калашниковдун (1997) диссертациялык эмгегинде проспекциянын субъективдик-окурмандык аспектиде (когезия жана башка көңүл бурула турган) башка категориялар менен өз ара карым-катышта болуусу каралат. Анын бирден-бир өзүнө тиешелүү өзгөчөлүгү – дискреттүүлүгүндө.

Илимий эмгекте проспекция категориясы тексттен кийинки учурда (тексттин ички түзүлүшүндө, же тексттен сырткары) таралышынын негизинде контактык жана дистанттык бирдиктердин катарлаш абалында аныкталган, аны жаратуучу каражаттарды белгилөөдө, диахрондук ыкма колдонулган, ошону менен бирге автор проспекция лексикалык, ономастикалык жана тексттик каражаттар аркылуу түзүлөрүн ачып көрсөткөн. Тексттик категорияларга (ретроспекция жана проспекция) башка категориялардын мүнөзүндө, башка аспектилерде байкоо жүргүзүп келген окумуштуулардын катарына

(Л. И. Кручинина 1988; Е. В. Морозова 1984; М. Н. Кожина 1986; Е. А. Баженова 2000; А. В. Мейерович 1987; Т. В. Иванова 1988; Т. В. Матвеева 1990; Юдина 1990; И. С. Курьянова 1991; Н. Л. Романова 1996; В. Е. Чернявская 1999 ж.б.); текст менен байланышта караган (Е. А. Зверева 1979; Скибо 1979; Гайдукова 1985; Котюрова 1985; Харченко 1985; Кибрик 1988 ж.б.); илимий тексттин

структурасында караган (Медведев 1978; Ноздрин 1983; Рогова 1983; Щорс 1983; М. П. Котюрова 1985; Протопопова 1985; Н. М. Разинкина 1989; Гнатюк 1991; Саламова 1994; И. М. Колегаева 1999); кайталоо процессинде түшүндүргөн (Милованова 1981; Н. В. Данилевская 1982); цитата проблемасы катары аныктаган (Даирова 1983; Н. Г. Петрова 1987); коммуникативдик блоктордун прагматикалык аспектинде изилдеген (Т. В. Матвеева 1983; Крижановская 1996) ж.б. кошобуз.

Жогоруда айтылгандарды жыйынтыктасак, ретроспекция жана проспекция – өз алдынчалуулукка ээ болгон тексттик категориялар, аларды тексттин үстүрт жактагы композициялык-структуралык деңгээлинен көрөбүз. Бул категорияларды кыргыз тилиндеги көркөм чыгарманын текстинен, анын спецификасын (булардын түзүлүшү жана аткаруу милдеттерин) эске алуу керек. Бүгүнкү күндө текст кептик бирдик катары лингвистикалык изилдөөнүн конкреттүү предметине айлануу менен, аны лингвистикалык жактан анализге алуу кеңири практикалана баштады.

Ал эми кыргыз филологиясында, көркөм адабияттын тилин лингвистикалык жактан изилдөө багытындагы илимий-теориялык жана методологиялык эмгектер Жээналы Шери уулу (1993), М. Борбугулов (1996), Ж. Шериев, А. Муратов (2004), А. Кадырмамбетова (1999) ж.б. бар. Жогоруда белгиленген илимий изилдөөлөрдө көркөм чыгарманын тили боюнча жалпы мүнөздөгү маалыматтарда көркөм каражаттар, троптор, стилистикалык фигуралар жана ыкмалар, композициялык каражаттар жөнүндө сөз болуп, көркөм адабияттын тилинин спецификасы алардын негизинде көрсөтүлөт.

Тил – кеп – текст түшүнүктөрү бири-бирин аныктайт, шарттайт, бири-бирисиз өнүгүшү, реализацияланышы мүмкүн эмес. Кыргыз тил илиминде бул маселелер боюнча эмгектер Б. Орузбаева (2002, 2004), К. Сартбаев (1966), Т. Токоев (2006), С. Ибраимов (2005), С. Давлетов (1999), Ж. Чыманов (1997, 2001, 2009), А. Эшиев (1995, 1996, 1998), А. Чолпонбаев, Н. Календарова (2002), Г. Жаманкулова (2002), Ж. Дүйшеев (2006), В. Мусаева (1996, 2006, 2008, 2009),

С. Рысбаев (1992, 1998), З. Тагаева (2008), Н. Бийгелдиева (2006, 2007, 2009, 2014, 2023), К. Бийгелдиева (2014, 2016, 2017) ж.б. иштелип чыккан.

Академик С. Ж. Мусаев тексттик лингвистиканын өзүнчө илимий тармак катары жаралышы, баарыдан мурда, жалпы тил илиминин өзүнүн өнүгүү логикасы, методологиясы менен шартталган закон ченемдүү процесс экенин белгилейт. Лингвистика илиминде текст маанилик, грамматикалык жана структуралык жактан бир бүтүндүккө бириккен сүйлөмдөрдүн группасы (тобу) катары да каралат. Соңку мезгилдерде тексттин өзү изилдөөнүн объектисине айланып, тексттин түзүлүшүнүн закон ченемдүүлүктөрү, анын маанилик, тематикалык, структуралык жана стилистикалык байланыш өзгөчүлүктөрү, байланышуу жолдору, текстти түзүүчү каражаттар сыяктуу маселелер көтөрүлүп чыкты. Бүгүнкү тапта тил мурдагыдай шарттуу белгилердин жабык системасы, тилдик системанын реализацияланышы катары гана каралбастан, баарыдан мурда, баарлашууну тескеп жөнгө салууну реалдуу кеп айтымынын уюшулуш каражаты катары каралат [Мусаев, 2000:268].

Кыргыз филологиясында тексттик лингвистика маселесине филолог-илимпоздордун бир канча мууну кайрылган. С. Өмүралиева (1999) текстке төмөнкүдөй аныктама берген: “Текст кандай гана болбосун белгилүү бир кабар берүүчү булакка таянган логикалык, психикалык таасирдин негизинде, грамматикалык каражаттардын жардамы менен ишке ашуучу – бир бүтүндүк” [Өмүралиева, 1999: 7].

Б. Усубалиевдин (1994) пикиринде, көркөм чыгарманы биз көбүнчө бүкүлү, даяр чындык катары кабыл алабыз, чындыгында көркөм чыгарма – бул даяр чындыкты гана эмес, аны куруу, жаралуу процессин да өз кучагына камтыйт. Андыктан бизге бир гана даяр ой, идея эмес, ошол ойду куруу, жеткирүү механизими да зор таасир калтырат, б.а., көркөм чыгарма үчүн жаркын идея гана эмес, идеяны жаркын кылып турган жаркын форма да өтө зарыл. Ал эми форманы жаркын кылып, таасирин арттырган негизги каражаттардын бири – бул тил [Усубалиев, 1994:198].

Ж. Мамытов (1990, 2002, 2007) эмгектеринде көркөм чыгарманын тилинин спецификасын лингвистикалык планда кенен иликтөөгө алган. Көркөм адабияттын тилин тарыхый стилизациялоодо, автордук баяндоо менен каармандардын кебинин ортосундагы карым-катыш эң маанилүү маселелерден болуп эсептелет. Анткени чыгарманын биримдиги жана бүтүндүгү мына ушул карым-катышка көз каранды [Мамытов, 2007; 38-б.].

Окумуштуу Т. С. Маразыков (1996, 2005, 2014, 2020) эмгектеринде көркөм тексттердин тилине тиешелүү маселелерди тексттердин структуралык-семантикалык, прагматикалык, интеграциялык түзүлүшүнүн маселелери менен байланышта караган. “Көркөм чыгармада көркөм ой жүгүртүүнүн табиятына ылайык бир нече локалдык алкактар, түшүнүктөр болот. Маселен, чыгарма көркөм чагылдырып баяндаган мейкиндик, автордун, ар бир персонаждын мейкиндик абалы, сүрөттөлүп жаткан окуянын, кубулуштун мейкиндик катышы, кыймылы сыяктуу жана башка локалдык түшүнүктөр кездешет. Ушул локалдык алкактар, түшүнүктөр көркөм чыгарманын локалдык структурасын түзүшөт. Локалдык түшүнүктө көркөм текстте баш аламан болбостон, дайыма кандайдыр бир иретке салынып, чыгарманын предметтик логикасын түзүп турушат. Кыргыз тилинде локалдык маанидеги лексемалар жана синтаксемалар тексттин бирдиктерин маанилик-структуралык жактан жанаша жана обочо түрдө бекем байланыштырып, туюндурулуп жаткан көркөм маалыматтын тематикалык биримдигин, коммуникативдик бүтүндүгүн түзүүгө, уюштурууга активдүү катышат”, – деген илимий аныктамасы бүгүнкү күндөгү текст тууралуу актуалдуу маселенин түйүнүн чечет. [Маразыков, 2014; 28-б.].

Биздин негизги максатыбыз көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категорияларын кыргыз тилиндеги материалдын негизинде лингвистикалык талдоого алуу, көркөм тексттин функционалдашуусунун структурасы жана өзгөчөлүгүн көркөм стилдин спецификасында табуу, экстралингвистикалык негизге шарттоону аныктап берүү болгондуктан, жогоруда белгиленген илимий эмгектерден ага байланыштуу пикирлерди гана жетекчиликке алууну туура көрдүк: “Кептик эң кичине бирдик – айтымдар

конституэнт катары өз ара семантика-структуралык байланышта текстти жаратышат” (С. Мусаев, 2000), “тексттин тутумундагы кеп функциясын талдоодо” – баяндоо же окуяны бере билүү ыкмасы маанилүү роль ойнойт” (С.Өмүралиева, 1999), “абзацтын тутумундагы айтымдардын синсемантикалык мүнөзүн эки багыт боюнча (ретроспективдик жана проспективдик) аныктоого болот. Ретроспективдик синсемантикалык мүнөзгө ээ айтымдар өздөрүнөн мурунку айтым менен семантикалык жактан байланышып турса, проспективдик синсемантикалык мүнөзгө ээ айтымдар өздөрүнөн кийинки айтым менен семантикалык карым-катышта турат” (С. Мусаев, 2000), б.а., “алар, анафоралык (артка) жана катафоралык (алга) карым-катышта болот” (Т. Маразыков, 1998), “көркөм кептеги диалогдуулук анын көп үндүүлүгүн да шарттайт, ал – бир эле адамдын (автордун, кейипкердигин ж.б.) үнү аркылуу бир нече үндүн бир эле мезгилде берилиши” (Б. Усубалиев, 1994), “көркөм текстти түшүндүрүп-чечмелөөдө адресат (субъект) кабыл алган тилдик сигналдар анын аң-сезиминде белгилүү бир семантикалык гипотезаны жаратат. Мунун натыйжасында, тексттин үстүрт (тилдик) структурасы аркылуу адресаттын аң-сезиминде маанилик байланыштардын пайда болушу подтексттин маңызын түзөт, подтекстти жазуучу менен окурмандын ортосундагы коммуникациянын бир ыкмасы катары кароого болот” (А. Абдыкеримова, 2008).

Бизге чейин Ч.Айтматовдун чыгармаларынын мисалында көркөм текстке лингвистикалык талдоону филолог-окумуштуу С. Өмүралиева (1987,1999) жүргүзгөн. Ал тексттин негизги категориялары катары информацияны эсептеп, алардын маани, маңызына карата: мазмундуу-фактылык, мазмундуу-концептуалдык деп бөлүп караган.

Мазмундуу-фактылык информация бизди курчап турган чөйрөдө болуп өткөн, боло турган фактыларды, окуяларды, процесстерди реалдуу чындык катары же элестүү түрдө кабарласа, мазмундуу-концептуалдык информацияда автордук жеке өзгөчөлүк маанилүү ролду ойнойт. Мындай информация жазуучунун аң-сезимине таасир эткен дүйнөдө, коомдо боло турган

фактылардын, маанилердин, окуя-кубулуштардын жана башка процесстердин үстүндө ой-жүгүртүүнү талап кылат [Өмүралиева, 1999: 7].

“Көркөм текстте мазмундуу-подтексттик информация да кезигет. Мындай информацияда чагылдыруучу окуя, кубулуш көмүскө абалда жайланышат, б.а., ачык түрүндө баяндалбаган кандайдыр бир окуянын, көрүнүштүн же ойдун окурман тарабынан кабылданган көмүскө мааниси. Подтекст – ойду көмүскө, купуя, жашыруун деп түшүндүрүп, тезарустун – окурмандын билим деңгээли, аң сезимдүүлүгү, ой жүгүртүүсү экенин чечип берет”, – деген илимий аныктаманы берген.

Мазмундуу-подтексттик информацияны ассоциативдик подтекст (факты менен тикеден-тике байланышпай, жазуучу менен окурмандын ортосундагы түшүнүшүү), ситуациялык подтекст (факты менен байланышкан, бирок жашыруун билдирүү менен түшүнүүгө көмөк берүүчү түр) деп бөлүштүргөн.

Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы көркөм тексттин семантикасынын башаты – “Манас атанын ак кар көк музу” деп эсептеп, “Биринчи мугалимдеги” теректер мезгилдик катыштагы когезиялык байланышты чагылдыраарын, б.а., ретроспекциялык ыкма менен берилсе да, аны качан, ким отургузганы белгисиз бойдон калбастан, асман тиреген кош теректер автордун дүйнөгө карата болгон көз карашынын калыптануусуна зор таасир бергенин айтат. Бул текстте теректер балалыктын, жаштыктын, дүйнөгө, илим-билимге умтулуунун символу болсо, “Бетме-беттеги” теректер – ызанын, кайгынын, адам баласынын ички руханий дүйнөсүнүн жакырдануусунун символу деп белгилейт.

Адам баласынын жашоосу жерде өтүп, акыркы сапары жерге кайтат. Жер сөзүнүн толук мааниси полисемиялуулугу менен автордун чыгармаларынын негизин түзөт. Ар бир чыгармасындагы сөздүн толук маанилүүлүгү когезиялык байланыштарды пайдалануу менен бүткүл чыгармачылыгынын синтезин берет. “Ак жаан”, “Түнкү сугат”, “Асма көпүрө” ж.б. чыгармаларында реалдуу жашоонун маани-маңызын чагылдырат. Заманыбыздын залкар жазуучусу Ч.Айтматовдун бардык чыгармаларын туташтырып, бир тексттик бүтүндүккө бириктирип турган маселе – канткенде адам уулу адам болот. Окумуштуу

тексттин түзүлүшүн, ар кандай категориясын иликтөөдөн мурун тексттин ички түзүлүшүнүн өз ара байланышын көркөм текстке талдоо жүргүзүү менен илимий негизде иликтеп чыккан.

Кыргыз тил илими менен адабиятында окумуштуу Б. Усубалиевдин “Көркөм чыгармага лингвистикалык илик” аттуу эмгеги – дал ушул маселеге жасалган алгачкы кадамдардан. Бул эмгекте көркөм чыгарманын тилин иликтөөдө, көркөм кептин жаралыш процессине өзгөчө көңүл буруп: “Көркөм кептин негизги өзгөчөлүгү анын эстетикалык функциясында жатат, ал – жумуру, бөлүнбөс керемет, анда ыргактык, диалогдуулук жана көп үндүүлүк касиеттери анын өзгөчөлүгү”, – деп белгилеген.

Көп үндүүлүк – бул бир эле адамдын (автордун, кейипкердин ж.б.) үнү аркылуу бир нече үндүн бир эле мезгилде берилиши экенин аныктап берет. Мында бир үн аркылуу бир нече адамдын (айталы, автор менен кейипкердин; бир нече кейипкердин) үнү, же, тескерисинче, бир эле адамдын ар башка (айталы, ар башка курактагы, шарттагы ж.б.) үнү берилиши ыктымалдыгын жазуучу К. Жусубалиевдин “Амбарная книга” аттуу повестинин мисалында ачып берген: “Үзүндүдө сүйлөмдүн көлөмү, б.а., эпсиз узундугу биринчиден эле көзгө урунат. Чынында буга чейин кыргыз адабияты мындай узун сүйлөмдү кезиктирбеген, экинчиден, ушул бир сүйлөмдүн ичиндеги “баш аламандыктар”: окуянын жыштыгы, ушул түркүн, жыш окуянын баары биригип келип бир эле учурда болуп жаткандыгы; Үчүнчүдөн, сүйлөмдү андагы окуяларга ылайык бөлүп-бөлүп, ар бирин өзүнчө сүйлөмгө айландырып жиберүүгө мүмкүн эместиги, б.а., сүйлөмдүн бөлүнбөстүгү; Төртүнчүдөн, кептеги “баш аламандык”: автордук кеп бир туруп каармандын кебине, же, тескерисинче каармандын кеби автордун кебине айланат, кээде экөөнү ажыратып жиберүүгө мүмкүн болбой калат” [Усубалиев, 1994: 72,93].

Жазуучу К. Жусубалиевдин повестинен мисалга алынган узун сүйлөмдү көркөм чыгарма жаратуудагы жазуучунун өзгөчөлүгү, ыгы катары баалайт. Адамдын дайыма эле тили менен ойлоно бербесин, ой күлүк экенин, эгер тил менен кармап калууга аракет кылсаң, ой чачырап кетерин белгилейт.

Турмуштун дал ушул удургуган диалектикасы, буга ылайык ой диалектикасы жана жан дүйнөдөгү башаламандык буруу-терүүсүз көркөм адабиятта да чагылышын закон ченемдүү көрүнүш деп эсептейт. Ушундай зарылдыктан улам турмушту, адамдын жан дүйнөсүн, ички уйгу-туйгусу менен санаркоосун, ассоциацияларды дал өзүндөй тикеден-тике берүү максатын көздөгөн көркөм ыкма пайда болгонун баса белгилейт. Ал бүгүнкү күнгө чейин ар кандай формада өнүгүп, өз арымын кеңитип келатат.

Окумуштуу көркөм кептин бир нече өзгөчөлүгү биригип келип, бир кубулушка – образдуулукка такаларын, ал эми кабылдоонун көрсөтмөлүүлүк - элестүүлүгүн арттырарын жана дагы бир өзгөчөлүк – анын жалпы тилдеги стилдерге карата болгон карым-катышы экенин илимий-теориялык негизде аныктап берген. Көркөм кептеги дагы бир өзгөчөлүктүн – көп маанилүүлүктүн сырларын ачуудагы негизги өбөлгөлөрдүн бири дал ушул чыгарманын аты болуп саналат. Кадыресе тилдеги сыңар маанилүү эле сөз көркөм алкакка түшкөндө, маани жагынан кандайча тарамдалат, муну чылгый тилдик себеп менен түшүндүрүүгө болобу, же буга өзүнчө поэтикалык (эстетикалык, психологиялык, социалдык) өбөлгөлөр себеппи?

Бул суроого Б. Усубалиев (1994) Ч. Айтматовдун “Кылым карытаар бир күн” аттуу романынын атына талдоо жүргүзүү менен жооп берген. Адегенде бул стилдик фигураны – оксюморонду чечмелеген: “Кылым карытаар бир күн”. Бир күн, анткени окуя бир күндүн ичинде өтөт; бирок ушул эле маалда бир күн кылымдан да узун, бир күн кылымдарды камтыйт, анткени ушул бир эле күндүн ичинде кылымдарды камтыган окуялар болуп өтөт (эскерилет), келечекке (алдыдагы кылымдар жөнүндө) ой жүгүртүлөт.

Кылым карытаар бир күн оксюморонунун маанисинин тарамдалышы, автордун ой-максаты жана чыгарманын идеясы менен тыгыз байланыштуу. Ал өзүнүн көп маанилүүлүгү аркылуу чыгарманын жалпы духун ачып берүү менен, андагы убакыт жана мейкиндик маселесинен кабар берип турат.

Романдагы убакыт, мейкиндик менен реалдуу убакыт, мейкиндик шайкеш келе бербейт. Айталы, реалдуу убакыт (Казангаптын дүйнөдөн кайтышы, анын

сөөгүн коюуну камтыган мезгил) бир, ашып кетсе, эки-үч күндү гана камтыйт, ал эми көркөм (б.а., романдагы убакытка көз жүгүртсөк, биз бирде тээ атам замандагы мезгилге, бирде азыркы учурга келебиз), айтор ал далай кылымды кучагына камтып турат. Ушул эле учурда мейкиндик да өзгөрөт: бирде кичинекей станцияда жүрсөк, бирде ушул эле алакандай жер космос мейкиндигин кучагына алат, ал маанилик жактан катмарланып, окурмандарды ар тараптуу ой жүгүртүүгө мажбурлайт [Усубалиев, 1994:79].

Көркөм текстти иликтөө, же анын лингвистикалык негизин талдоо теориясы, структурасы, семантикасы, бүтүндүк жана бөлүк, текст ичиндеги логикалык, грамматикалык байланыш сыяктуу категориялардын чечилиши – жалаң гана тилдик изилдөөнүн натыйжасы эмес, ал – адабияттык изилдөөгө да чыйыр салган зор эмгек.

Жогоруда текст таанууга арналган илимий эмгектерде белгиленген текст табиятынын татаалдыгы, көп кырдуулугу, тексттин структуралык түзүлүшү, анын уюшулушундагы тилдик каражаттардын колдонулушу, маани-маңызы, карым-катышы, байланышы, ошондой эле философиялык, логикалык, психологиялык, гносеологиялык, коммуникативдик, прагматикалык аспектилери ж.б. текст таануу илиминин алдыда да изилденип тактала турган маселелери экендигин көрсөтөт.

Талдоого алынып жаткан Ч. Айтматовдун «Кылым карытаар бир күн» жана К. Жусубалиевдин «Муздак дубалдар» романдары – кыргыз адабиятында өзгөчө орунду ээлеген чыгармалар. Ч. Айтматовдун 1980-жылы жарык көргөн «Кылым карытаар бир күн» романына байланыштуу «маңкуртизм» деген термин жаралды. Жазуучу өз оюн алыстатып, абстрактуу, шарттуу, символикалык образдарга жашырып айтып берген, чыгармасында көркөм иликтөөгө алынган доор турмушунун өткөн чагы (ретроспекция) менен келечегинин учур чактан (проспекция) тогошуп, көркөм ой жүгүртүүнүн үч башка тибине ылайык үч башка сюжеттик фольклордук-мифологиялык, фантастикалык, реалисттик тарамдар бир түйүнгө биригип, үч түрлүү мейкиндик алкак: 1) аалам баткан адамдын шириге алынган башы, 2) бабалардын эскерткичи болгон Эне-Бейит

көрүстөнүнүн жабык зонага айланышы, 3) жер планетасынын курчоого алынышынын өз ара карым-катышынын кесепеттүү трагедиялык доошу өзгөчө айкын угулат. Ал эми К. Жусубалиевдин “Муздак дубалдар” романын адамдардын ортосунда ич ара руханий байланыштар үзүлүп-сүзүлүп, жатыркоо өкүм сүргөн коомдогу “муздак дубалдарга” курчалган жазуучунун тоталдык жалгыздыгы жөнүндөгү чыгарма катары кабыл алабыз [Кыргыз адабиятынын тарыхы. 2017: 26-27, 715].

Көркөм текст көп кырдуу тилдик системаны өз ичине камтыгандыктан, аны сыпаттоо түшүнүктөрүнүн жана анализдөө ыкмаларынын жаңы системасында кароо керек. Башкача айтканда, тексттик лингвистиканын илим катары калыптанышы азыркы тил илиминин өнүгүүсү менен аныкталарын эске алуу зарыл. Тил илими чектеш илимдер менен б.а., ой-жүгүртүү, маданият, психологиялык ишмердүүлүк, адабият таануу, семиотика ж.б. менен тыгыз байланышта мүнөздөлөт.

Сөздүн лексикалык жана семантикалык түзүлүшү текстке түздөн-түз байланыштуу болгондо, тилдик бирдиктердин экинчи даражадагы мааниси ишке ашат. Ал образдуу-тике маанини билдирип калат, чектүү сандагы вербалдык белгилердин жардамы менен тил бизди курчап турган чексиз сандагы кубулуштарды, нерселерди сүрөттөй алат. Бул лингвистикалык белгинин ассиметриясынан улам пайда болот: бир эле графикалык жана тыбыштык катар (бир эле сөздүк белги) ар кандай нерсени белгилөө жөндөмүнө ээ болот. Тактап айтканда, сөздүктө жазылган түз маанисинде да, эреже катары текстте түзүлгөн экинчи каймана маанисинде да колдонулат. Көркөм текст белгилүү жана ар тараптуу чөйрөнү да түзөт жана убактылуу чектүүлүк менен чексиздикти айкалаштырат.

Көркөм тексттин өзгөчөлүгү анын ойлоп табуучулукка жана турмуш чындыгына бирдей берилгендикте болушун жана баяндоонун терең мааниси менен анын формалдуу туюнтулушун камтыган ырааттуулук категориясынын бирдей аракетин көрсөтөт. Анда тилдик бирдиктердин берген маанисинин көбөйүшү байкалат. Бул көрүнүш тилдик түзүлүштө эмес, көп кырдуу, дайыма

өзгөрүп туруучу тилдин жандуу жашоосун чагылдырган текстте болот. Азыркы кыргыз тил илиминдеги жаңы багыт болгон тексттик лингвистикада тилдин негизги бирдиги сөз же сүйлөм эмес, тексттин өзү – эң башкысы жана өз алдынча тилдик биримдик, ошондой эле белгилүү бир учурду жана ал аркылуу чексиз сандагы окшош жагдайларды окшоштурууга жөндөмдүүлүгү. Көркөм тексттин дагы бир айырмачылыгы ат атоочтордун семантикасында болуп жаткан өзгөрүүлөргө дал келет. Зат атоочтор ошондой салыштырууга негиз берген белгилүү бир индивидуалдык кырдаалдан абстракциялоону мүнөздөйт. Ат атоочтун кызматы чыгарманын терең түзүлүшү, текстте бар жана жеке сүйлөмдөрдүн ырааттуулугунан ашкан семантикалык ырааттуулук менен аныкталат. Терең структура (мазмун) композиционалдык-структуралык түзүлүштү (форманы) аныктап, тексттин синтаксистик, морфологиялык жана фонетикалык ж.б. каражаттарына багытталат. Зат атоочтор текстти бириктирет, алардын мазмундук жана интеграциялык абалын камсыздайт, тексттин комплекстүү сүрөттөлүшүндө тексттик нормаларды эске алууну талап кылат.

1.4. Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясынын экстралингвистикалык негиздери

Функционалдык стилистика жана текст лингвистикасы айрым тексттердин жана тексттин түрлөрүнүн стилистикалык оригиналдуулугу өз ара байланышкан экстралингвистикалык факторлордун комплексинин түздөн-түз таасири астында түзүлөрүн көптөн бери айтып келишет. Кепте тилдин иштешинин мыйзам ченемдүүлүктөрү, текст түзүү механизминин өзү жана ФССКнын калыптанышы тиешелүү иш чөйрөнүн экстралингвистикалык негиздери менен аныкталат (Кожина 1968, 1972, 1986 ж.б.; Васильева 1976; Разинкина 1978; Котюрова 1983, 1992; Митрофанова 1985; Баженова 1987; Данилевская 1992 ж.б.).

Экстралингвистикалык факторлордун системасы түрдүү функционалдык семантикалык-стилистикалык категориялардын структуралык параметрлеринин жана функционалдашуусунун, анын ичинде, албетте, ретроспекция жана проспекция категорияларынын өзгөчөлүгүн аныктайт. Функционалдык-

коммуникативдик мамиле, белгилүү болгондой, тилди анализдөөдө, анын кептеги функциясын изилдөө менен, б.а., коммуникативдик-экстралингвистикалык, социалдык-маданий жана кептик кырдаалды камтыган кеңири контексте мүнөздөлөт. Ошону менен бирге экстралингвистикалык контекст тилдин коомдогу жана бул чөйрөдөгү баарлашуунун жалпы максаттарын, сүйлөөнүн коммуникативдик-когнитивдик процесстерин эске алуу менен анын функциясы – белгилүү бир социалдык чөйрөдө гана эмес, коммуниканттардын байланышында жана алардын семантикалык түзүлүшүндө жана толук бүткөн тексттеги кептин уюшулушунда чагылдырылат [Кожина, 1992:43].

Башкача айтканда, көркөм кептин кеңири экстралингвистикалык контекст түшүнүгү сүйлөм түзүүнүн экстралингвистикалык шарттарын гана эмес, автордун жана окурмандын активдүү ишмердик позициясын да камтыйт. Ретроспекция жана проспекция категорияларын тексттик категориялар катары изилдөөнү функционалдык-коммуникативдик, же кептик-көркөм мамиледен гана эмес, текст түзүү ишмердигинин максатка багытталган абалына карата кароо керек.

Көркөм стилдеги текстти изилдөөдө, көркөм чыгармадагы объективдүү чындыктын кандайча берилгендигин, б.а., анын эстетикалык ар түрдүүлүгүн эске алуу зарыл. Ал сөздө, сүйлөмдө, текстте ар кандай түрдө чагылдырылат. Вербалдык белгилердин негизги айырмачылыгы – бул бизи курчап турган чыныгы дүйнөнүн кош мааниге ээ экендиги, бир жагынан бир гана кубулушка, экинчи жагынан кубулуштардын тобуна карата колдонула билүү жөндөмдүүлүгү. Алар экстралингвистикалык белгилүү эки жолдо – тилдик түзүлүштө жана кепте, виртуалдык жана актуалдуу тилдик белгилерде кездешет. Жалпыланган, виртуалдык экстралингвистикалык белгилер ар бир жолу бизди курчап турган дүйнөнүн белгилүү айрым учурлары, кырдаалдары, окуялары менен байланышып, тилдик айтылыштарда ишке ашат.

Кеңири тараган көз карашта сүйлөмдүн өзгөчөлүгү анын бир маанилүү кодификацияланган лингвистикалык белгиге ээ эмес, конкреттүү жагдайга гана

дал келет. Башкача айтканда, сүйлөмдүн белгилөөчүсү – маанилик эмес, денотат. Чындыкты чагылдыруу мүнөзү боюнча текст сөзгө караганда сүйлөмгө жакын болот. Тексттин референти – сүйлөм сыяктуу эле белгилүү бир жагдай, же татаал динамикалык белги. Текстте жүзөгө ашкан атоо – бул бүтүн окуялардын, белгилүү бир чындыктын көрүнүшүн белгилениши, ал эми текст – реалдуулуктун кандайдыр бир татаал кубулушунун аң-сезимде чагылдырган биримдиги, тил – белгилердин системасы. Көркөм текстте көркөм убакыттын жана мейкиндиктин болушу, ошондой эле анда берилген окуянын өзгөчөлүктөрү тексттердин ар кандай түрлөрүн салыштыруу үчүн белги катары кызмат кылат жана ал тексттердин типологиясын түзүүгө негиз болот.

Коммуникация процессинде адам факторунун ролун аныктоодо, бир жагынан, илимде тилди функционалдык-коммуникативдик жактан изилдөөгө кызыгуусу жаралса, экинчи жагынан, функционалдык стилистиканы башка көптөгөн илимдин тармактары менен айкалыштырып кароо керектиги айтылат. (Кожина 1968, 1986, 1996; Котюрова 1983; Сидоров 1986; Болотнова 1992; Баранов 1993; Рябцева 1996; Салимовский 1997 ж.б.). Ошентип, изилдөөнүн коммуникативдик-функционалдык аспектиси дисциплиналар аралык мамилени бекемдейт, анын ичинде лингвистикага тиешелүү дисциплиналардын категорияларын – гносеологияны, илимий изилдөөлөрдү, психологияны, логиканы, кеп ишмердүүлүгүнүн теориясын, прагматиканы жана башкаларды кеңири изилдөө сунушталат (Дридзе 1980; Новиков 1983, Колшанский 1984; Петров 1985; Котюрова 1988; Баранов 1993; Чернявская 1999 ж.б.).

Маселен, Г. В. Колшанскийдин мындай пикирин салыштырып көрөлү: “...азыркы жана келечектеги илимдердин өз ара аракетин табигый тилдин бирдиктүү теориясын түзүү үчүн кечиктирилгис зарылдык болуп калды..., ушул биримдиктен дүйнөнү таанууга карата фундаменталдуу илимий ачылыштарды күтүүгө болот” [Колшанский, 1984:126].

Экстралингвистикалык факторлор көркөм текстте ретроспекция жана проспекция категориясынын ишке ашырылышынын өзгөчөлүгүн аныктайт. Ал

тексттик категория катары ретроспекция жана проспекцияны да түзөт, көркөм тексттеги алардын түзүлүшүн жана функциясын ачып берет.

Экстралингвистикалык факторлор төмөнкүдөй үч топтон турат:

1. Текстти кабыл алуу жана түшүнүү процессин камсыз кылуучу коммуникативдик-психологиялык факторлордун тобу.

2. Гносеологиялык факторлордун тобу, алар төмөнкүлөрдү: а) көркөм тексттин мазмунунда биринен экинчисине өтүүчү абалды жана анын калыптанышын; б) көркөм таануунун “спиралдык мүнөзүн” камтыйт.

3. Логикалык факторлор (жалпы текстте берилген көркөм ойдун өнүгүү логикасы).

Саналган факторлор көркөм текстте ретроспекция жана проспекция категориясынын функциясынын өзгөчөлүгүн, алардын тексттердин башка түрлөрүнөн болгон айырмачылыгын аныктайт.

Экстралингвистикалык факторлорду эске алуу талабы – тексттин стилистикасын комплекстүү изилдөөнү талап кылат, б.а., сүйлөөчү адамдын когнитивдик-коммуникациялык кеп ишмердүүлүгүн жана белгилүү бир социалдык-маданий чөйрөдөгү баарлашуу процесстерин изилдөөнү бир катар илимдер менен чогуу кароо керек. Жогоруда айтылгандарга таянып, антропоцентризм аспектинин көз карашында комплекстүү мамилени негизинде ретроспекция жана проспекция маанилүү категориясынын типологиялык мүнөздөмөлөрүн жана алардын көркөм кептеги ыктымалдык функционалдык-стилистикалык өзгөчөлүгүн карап чыгуу жана бөлүп көрсөтүү максатка ылайыктуу болот.

Талдообузду факторлордун биринчи тобунан (коммуникативдик-психологиялык) баштайбыз, анткени ал үстүрттөн көрүнөт, ретроспекция жана проспекция категорияларына карата лингвистикалык жактан анын композиционалдык-структуралык жагын жана көркөм тексттин коммуникативдик (диалогдук) тарабын чагылдырат. Биз аны шарттуу түрдө борбордук, же үстүрт деңгээл деп атайбыз. Акыркы убакка чейин ретроспекция

жана проспекция категориясы негизинен үстүрт деңгээлде изилденип жатат (Котюрова 1996; Чернявская 1999; Сапаров 1974 ж.б.).

Кептик билдирүүнүн семантикалык түзүлүшүнүн иерархиялык жана татаал перцептуалдык-ойлоп табуучулук-мнемотикалык функция катары семантикалык кабыл алуунун мүнөзү көптөгөн психологдор тарабынан белгиленип келет (Жинкин 1964; Смирнов 1966; Зинченко 1967; Соколов 1968; Артемов 1969; Зимняя 1976 ж.б.). Кеп ишмердүүлүгүн семантикалык жактан кабыл алууну психологиялык изилдөөлөрдүн негизинде кабыл алуу оң жана терс болушу мүмкүн болгон эффективдүү жагы бар түшүнүү процесси катары көрсөтүлүшү мүмкүн. Кепти кабылдоо актысында түшүнүү процессинин оң натыйжасы түшүнүү болуп саналат, ал эми бул процесстин терс натыйжасы түшүнбөстүктүн эффектиси аркылуу көрсөтүлөт [Дридзе, 1984:31].

Айрыкча көркөм байланыш чөйрөсүндө автор менен окурмандын ортосундагы өз ара түшүнүшүүдө болгон көйгөйү заманбап изилдөөлөрдө эң актуалдуулардын бири катары аныкталганын баса белгилей кетүү керек (Н. Д. Арутюнова, М. С. Глазман, Н. В. Данилевская, М. Н. Кожина, Г.Г. Матвеева, С. В. Никифоров ж.б.). Түшүнбөстүктүн негизи коммуникативдик ниеттин ишке ашпай калганын, коммуникативдик өз ара түшүнүшүүнүн бузулгандыгын жана баарлашуу бүтүндөй “ишке ашпай калганын” көрсөтөт.

Коммуникативдик процесстин алкагында текстти түшүнбөстүктөн арылтуу үчүн баштапкы билимдин ролун жана башка кээ бир экстралингвистикалык факторлорду эске алуу менен бирге иштин кеп тарабын уюштуруу чечүүчү ролду ойнойт. Анын стилдик жана лингвистикалык берилишинин мүнөзүн белгилеп, анын ичинде диалогдук, акценттүүлүк, кеңейтилген вариативдик кайталоо категорияларын ишке ашыруу керек болгондуктан, ретроспекция жана проспекция категориясынын каражаттарын колдонуу зарылчылыгы келип чыгат.

Ретроспекция жана проспекция категориясынын негизги функциясы автордун жаңы концепциясын түшүнүүсү үчүн адресаттын көңүлүн ага буруу болуп саналат. Г. А. Дроздова тарабынан жүргүзүлгөн эксперименталдык

изилдөөнүн натыйжалары түшүнүүнү проспективдик-ретроспективдүү, эки багыттуу процесс катары аныктоого мүмкүндүк берет. Аны алдыга жылдыруу катары гана эмес, ошондой эле туруктуу кайтып келүүчү жаңы байланыштарды түзүү жана топтоо процесси катары кароо керек. Текстти түшүнүүнүн бул психологиялык аспектиси көркөм текстте ретроспекция жана проспекция категориясынын керектигин, алар тексттин татаал мазмунун, өзгөчө жаңы теорияны же концепцияны чагылдырган түшүнүүнүн кыйынчылыктарын чечип берүү жөндөмүнө ээ экендигин көрсөтөт.

Ал эми автор тарабынан адресат үчүн тексттин маанисине жакшыраак кирүүгө, аны теренирээк жана адекваттуу түшүнүүгө жетишүүгө аракет жасалат. Жогоруда айтылгандардын бардыгы көркөм текстти семантикалык кабыл алууда татаал перцептуалдык-психикалык-мнемоникалык процесс катары жазуучунун когнитивдик чыгармачылык ишмердүүлүгүн чагылдырууда ретроспекция жана проспекция категориясынын ролу чоң деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет. Текстти кабыл алуу психологиясынын мыйзамдары бул категориялардын экстралингвистикалык негизи болуп саналат жана өзгөчө көркөм текстте алардын зарылчылыгы аныкталат.

Көркөм текстти жаратуу процессинде автор жаңы концепциясын сунуштоодо, аны окурманга кабыл алуу жана түшүнүү психологиясынын мыйзамдарын эске алуусу шарт. Жаңы билимди кабыл алууну жана түшүнүүнү жеңилдетүү үчүн адресант ретроспекция жана проспекция категорияларын колдонот. Менталдык тексттин эң маанилүү учурларына окурмандын көңүлүн бурган автордук шилтемелердин бир түрү болуп, ретроспекция жана проспекция категориялары саналат. Ретроспекция жана проспекция категориясы текстти окуп түшүнүү жана жаттоо процессине багыт берүү функциясын аткарат. Бул көркөм чөйрөдөгү коммуникация үчүн өзгөчө маанилүү болуп саналат. Көркөм текстте автор реалдуу маалымат берүү менен гана чектелбейт, ал окурмандын аң-сезимин өз пикиринин чындыгына ынандырууга аракет жасайт. Аны өзү каалаган багытта интеллектуалдык иш-аракеттерди жасоого үндөйт [Леонтьев, 1972:96].

Ретроспекция жана проспекция категориясы – көркөм тексттер үчүн зарыл жана өзгөчө мааниге жана көркөм стилдин өзгөчөлүгү менен байланышкан функционалдык оригиналдуулукка ээ болгон тексттик категория. Адресанттын түздөн-түз милдети – адресат адекваттуу кабыл алган текстти куруу. Көркөм тексттеги баяндоодо автордук концепциянын чындыгына окурманды ынандыруу гана эмес, ошол эле учурда адресат факторун эске алган түшүнүк структурасын куруу саналат. Бул көркөм коммуникацияда жазуучунун жигердүү, чыгармачыл ой жүгүртүүсү байкалат (Кожина, 1976; Лаптева, 1977; Разинкина, 1978; Терешкина, 1981; Винокур, 1984; Котюрова, 1988 ж.б.).

Г. Г. Матвеева кеп жаратуу процессинде автордун алдында турган “тандоо” факторунун жетектөөчү ролу жөнүндө айтып, “тандоону текстти түзүүдө автор, ал эми текстти кабыл алууда тандоону реципиент жасайт” деп ырастайт. Бул тандоо коммуникация актысынын шарттарына канчалык туура жооп берсе, тексттин таасири ошончолук эффективдүү болот” [Матвеева, 1981:132-133]. Көркөм текстте ретроспекция жана проспекция категориясынын ролу чоң, автор бул категориялардын каражаттарын пайдаланып, мазмундун коммуникативдик жана концептуалдык маанилүү учурларын бөлүп көрсөтөт жана аны окурмандын эсинде сактоого үндөйт. Ретроспекция жана проспекция категориясы кепте текст түзүү процессинин динамикасын ишке ашыруунун жана туюнтуунун каражаты болуп саналат.

Автор лингвистикалык каражаттардын жана тексттин структурасынын жардамы менен көркөм чыгарманы кабыл алууда окурмандын когнитивдик процессинин өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт, ошондой эле анын мүмкүн болуучу реакцияларын эске алуу менен ага чечмелөөнүн жүрүшү тууралуу багыт берет. Көркөм тексттин диалогдуулугу көркөм чөйрөдөгү коммуниканттардын биргелешкен акыл ишинин маңызын чагылдырат жана гносеологиялык логикалык-психологиялык аспектилер менен байланышат (А. С. Арсеньев, М. М. Бахтин, Г. М. Кучинский, М. Н. Кожина ж.б.).

Азыркы учурдагы изилдөөлөр үчүн диалогдук ой жүгүртүү менен вербалдык коммуникацияны түшүнүүдө аныктоочу фактор болуп, ой

жүгүртүүнүн жеке активдүүлүк ишмердиги менен байланышкан, алдыда болуп өткөн мазмундагы маанилүүлүккө баа берүүнү калыптандырган, коммуникативдик фазаларда чагылдырылган семантикалык абалдын өз ара аракети саналат.

Диалогдуулук – кептин негизги касиети катары, жазуу жүзүндөгү көркөм кепте катталып, коммуникативдик-когнитивдик процессте баарлашкандардын өз ара аракеттенүүсү [Кожина,1998]. Кептин диалогдуулук мүнөзү байланыштын диалогдуулук абалын чагылдырат, анда автор ретроспекция жана проспекция категориясын колдонот. Аларды текстте уюштуруу менен интерпретациялоонун жүрүшүн, чыгарманы кабыл алууда окурмандын таанып билүү процессинин өзгөчөлүктөрүн, анын мүмкүн болуучу реакцияларын эске алат. Тексттеги байланыштар эки багыттуу, б.а., автордун окурманга болгон бир багыттуу таасири эмес, баарлашуу процессиндеги коммуниканттардын өз ара биргелешкен аракеттенүүсү болот.

Көркөм коммуникациянын башкы белгиси болуп, текст түзүү жана аны интерпретациялоо процессинде адресант адресатка өзүнүн кебин түшүнүүгө багыт берет, бул үчүн ага таасир этүүнүн атайын каражаттарын колдонот да, байланыш актыга тартат. Ал көркөм текстте ретроспекция жана проспекцияны жаратуу менен ой жүгүртүүгө, биргелешип түшүнүүгө көмөктөшөт. Бул көрүнүштүн текстте ишке ашырылышында ретроспекция жана проспекция категориясынын каражаттары катышат да, алардын функционалдык максаты, башка тексттик категориялар менен катар келиши, реципиенттин тексттин мазмунун кабыл алуусу камсыздалат.

Автор менен окурмандын ортосунда толук өз ара түшүнүшүүгө, текстти кабыл алууну жана түшүнүүнү уюштурууга жетишилет. Ретроспекция жана проспекция категориясы менен диалогдуулуктун ортосунда экстралингвистикалык жактан аныкталган тыгыз өз ара байланыш бар экени келип чыгат. Жогоруда биз көркөм текстте ретроспекция жана проспекция категориясынын калыптанышына жана колдонулушуна таасир этүүчү негизги

экстралингвистикалык факторлорду (атап айтканда, коммуникативдик жана психологиялык факторлордун топторун) атадык:

Биринчиден, экстралингвистикалык факторлор иш-аракеттин жана баарлашуунун көркөм чөйрөдөгү коммуникативдик-когнитивдик процесстин өзүнүн диалогдуулук мүнөзү сыяктуу өзгөчөлүктү чагылдырган толук түшүнүшүүнү орнотот. Ал өз кезегинде адресатка кайрылуунун предметин жана алардын активдүү өз ара аракеттенүүсүн (жардам, ой жүгүртүү) камтыйт. Текст түзүү процессинде автор көркөм ой жүгүртүүнүн жана ишмердүүлүктүн айтылган белгилерин, көркөм чыгармачылыктын психологиясын жана андагы коммуникациянын прагматикалык тарабын эске алуу менен текст түзөт.

Гносеологиялык жана психологиялык-гносеологиялык факторлордун көркөм текстти уюштурууга, анын ичинде андагы ретроспекция жана проспекция категорияларын колдонууга тийгизген таасирин карап чыгууга өтөлү. Көркөм таанып-билүү иш-аракети баяндоонун калыптануу мыйзамдарына, атап айтканда, анын үзгүлтүксүздүгүн ишке ашырууга, спиралдык мүнөзүнө, ретроспекция жана проспекция категорияларынын калыптанышына негизделинет. Бул факторлор аталган категориялардын терең табиятын аныктайт, алар ретроспекция жана проспекция категориялары аркылуу көркөм тексттин мазмунун берилген тексттин (чыгарма) конкреттүү бөлүктөрүндө гана эмес, бүтүн текстте өз ара байланыштырышат.

Жалпысынан, автордун таанып-билүү иш-аракетинин жүрүшүндө өткөн окуяга таянуу менен жаралган анын жаңы концепциясы боштуктан эмес, эскиден, ал аны танганда да келип чыгат, өткөн окуя жана жаңы концепциянын динамикасы текстте чагылдырылат, ал эми ретроспекция жана проспекция категориялары аларды уюштуруп, таанып билүү процессинде туюндурууга катышат. Категориялардын бул функциясы когнитивдик активдүүлүк процессинин текстте чагылдырылышы менен байланышат. Ретроспекция жана проспекция категориясында катышкан “терең” жана “үстүрт” деңгээлдерди бөлүп көрсөтүү максатка ылайыктуу болот. Мында текст ичиндеги жана тексттен сырткары ретроспекция жана проспекция жөнүндө сөз кылуу

зарылчылыгы жаралат. Изилденип жаткан категориялардын үстүрт, же композиционалдык-структуралык жана маанилүүлүк; терең, же мазмундук-маанилүүлүк деңгээлинин дифференциациясы алардын экстралингвистикалык негизин баса белгилейт.

Текстке жигердүү талдоо жүргүзгөн окумуштуулар тексттин семантикалык түзүлүшүн денотация менен эмес, автордун кептик-психикалык ишмердүүлүгү менен байланыштырышкан (Новиков 1980; Кацнельсон 1984; Леонтьев 1976; Дридзе 1980; Болотнова 1992; Кожина 1984, 1987, 1989; Котюрова 1985, 1988; Баженова 1987 ж.б.).

Көркөм текстте тил менен ой жүгүртүүнүн өз ара аракетин ишке ашары тексттин структурасында, динамикасында жана өнүгүүсүндө чагылдырылат. Көркөм текстте көркөм ой жүгүртүүнүн процесси жана натыйжасы болгон көркөм баяндоо жазылат. Демек, жазуучунун психикалык ишмердүүлүгүн көрсөткөн көркөм текст субъекттин (автордун) коммуникативдик-когнитивдик ишмердүүлүгүнүн акыркы продуктусу – жаңы баяндоону гана чагылдырбастан, ошондой эле анын калыптануу этаптарын өз ырааттуулугу менен чагылдырат.

Тексттик ишмердүүлүк – интеллектуалдык жана акыл-эс ишмердүүлүгүнүн образы. Таанып билүү процессинин диалектикалык маңызы “илим тарабынан кабыл алынган кээ бир көз карашты четке кагуунун жана алардын ордуна материалдык дүйнөнүн объектилерин так жана туура чагылдырган башка теориялык жоболордун пайда болушунун үзгүлтүксүз жана чексиз ырааттуулугунда” жатат [Андреев, 1979: 37].

Адамдын таанып-билүүсүнө эски чындыктарды тактоо жана өзгөртүү, жаңы мыйзам ченемдүүлүктөрдү ачуу процесси мүнөздүү, “жаңы дүйнөгө мурда белгисиз болгон нерсени гана алып келбестен, мурункуну кайталайт. Жаңы негизги эмес, мурдакы – анын прецеденти. Таанып-билүү – бул билимдин эски системасы менен абсолюттук үзгүлтүккө учуроо эмес, жаңы – алда канча өркүндөтүлгөн илимий концепцияны калыптандыруу процессинде бардык маанилүү жана позитивдүү нерселерди сактап калуу. Демек, илимдин кыймылы, жалпысынан, прогрессивдүү мүнөзгө ээ, ал – өнүгүүнүн убактылуу басаңдашы

жана прогресстен жарым-жартылай четтөө (жарым-жартылай кайтаруу), тагыраагы, спираль кыймылы [Арутюнова, 1997: 174].

Таанып-билүү процессинин өзү – ретроспективдүү-проспективдүү мүнөзгө ээ жана аны тексттерде чагылдыруу үчүн көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясынын каражаттары керек. Илимдин өнүгүүсүнүн “спираль” мүнөзү буга чейин белгилүү болгон көркөм баяндоонун эски билимдин жаңыга уюштурулушу менен байланышта болгону белгиленип келет (Калинкин, 1985; Данилевская 1990; Котюрова 1996).

Өнүгүп жаткан ойдун ар бир жаңы айлампасы синтезделген мурунку билимдердин негизинде курулат, ага таянат, эң рационалдууну ага топтойт, жаңы мазмундун маанисин алып жүрөт. Ал текстте мурда айтылган окуяга кайра кайтмайынча, жаңы мазмундун маанисин толук бере албайт (Котюрова, 1996; Кожина, 1986). Жаңы мазмун тарыхка чейинки мезгилдин болушун болжолдойт жана аны менен айкалышып, жаңы концепцияны курууда автордун көркөм ой-пикирин жана логикасын чагылдырат.

Бул мыйзам ченемдүүлүк менен байланышкан мазмунду өнүктүрүүнүн эң маанилүү белгиси көркөм текстте – чыгарманын мазмундук линиясынын үзгүлтүксүздүгү болуп саналат. Анын үзгүлтүксүздүк маселеси көптөгөн илимий эмгектерде айтылып келет (И. Д. Андреев, А. Н. Антонов, А. С. Арсеньев, Н. Б. Гвишиани, А. М. Зеленков ж.б.). Үзгүлтүксүздүк (ишенимдүү билимдерди топтоо процесси катары) – илимдин өнүгүшүнүн маанилүү жана зарыл фактору [Гвишиани, 1986: 117]. Бул аныктаманы түшүнүү – көркөм текстте ретроспекция жана проспекция категориясынын бар экендигин түшүндүрүү үчүн өтө маанилүү. Алар тексттик башка категориялар менен бирге көркөм мазмундун үзгүлтүксүздүгүн ишке ашырууга жана калыптандырууга катышат.

Көркөм чыгарманын текстине белгилүү болгон түшүнүктөргө шилтеме кылуу менен автор өз концепциясын жалпы көркөм ой менен байланыштырат: Ал адресаттын эс-тутумуна, анын түпкү билимине кайрылып, адресанттын өзүнүн жаңы мазмунду баяндоосунун кийинки өнүгүүсү үчүн фундамент түзөт.

Ошол эле учурда чыгарманын жалпы мазмунунун мааниси адамзаттын мурда топтолгон билимдерин сынчыл ой жүгүртүүнүн, иштеп чыгуунун негизинде гана ишке ашырыла тургандыгын көрсөтүп турат.

Бул универсалдуу диалектикалык үлгү карама-каршылыктардын биримдигинин жана күрөшүнүн мыйзамы статусуна ээ болот, ал боюнча бардык өнүгүүнүн ички булагы, кыймылдаткыч күчү карама-каршылыктардын күрөшү болуп саналат [Славгородская, 1985:28]. Ар бир жаңы маалымат мурункусуна реакция жана кийинкисине стимул болуп саналат. Көркөм текстте жаңы ойдун үзгүлтүксүздүгү эскини интерпретациялоо, өзүн актабаган идеяларды алмаштырып, бардык маанилүү жана позитивдүү нерселердин өзгөргөн түрдө сакталышы менен түшүндүрүлөт. Эски билим көркөм текстти кайра өзгөртүү үчүн кызмат кылат. Ал топтолгон билимдин баалуу мазмунун сактап, аны компакттуу өткөрүп берүүчү трансформацияланган формада калат [Сухотин, 1968:20].

Толук бүткөн чыгарманын текстинин өзгөчөлүгү анын ар дайым жамааттык аң-сезимдин негизинде курулгандыгында, б.а., тексттин предметин түзгөн баяндоо кеп чыгармасында “эски” (мурдагы тексттер) жана “жаңы” (автордук ой-пикирлер) билимдердин диалогу катары пайда болот. Жаңы баяндоо процесси ачык, өнүгүп келе жаткан, келечекке багытталган жана ретроспективдүү диалог катары, автордук концепциянын буга чейин түзүлгөн тексттин мазмуну менен байланышын түшүндүрөт. Адресаттын эс-тутумуна кайрылып, анын жаңы аспектилерге багыт алуусун уюштурат жана текстти түшүнүшүнө өбөлгө түзөт. Бул когнитивдик кырдаалды текстте чагылдырууда ретроспекциянын каражаттары белгилүү роль ойнойт.

Тексттин жалпы маанисинин акырындык менен өнүгүшү, айтылгандай, “спираль түрүндө” оригиналдуу тезиске кайтуу болгондо ишке ашат, ал кийинкилерге семантикалык жана мнемоникалык колдоо болуп кызмат кылат. Ошол эле учурда, тексттин автору тарабынан коюлган тезис далилдөөнү талап кылат, ал атайын аргументтүү процедурага негизделген, тигил же бул жол менен өзүнүн натыйжаларына, же мурункулардын байкоолоруна кайтуу менен

негизделет. Андан кийин талкуунун жаңы баскычы жүрөт, аргументтин биринчи бөлүгүндөгү акыркы билдирүү – кайталоо болот, кийинкилерге натыйжанын жаңы тизмеги келет. Башкача айтканда, проспективдик-ретроспективдүү мүнөздү чагылдырат, ал жалпы кептик принципке жана мазмундук линияга, коммуникативдүүлүккө негизделет [Котюрова, 1996:104].

Ой жүгүртүү логикасы өзүнө дал келген композиционалдык-логикалык талапка ээ болушу зарыл, ал коммуникациянын эффективдүүлүгүнө чоң таасир этет. Көркөм тексттин логикалык алкагын түзүүдө автор өзүнө эмес, адресатка көңүл бурат, ага ой-максатын алдын ала сунуштайт, өзүн анын ордуна койгондой туюлат. Мында автор үчүн ырааттуулук логикасына, концептуалдык түзүлүштү текстке чыгаруунун мыйзамдарына караганда “коммуникациялык логика”, ошондой эле “реципиенттин логикасы” маанилүү [Данилевская, 1992:27].

Көркөм текстте ретроспекция жана проспекция категориясы мазмундук линиянын ырааттуулугунун аркасында текстте эски жана жаңы баяндоонун ортосундагы байланышты өткөн окуяны сын көз карашта кайра кароо формасында ачып берет. Бир жагынан, семантикалык кыймылдын өзгөрүшү б.а., артка кайрылуу, ал жаңы концепцияны иштеп чыгуу үчүн зарыл болот. Экинчи жагынан, алдыга кадам таштоодо, автордун жеке таанып билүүсүндө эски менен жаңынын байланышы жаралат. Проспективдүү-ретроспективдик байланыштардын болушу окурмандын көңүлүн алдыга багыттайт жана акыл-эс менен артка кайтарат. Текстте баяндалган окуя ырааттуу баяндалгандыктан, мазмун дайыма алдыга багытталат. Бирок тексттин ар бир компоненти кандайдыр бир деңгээлде өткөнгө байланыштуу каралат.

Ретроспекция жана проспекциянын текст түзүүчү функциясы окурманга автордун ой-ниетинин ырааттуу өнүгүү жолун калыбына келтирүүгө, автордун ой жүгүртүүсүнүн көркөм ойдун бир баскычынан экинчисине өтүүсүнө көңүл бурууга мүмкүндүк берет жана тексттин тынымсыз кыймылын камсыз кылат.

Тексттин ар бир категориясы өзгөчө семантикалык жана лингвистикалык (ички жана тышкы) уюшулушуна ээ. Ички (субстанциялык, семантикалык), тышкы (үстүрт, лингвистикалык) туюнтуунун өз ара көз карандылыгы менен

мүнөздөлөт. Тексттик категориялардын сырткы (үстүрт) жагын (композициялык жана структуралык деңгээлин) гана эмес ошондой эле ички (терең) жагын (мазмундук-семантикалык деңгээлин) да талдоо максатка ылайыктуу болот.

Автордун баяндоосунда катылган мүмкүнчүлүктөрдү алдын ала көрө билүү, окуянын келечегин алдын ала билүү, мүмкүн болуучу натыйжаларды алдын ала көрүү жана күтүү жөндөмү когнитивдик спиралдын жаңы айлампасын түзөт да, ал да өз кезегинде келечекке багытталат. Мында потенциалдуу билимдердин актуалдуу жаңы билимдер менен үзгүлтүксүздүгүнүн аракетин ишке ашат, мында проспекция категориясы менен бирдикте ретроспекция да катышат.

I бөлүм боюнча корутунду

Иштин биринчи бөлүмүндө текстке лингвистикалык анализ жүргүзүүнүн ал-абалына карата жасалган изилдөөлөргө талдоо жасалды.

Тексттик лингвистиканын бир багыты болгон тексттик категорияны аныктоо түшүнүгүнө жана анын көйгөйлөрүнө арналган лингвистикалык эмгектерде тексттик категорияга аныктама берүүдө, азыркы мезгилдин талабына ылайык, анын типологиялык жана параметралдык касиетине өзгөчө көңүл бурулган. Ошондой эле экстралингвистикалык факторлордун ретроспекция жана проспекциянын текст түзүүчү категория катары типтери, алардын көркөм тексттеги өзгөчөлүктөрү белгиленген. Диссертациялык иште илимий-теориялык ойлорду жетекчиликке алуу менен аны өркүндөтүү максатында көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы иликтенди.

Тексттик лингвистика жалпы тил илиминин бир бөлүмү болгондуктан, анда адамдардын баарлашуусунун өбөлгөлөрүнүн жана шарттарынын маңызы, уюшулушу баяндалат. Анда бир функционалдык стилге, же жанрга таандык болгон тексттин түрү гана изилденбестен, анын типологиясынын курулушунун башка критерийлери: мейкиндик-убакыттык параметрлер, көркөм окуянын

реалдуу жүрүшүнүн бузулушу, бүтүндүк, ырааттуулук, байланыштуулук, образдуулук ж.б. ачылып берилди.

Жалпы тил илиминде тексттик лингвистиканы талдоого алган окумуштуулардын (А. Г. Баранов, И. Р. Гальперин, М. Н. Кожина, Т. В. Матвеева, А. Н. Мороховский, З. Я. Тураева, И. Я. Чернухина ж.б.) илимий эмгектери окулуп-үйрөнүлүп, алардын илимий-теориялык иликтөөлөрү жетекчиликке алынды. Белгиленилген эмгектерде тексттик категорияны философиялык түшүнүүдөн алыстатып, анын текст түшүнүгүн моделдөөгө катышкан жалпы белгилери (касиет, параметр) аныкталган. Аларга: адресант жана адресат, кептин предмети жана адресатка билдирүүнүн ыгы, тексттик мейкиндик жана убакыт ж.б. кирет. Бул изилдөөлөрдүн баалуулугу функционалдык стилдердин ар бирин салыштырып кароону стилдик модификациянын аспектисинде чечкендиги болуп саналат.

Кыргыз тил илиминде тексттин лингвистикалык тигил же бул аспектисин анализге алып, аны лингвистикалык көз караштан сыпаттаган атайын илимий изилдөөлөр, монографиялар С. Мусаев (1999, 2000, 2001, 2010), С. Өмүралиева (1987, 1999), Ж. Мамытов (1990, 2002, 2007), Б. Усубалиев (1994), Т. Маразыков (1996, 2005, 2014, 2020), А. О. Ормонбекова (2012), А. Абдыкеримова (2008), А. Т. Дунканаев (2016), Т. И. Баястанов (2006), А. Оморов (2002), Г. Ж. Кожоева (2012), Г. О. Көчөрова (2021) ж.б. жаралды.

Академик С.Ж.Мусаев (2001) тексттик лингвистиканын өзүнчө илимий тармак катары жаралышы, баарыдан мурда, жалпы тил илиминин өзүнүн өнүгүү логикасы, методологиясы менен шартталган закон ченемдүү процесс экенин белгилейт. Кыргыз филологиясында тексттик лингвистика маселесине филолог-илимпоздордун бир канча мууну кайрылган. С. Өмүралиева (1999) текстти логикалык, психикалык таасирдин негизинде, грамматикалык каражаттардын жардамы менен ишке ашкан бүтүндүк катары карайт. Б. Усубалиевдин (1994) пикиринде, көркөм чыгарманы биз көбүнчө бүкүлү, даяр чындык катары кабыл алабыз, чындыгында көркөм чыгарма – бул даяр чындыкты гана эмес, аны куруу, жаралуу процессин да өз кучагына камтыйт. Ж. Мамытов (2007) эмгегинде

көркөм чыгарманын тилинин спецификасын лингвистикалык планда кенен иликтөөгө алган. Т. Маразыков (1996, 2005, 2014, 2020) эмгектеринде көркөм тексттердин тилине тиешелүү маселелерди тексттердин структуралык-семантикалык, прагматикалык, интеграциялык түзүлүшүнүн маселелери менен байланышта караган. Көркөм адабиятты толук кандуу, системалуу изилдеп-үйрөнүүдө, лингвистиканын катышуусуз ийгиликтүү жана туура жооп берүүгө мүмкүн эместигин А. Абдыкеримова (2008) аныктаган.

А. Дунканаев макалдын текст катары таанылышын, тексттик мазмунун, ошол мазмунду шарттаган структуралык өз алдынча бүтүндүгүн, макал текстинин текст ичинде колдонулушун, коммуникативдик шартын, поэтикалык текст экендигин, синтаксистик-ритмикалык уюшулушун илимий негизде көрсөткөн (2016).

Экстралингвистикалык факторлордун системасы функционалдык семантикалык-стилистикалык категориянын (ретроспекция жана проспекция) структуралык параметрлеринин жана функционалдашуусунун өзгөчөлүгүн аныктайт.

II БӨЛҮМ. КӨРКӨМ ТЕКСТТИН ЛИНГВИСТИКАЛЫК АБАЛЫНА АНАЛИЗ ЖҮРГҮЗҮҮНҮН ТЕОРИЯЛЫК-МЕТОДОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗИ

2.1. Изилдөөнүн объектиси, предмети, прозалык көркөм тексттин өзгөчөлүктөрү, лингвистикалык анализ жүргүзүүнүн жолдору, методдору

Изилдөөнүн объектиси болуп, тексттин семантикалык структурасындагы ретроспекция жана проспекция категориялары, аларды коштогон экстралингвистикалык шарттар саналат.

Изилдөөнүн предмети катары ретроспекция жана проспекция категориясынын типологиялык өзгөчөлүктөрү, коммуникативдик-прагматикалык табияты эсептелет.

Акыркы жылдары көркөм тексттин өзгөчөлүктөрүн жаңы көз карашта түшүнүүгө умтулуу ачык байкалат. Көркөм стилди функционалдык стиль катары кароого болот. Ар бир конкреттүү прозалык адабий тексттин бардык “өзгөчөлүгүнө” жана кайталангыстыгына карабастан, алардын өзүнө таандык типтештирилген жана жалпы белгилери бар. Көркөм тексттин өзгөчөлүгү – анын көркөмдүгү, ал – ортомчу байланыштын эстетикалык каражаты. Анын максаты болуп, теманы экспрессивдүү ачып берүү саналат. Көркөм текст форма менен мазмундун биримдигинде берилген, коммуникативдик функцияны аткарган кеп бирдиктерден турат [Головин, 1969: 73].

Көркөм текст башка тексттерден өзүнүн эстетикалуулугу, образдык-экспрессивдүүлүгү менен айырмаланат жана текстке мүнөздүү бардык белгилерге ээ болот. Көркөм текст – мазмундук, формалдык, стилистикалык, прагматикалык ж.б. аспектилери боюнча терең изилдөөгө алына турчу объект. Анын формалдык уюштурулушу мазмундук линиялуулугу жана бир багыттуулугу менен мүнөздөлөт, бирок мазмундук тараптын көп линиялуулугуна, кайтарым байланыштын пайда болуусуна жана ассоциативдүүлүк принциптерге баш ийүүсүнө, б.а., адабий тексттин мазмунун кабыл алууда, ретроспективдүү жана проспективдүү маанини чагылдырган статикалык жана динамикалык түрүн да түшүнө билүү керек.

Көркөм тексттин эмоционалдык үстөмдүгү троптор аркылуу гана түзүлбөстөн, ал окурмандын аң-сезиминде белгилүү ассоциацияларды пайда кылган чыгармадагы сөздөрдүн топтолушунун натыйжасында да пайда болот. Анда кайталанган сөздөр лексикалык жана синтаксистик деңгээлдеги текст түзүүнүн эң маанилүү каражаты болуп саналат жана алардын башка семантикалык-синтаксистик өзгөчөлүктөрү да ачылып берилет.

Тексттин композиционалдык-синтаксистик деңгээли иштелип жаткан мазмунду өзүнө камтыйт жана анын ишке ашышына лексикалык-синтаксистик бирдиктерди пайдаланат. Мында ал синтаксистик бирдиктерден эле түзүлбөстөн, лексикалык деңгээлдеги бирдиктерден да түзүлөрү көрүнүп турат, б.а., бир эле сөз көбүнчө көркөм чыгармалар үчүн өзгөчө мааниге ээ болгон бүтүндөй тексттин маанилүү компоненти болуп чыга келет.

Текст лингвистикалык анализдин объектиси катары көбүнчө контекстен тышкары да изилденет. Анын айтылыш каражаттары контекстте да, анын сыртында да болушу мүмкүн, анда автор жетиштүүлүк принцибине ылайык аныкталган көрүнүштөрдү колдонот. Алар изилденүүчү бирдиктердин мүнөздөмөлөрүн түшүндүрүү үчүн зарыл болгон касиеттерге ээ болот.

Диссертациялык иштин методологиялык базасы жана методдору

Көркөм текстти комплекстүү иликтөөдө, текстке лингвистикалык анализди азыркы чектеш илимдер – таанып билүүнүн теориясы, психология, коммуникациянын теориясы ж.б. менен бирдикте аныктаган интералингвистикалык, экстралингвистикалык башталыштын биримдигин эсепке алуу менен интердисциплинардык мамиле кылынды. Субъективдүү-семантикалык мейкиндиктин түзүлүшүн изилдеген – сыпаттоо методунун семантикалык-дифференциалдык принциби колдонулду. Субъективдүү-семантикалык мейкиндик – бул индивидге көмүскө түрүндө таандык болгон, жеке аң-сезимдин категориялык структурасын математикалык-мейкиндик көрүнүштө билдирүү. Ал көркөм текстке функционалдык семантикалык-стилистикалык анализ жүргүзүүдө, тексттин тилдик жагын түздөн-түз лингвостилисттик жактан талдоо максатын ишке ашырат.

Ошондой эле көркөм текстти комплекстүү анализдөө, текстке лингвистикалык анализ жүргүзүү, текстке функционалдык, семантикалык-стилистикалык анализ жүргүзүү методдору, ретроспективдик, же ретроспекция методу (өткөндү көрө билүү максатын көздөгөн), проспективдик, же проспекция методу (алдын-ала көрө билүү максатын көздөгөн), синтез, индукция, дедукция, контексттик ж.б. методдору да пайдаланылды.

Тексттик лингвистика – адамдын коммуникациясынын маңызын, анын уюшулуш жолун жана шартын аныктап берүүчү илим. Аны талдоодо, тилдин лингвистикасынан кептин лингвистикасына өтүп кетүү зарылчылыгы байкалат, б.а., коммуникациялык актыга өтө терең басым жасалат. Тексттин лингвистикасы тексттин ар түрдүү аспектилерин (онтологиялык: анын жаралыш статусун жана оозеки кептен өзгөчөлүгүн; гносеологиялык: тексттеги объективдүү чындыктын жана реалдуу дүйнө менен идеалдуу дүйнөнүн эстетикалык чындыгынын чагылышын; өзүнө таандык болгон лингвистикалык: тексттин тилдик жактан курулушун; психологиялык аспект: текстти кабыл алуунун; прагматикалык аспект: тексттин авторунун объективдүү чындыкка жана мазмундагы материалга карата болгон мамилесинин мүнөзүн) талдоого алат.

Текст түшүнүгү өзүнө эки объектини камтыйт: текст – табигый тилдин жыйындысы (биринчи моделдөөчү система) жана ал – көркөм ишмердик аркылуу жаралган чыгарма (экинчи моделдөөчү система). Табигый тилдин биринчи моделдөөчү система деп аталышынын себеби адам тилдин жардамы аркылуу бизди курчап турган дүйнөнү таанып билет, реалдуу чындыктын предметине, кубулушуна атоолорду коёт.

Көркөм текст – экинчи моделдөөчү система, анда объективдүү дүйнө менен автордун кыялында жаралган ой бири-бири менен жуурулушат. Ал үчүн табигый тил аны түзүүнүн материалы катары гана кызмат аткарат, ал эми көркөм тексттин тили – өзгөчө белгилердин системасы, ага интерпретациянын көп санда болушу жана семантикалык маанинин бирдей эместиги мүнөздүү. Бул учурда тилдик каражаттар көркөм текстте саптан тышкары экинчи маанини билдирген

көрүнүштү белгилөө үчүн колдонулат. Көркөм текстте үч негизги белгилүүлүктүн ортосунда өзгөчө мамиле жаралат, ал – чындыктын, түшүнүүнүн жана маанилүүлүктүн дүйнөсү.

Текстти кептин жыйындысы катары караганда, ага тиешелүү формула болуп, “чындык – маани – текст” саналса, ал эми көркөм текстте “чындык – образ – текст” үчтүгү чагылдырылат [Степанов, 1984:21]. Бул аныктама көркөм текстке терең мүнөздөмө берет, б.а., анда объективдүү чындык менен фантазиянын, чынын айтуу менен кыялда жаралгандын айкалышуусу берилерин айтат. Мындан анын семантикалык жактан көп пландуулугу көрүнөт.

Тексттин түзүлүшү жөнүндө сөз болгондо, сөзсүз анын үч аспектисин кароо керек. Алар: структураны түзүүчү материалдык элементтер, алардын бири-бири менен болгон мамилелери жана объектинин бүтүндүгү. Структура – объектинин онтологиялык каражаты, мында объектини адекваттуу көрсөткөн кандай гана теория болбосун, ал анын түзүлүшүн чагылдырып турушу керек. Текст – глобалдуу структура, ал өз ичине терең жана үстүрт түзүлүштү камтыйт, бул – көркөм текстке гана мүнөздүү. Терең структура – тексттин идеялык-тематикалык мазмуну, анда мамиле жана мүнөз татаал катмарлашкан түрдө көрсөтүлөт, анын маңызында көркөм образ жатат. Бул тереңдикте автордук интенция, прагматикалык багыт үстөм кылуучу фактор болуп саналат. Үстүрт структурасы – терең структураны толугу менен өзүнө тегерете курчап алган, көркөм текстте үстүрттө көрүнгөн мазмундук-лингвистикалык форма.

Диссертациялык ишибизде кыргыз тилинде жазылган көркөм текстти лингвистикалык жактан талдоого алуунун максаты катары тилди коммуникациянын ажырагыс каражаты катары карап, анын адам ишмердүүлүгүнүн ар кандай аспектилери аркылуу ишке ашырылуучу байланыштары терең изилдөөгө алынат. Ал текст аркылуу тилдин түбөлүктүү жана көп кырдуу кубулуш экендигин таанып-билүү зарылдыгын аныктайт. Мында илимий изилдөөнүн предмети катары тилдин негизги функцияларынын бири болуп саналган текст түзүү функциясы эсептелинет жана тексттик лингвистиканын адамдардын баарлашуусунун өбөлгөлөрүнүн жана

шарттарынын маңызы экендиги далилденет. Тексттик лингвистиканын илим катары калыптанышы азыркы филология илиминин өнүгүүсү менен аныкталат.

Тексттик лингвистика менен ар кандай лингвистикалык дисциплиналардын ортосундагы терең байланыштар ачылат. Сөздүн семантикалык структурасы ага түздөн-түз байланыштуу болуп, текстте гана сөздүн бул жөндөмү ачылып, тилдик бирдиктердин экинчи маанилери да ишке ашат. Вербалдык белгилердин жардамы менен тил бизди курчап турган предметтерди жана кубулуштарды сүрөттөй алары далилденет. Башкача айтканда, сөздүн сөздүктө жазылган түз маанисинде жана экинчи каймана маанисинде да колдонулушу аныкталат. Сөз менен стилистиканын ортосундагы тыгыз байланыштар бар экендиги, ал тармакка тексттин түрлөрүн сыпаттоо киргени, функционалдык стилистика, белгилүү болгондой, стилистиканын маанилүү бөлүмдөрүнүн бири болуп саналары анализденет. Себеби тексттин түрлөрүн аныктоо жана анын типологиясын деңгээлдик негизде түзүү тексттик лингвистиканын башкы бөлүмдөрүнүн бири болгондуктан, текст менен стилистика чогуу каралат.

Иште кыргыз тилиндеги көркөм текстте функционалдык-стилистиканын дагы бир маанилүү милдети катары тилдин экспрессивдүү каражаттары, тактап айтканда, түрдүү деңгээлдеги тилдик бирдиктердин экспрессивдүү-эмоционалдык абалы аныкталып жана алардын кепте ишке ашуусунда тексттик категориялардын (ретроспекция жана проспекция) ролу белгиленет. Ал эки негизги багыт менен мүнөздөлөт: стилистикалык жактан белгиленген элементтерди аныктоо жана алардын ишке ашышын далилдөө. Бул стилистикалык парадигматика менен синтагматиканын өз ара аракеттенүүсүн билдирип, көркөм тексттеги пайдаланылган лингвистикалык элементтердин маанисин ачып берүү менен байланышкан. Изилдөөбүздө стилистика менен тексттик лингвистиканын конвергенциясына ылайык, көркөм тексттеги (кыргыз тилинин материалында) ретроспекция жана проспекция категориясынын айтылыш каражаттары болуп саналган тилдик бирдиктердин маанилери гана эмес, алардын тексти түзүүдөгү мамилелери да анализденет. Тилдин

экспрессивдүү каражаттары жана стилистикалык ыкмалары карама-каршылыктардын диалектикалык биримдигин –автордун жараткан образынын кайталангыстыгын жана анын моделдеринде чексиз кайталануу жөндөмүнүн болушун камтыйт. Ал каражаттар өзүнүн чыныгы, реалдуу абалына текстте гана ээ болгондуктан, көркөм образдын өз алдынчалуулугу, кайталангыстыгы бүтүн тексттин алкагында гана ачылат.

Изилдөөбүздө көркөм текстке лингвистикалык талдоо жүргүзүүдө, текстти өзгөчө система катары карап, анын көлөмүн гана эмес, аны түзүүчү синтаксистик элементтердин өзгөчө касиеттери менен да мүнөздөлгөн тилдик бирдиктер талдоого алынат. Тексттин бөлүнүшү, аны түзгөн тилдик бирдиктерди аныктоо лингвистикалык билимдердин өз алдынча тармагы болгондуктан, ал тексттик лингвистика менен синтаксистик теориянын байланышында аныкталат. Анткени андагы актуалдуу бөлүнүүлөр, темасы жана мазмуну ж.б. сүйлөмдүн алкагында эмес, тексттин алкагында гана белгилүү болот да, анын лингвистикалык дисциплиналар менен болгон жалпылыгы жана айырмачылыгы да мүнөздөлөт. Бул, негизинен, изилдөөнүн методологиясына тиешелүү болот. Тексттик лингвистика лингвистикалык фактылардын жардамы менен тилдик белгилердин шайкештигин, алардын кеп чынжырында бөлүштүрүлүшүн түшүндүрүү менен гана чектелбестен, экстралингвистикалык факторлор тексттик категориялардын (ретроспекция, проспекция) жаралуу жана кабыл алынуу кырдаалын да кеңири ачып берет.

Диссертациялык иште текст эң жогорку деңгээлдеги система катары каралып, анын негизги белгилери катары бүтүндүгү жана ырааттуулугу белгиленет. Тексттик категорияларды (ретроспекция, проспекция) уюштурган ар кандай деңгээлдеги тилдик бирдиктер лингвистикалык талдоого алынат.

Эң жогорку деңгээлдеги система катары текстке жүргүзүлгөн илимий изилдөөбүз анын жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ырааттуулугунан айырмаланган татаал бирдиктерден турарын жана структуралык-семантикалык түзүлүшүн (тексттин коммуникативдик бүтүндүк жана логикалык, грамматикалык, семантикалык байланыштар менен бириккен биримдик экенин) аныктап берет. Тексттин

структуралык-семантикалык түзүлүшүнө, анын глобалдык структурасын түзгөн терең жана үстүрт структураларынын ортосундагы байланыштарына байкоо жүргүзүү изилдөөбүздүн эң келечектүү багыты болуп саналат.

Тексттин комплекстүү бир бүтүндүк катары изилденишине байланыштуу келип чыккан маселелердин бири болгон, анын маанилүү белгилери, сүйлөмдөн (айтымдан) айырмасы жана андагы реалдуу дүйнөнүн мейкиндикте чагылдырылышы мүнөздөлүп берилет. Тексттин функционалдык, семантикалык жана структуралык жактан байланышкан ички түзүлүшүнүн биримдигинин семантикалык жана синтаксистик критерийлерин лингвистикалык талдоого алуу да – изилдөөбүздүн бир жолу. Көркөм тексттин типологиясын түзүүдө, объектинин өзүнүн татаалдыгы, анын чексиз өзгөрмөлүүлүгү улам олуттуу кыйынчылыктарды жаратат. Ошого карабастан, көркөм тексттин (кыргыз тилинин материалдында) коммуникативдик, структуралык жана семантикалык өзгөчөлүктөрү анализделет.

Тексттеги тилдик бирдиктерди атайын система катары изилдөөгө алуу келечектүү иш болгондуктан, анын курамына кирген элементтердин өзгөчө касиеттери толук эмес контексттен калыбына келтирилген сүйлөмдөрдүн жана ар кандай деңгээлде кайталоо аркылуу жасалган байланыштын семантикасы да ачылып берилиши керек. Диссертациялык эмгегибиздин башкы милдетинин бири болуп, көркөм текстте (кыргыз тилинин материалында) текстти түзгөн өзгөчө категорияларды (ретроспекция жана проспекция), алардын композиционалдык-структуралык түзүлүшүн, туюнтуу каражаттарын ж.б. аныктоо саналат.

Тексттин структуралык-семантикалык биримдик катары өзгөчөлүгүнүн бири – анын курамын түзгөн тилдик бирдиктерге таасир этүү жөндөмдүүлүгү, анын таасири менен түзүүчү элементтеринде жашыруун абалда болгон, же контекст тарабынан түзүлгөн жаңы, кошумча маанилер ишке ашат. Тексттеги түрдүү деңгээлдеги тилдик бирдиктердин жаралышынын бул өзгөчөлүгү – сүйлөмдөрдүн жөнөкөй жыйындысынан айырмалап турган өзгөчөлүктөрдүн бири. Аны далилдөө үчүн тексттеги тилдик бирдиктерди – тыбыштык

структурадан, лексикалык-грамматикалык, синтаксистик, семантикалык жана стилистикалык түзүлүшкө чейин лингвистикалык талдоого алуу зарылчылдыгы ишке ашат. Көркөм тексттеги сүйлөмдөрдүн ортосуна кирип кеткен кайталоону, синонимдик катарды ж.б. колдонуу менен автор көркөм чыгарманын текстинде түз байкоодон жашырылган маанини да көрсөтөрү ачылып берилет. Аларды аныктоо үчүн текстке лингвистикалык жактан терең талдоо жүргүзүлөт. Тексттин компоненттеринин ортосундагы байланыштын семантикалык жана структуралык каражаттарын табуу – татаал структуралардын синтаксисинин өнүгүшүнө өбөлгө түзөт.

Акыркы он жылдыкта көркөм чыгармага лингвистикалык жактан талдоо жүргүзгөн окумуштуулардын эмгектеринде жаңыча абал болуп, көркөм текстти ФСК катары эмес, ФССК катары анализдөө зарылчылдыгы жаралды. Диссертациялык иште Ч. Айматовдун “Кылым карытаар бир күн” жана К. Жусубалиевдин “Муздак дубалдар” романдарына жүргүзүлгөн лингвистикалык талдоо менен далилдейбиз. Ч. Айматовдун “Кылым карытаар бир күн” романы өзүнүн идеялык багыты, проблемалык маңызы боюнча автордун мурдагы чыгармаларына үндөш болгон – адам маселесин козгойт. Өзгөчөлүгү Ч. Айтматов чыгармачылык жолунда биринчи жолу фантастикалык сюжетке кайрылып, өзүнүн бүгүнкү күндөгү турмуштун карама-каршылыктары жөнүндөгү ойлорун, байкоолорун космологиялык окуялардын метафорасында интерпретациялаганын көрөбүз. Ал эми эң негизгиси – чыгармадагы сүрөттөлгөн ошол фантастикалык сюжеттин, легенданын көркөм-философиялык түйүнү жер адамынын өмүр-тагдырына уюп тургандыгы. Уламыштар жазуучунун реализмине канат бүткөндөй, эмоциялуу көркөмдүк ажарын ого бетер жаркырата көрсөткөндөй таасирдүү кабыл алынуучу касиетке ээ кылат.

Ч. Айтматов – XX кылымдын улуу ойчулу, улуу гуманист жазуучусу. Ал мындай дейт: “ ... биз тарыхтын татаал сотуна калтырып коюуга мүмкүн болбогон, ал жөнүндө азыр, так мына ушул саатта айтууну талап кылган нерселер бар. Эгер биз: өз колубуздан келгендин баарын жасадык деп, ошого чын

дилден ишенгибиз келсе – аны азыр, так мына ушул саатта айтууну талап кылган нерселер бар. Жер бетинде турмуштун салтанатташын жактаган художниктин образдуу сөзү кийинкиге калтырылууга тийиши эмес [Айтматов, 1988: 153]. Мында жазуучунун дүйнөдөгү коопсуздук үчүн тынчсызданганы көрүнүп турат. “Кылым карытаар бир күн” романы ошол мезгилдеги жазуучунун кийинкиге калтырбай айтылган “образдуу сөзү”.

Сөздүн адамга таасир күчүн арттыруу үчүн жазуучу фольклорго кайрылып, учурдун глобалдуу маселесине өзөктөш болгон байыркы сөздү тапкан. “Эне бейит” легендасынан чыккан нрава – философиялык сабактар сюжеттик окуяга сиңирилүү менен, андагы коюлуп жаткан проблеманын маңызын прожектордун күчтүү нурларындай чагылтып, адамзатты гумандуу акыл-эске чакырган.

Роман алгач жазылганда башкача аталышта болгону жөнүндө жазуучу “...Романды жарыялоонун алгачкы кадамдарында эле кыйынчылыктар болду. ... Китептин аталышы “Обруч” (алкак, кырчоо, шири) болчу. Бул жерде сөз маңкуртчулук ширинин күчтүү державалар дүйнөлүк биринчилик үчүн атаандаштыкка умтулган процессте адамзат башына “кийгизилип” жаткан алкакка трансформацияланышы жөнүндө болчу”, – дейт [Айтматов, 1981: 5].

Изилдөө ишибизде талдоого алынган дагы бир көркөм чыгарма – жазуучу Кубатбек Жусубалиевдин “Муздак дубалдар” романы, анын калеминен чыккан эмгектер сейрек, бирок алар сөзсүз түрдө унутулгус ойлорго чакырат. Жазуучунун калыптанышына согуштан кийинки айыл турмушу, балалык кезинде башынан өткөргөн драмалуу жашоо кырдаалдары, айылы Кердегей, Чоң энеси жана совет мектебиндеги билим, тарбия таасир берген. Бул чыгармалардын (“Кылым карытаар бир күн” жана “Муздак дубалдар”) жаралышына жазуучулар жашаган коом жана анын проблемалары менен катар алардын өздөрүнүн өмүр баяндарына байланыштуу окуялар да себепчи болгонун көрөбүз.

Биздин оюбузча, ар бир конкреттүү прозалык көркөм текстте жалпыга мүнөздүү белгилер, б.а., типтүү өзгөчөлүктөрү, анын ичинде лексикалык,

синтаксистик жана композиционалдык – синтаксистик деңгээлдердин типтүү өзгөчөлүктөрү бар, алар белгиленилген функционалдык стилдин негизин түзүшөт. Көркөм текст – коммуникациянын жардамы аркылуу ишке ашкан эстетикалык каражат, ал көркөм чыгарманын темасын ойлоп-тапкычтык менен даана, так ачып берүү максатын көздөйт, андагы форма менен мазмундун биримдигин камсыздайт жана коммуникативдик функцияны аткарган кептик бирдиктерден турат. Бул аныктамадан, көркөм тексттин текстке тиешелүү бардык өзгөчөлүктөргө ээ экенин, б.а., көркөм текстти мазмундук, формага ылайык стилистикалык жана прагматикалык аспектилерде кароо керектигин көрөбүз.

Көркөм тексттин формага ылайык түзүлүшү мазмундук линияга жана бир багыттуулукка байланыштуулугу менен мүнөздөлүнөт, бирок ал мазмундук жактардын – мазмундук линиялык принципке багынган, кайра кайтуучу байланышка жана биринин артынан экинчиси болуп турган өз ара байланыштуу болгон айрым формалардын жаралышына карама-каршы болуп калат. Анын мазмунун кабылдоого, ага удаа ретроспективдүү жана эвристикалык – башка текстти кабылдоо сыяктуу да абал жаралат, ал бир эле учурда статикалык жана динамикалык болуп саналат да, башка текст сыяктуу учурга стилистикалык жактан мамилелеш болот.

Көркөм текстте үч деңгээлди ажыратып кароо керек – лексикалык, синтаксистик, композиционалдык-синтаксистик. Башка тексттерден өзүнө таандык ушул белгилер менен айырмаланат. Көркөм чыгарманын текстине ойлоп чыгаруучулук, эстетикалуулук (көркөмдүк) мүнөздүү, бул өзгөчөлөнгөн жактары дайыма окурманды өзүнө буруп турат. Бирок бул сапаттар менен эле аны көркөм эмес тексттерден айырмалап коюу чектегендик болот. Көркөм тексттин структуралык жактан болгон айырмачылыгы анын мазмундук өзгөчөлүгүнө негизделет, ал – белгилүү бир мазмунду баяндаган каражат катары түзүлүш.

Демек, текст башка структурадан болгон айырмачылыгын толук көркөм чыгарманын текстинин мазмунунун спецификасынан табуу керек, б.а.,

принципиалдык жактан негизги мазмундук артыкчылыгы абсолюттуу антропоцентризм (адамды дүйнө түзүлүштүн борбору жана жогорку максаты катары кароочу) болуп саналганында. Көркөм текст баяндоонун формасы катары гана антропоцентрлүү эмес, мазмуну жактан да башка тексттерден айырмаланат. Мына ушул сапаты менен көркөм тексттин башкы касиети аныкталат, ал – көркөмдөп баяндоонун башкы объектиси катары өз убагындагы жана мейкиндиктеги каармандын сүрөттөлүшү. Ушул жөнөкөй чындыктан көркөм текстти аныктай турган башкы натыйжа келип чыгат.

Көркөм чыгарманын текстинде өзүнө гана таандык болгон маанилүү категориялар топтолгон. Аларга: каарман, убакыт, мейкиндик, маалымат булагы, автордун образы, окурмандын образы кирет. Окурмандын образы – бул текстте белгилүү окурмандын чөйрөсүнө багытталышы, анда кептик каражаттар тандалуу менен колдонулат, б.а., формалдуу түрдө жана мазмундук белгилерге ээ болушат. Маалымат булагы – текстте камтылган белгилүү мазмунду субъектке сунуштоо. Каарман, убакыт, мейкиндик категориялары – көркөм текстке гана мүнөздүү категория [Виноградов, 2005:193].

М. М. Бахтин көркөм чыгармаларда кездешкен мейкиндик жана убакыт категорияларынын маанисин так ачып берген. Ал адабиятта өздөштүрүлгөн мейкиндик жана убакыт бири-биринен ажыратылбаган көрүнүш экенин көрсөтүп, алар үчүн хронотоп деген кошмо терминди сунуштаган. Хронотоп – көркөм адабияттын формалдык-мазмундук категориясы, ал белгилүү ченемде көркөм чыгармада адамдын образын аныктайт, бул образдар хронотоптуу түрдө жаралышат [Бахтин, 1979: 235].

Диссертациялык иште көркөм текстте реализацияланган семантикалык категориялар (каарман, убакыт, мейкиндик) анализденип, тексттин көп тармактуу мазмунунда колдонулган тилдик моделдер талдоого алынды. Аны ишке ашыруу үчүн жогоруда белгиленген методдорду колдонуу менен көркөм текстке (кыргыз тилинин материалында) лингвистикалык анализ жасалды. Анын теориялык маселелерине практика жүзүндө эксперименталдык байкоо жүргүзүлдү. Нарын мамлекеттик университетинин күндүзгү бөлүмүнүн 4-

курсунун студенттери менен бирдикте көркөм чыгарманын (Ч.Айтматовдун “Кылым карытаар бир күн” жана К. Жусубалиевдин “Муздак дубалдар”) толук тексттин окуп чыгып, төмөнкү маселелерди талдоого алдык:

- Экстралингвистикалык негизге шартталган, көркөм стилдин өзгөчөлүгүнөн чыккан ретроспекция жана проспекция – көркөм тексттин башкы, милдеттүү түрдө текст түзүүчү категориясы экени далилденди;
- Ал үчүн автордун таанып билүүсүн, коммуникативдик жана автор менен окурмандын гармоникалуу баарлашуу процессин, өз ара биргелешкен аракеттин корутундусу көрсөтүлдү;
- Жазуучунун коммуникативдик-таанып билүүчүлүк ишмердигинин проспективдүү-ретроспективдик мүнөзүн чагылдырган категориялар – ретроспекция жана проспекция экени жана алардын тексттик параметралдык касиетке ээ экени далилденди;
- Тексттин көркөм баарлашууда диалогдуулук мамилени реализациялоочу көрүнүш экендигин анда ретроспекция жана проспекция категориясынын бар болушу аныктары чечмеленди;
- Бул категориялардын бөтөнчөлүгүнө – бирдей убакта эки деңгээлди: үстүрт, же композиционалдык-структуралык жана терең, же мазмундук-маанилүүлүктү – таанып билүүчүлүк-коммуникативдик процессти билдиргенине анализ жүргүзүлдү;
- Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясынын тилдик айтылыштары ар түрдүү деңгээлдеги тилдик бирдиктерден турган толук системаны түзөрү функционалдык-семантикалык жактан гана негизделбестен, ошондой эле стилистикалык да мүнөзгө ээ болору талдоого алынды.
- Аталган категориялардын айтылыш каражаттарын мейкиндик принципте уюшулганы изилденип, бул категориялар функционалдык семантикалык-стилистикалык категория статусуна ээ болду. Категориялардын автордун таанып билүү ишмердигин жана көркөм чөйрөдө болгон баарлашуудагы

текст түзүү процессин чагылдырары, көркөм тексттин композиционалдык-маанилүүлүк түзүлүшүн изилдөөнүн башкы куралы болуп саналары ачылып берилди;

- Көркөм коммуникативдик-таанып билүүчүлүк ишмердиктин перспективдик-ретроспективдүү мүнөзү жана көркөм чыгарманы жаратуу процессинде автордун ой жүгүртүүсү, ошондой эле коммуниканттардын перцептуалдык ой жүгүртүүчүлүк мнемоникалык ишмердиги – тексттик тегиздиктеги ретроспекция жана проспекция категориясынын ажырагыс карым-катышынын негиздери талдоого алынды. Мындан алардын жупташкан категория экени жана тексттик башка категориялардан болгон айырмасы көрүнөрү далилденди.

Эксперименттин максаты аны жүргүзүүнүн формасын аныктады, талдоого алынган маселелердин натыйжасынан кийин студенттер өз алдынча жеке отуруп, жооп беришти. Алардан алынган жоопторду терең анализдөө аркылуу жалпылаштырылган төмөнкү жыйынтыкка келдик:

Конкреттүү текстке анализ жүргүзүүбүздө, анын универсалдык жана жеке өзгөчөлүктөрүн чечип берүү максатыбыз ишке ашты. Кыргыз тилиндеги чоң көлөмдүү материалды жигердүү анализдөө менен текстте типтештирилген белгилер жөнүндөгү гипотезанын тууралыгын жана тексттин теориясынын эмпирикалык сапаттан конкреттүү тексттик касиетке өсүп жетилүүсүнүн мүмкүндүгүн далилдедик.

Көркөм чыгармада ачылып берилген көркөм чындык анын кептик кыртышында: предмет, кыймыл, бул жерде аты айтылгандар жана кайрадан эске келтирүүлөр ич ара биримдикте жана байланышта болушуп, ар түрдүү функционалдык мамилелер аткарылды. Алар көркөм чыгарманын текстинде композиционалдык-маанилүүлүктө биримдикте болгон сөз, айтым, конструкциялык түзүлүштүн бири-бири менен болгон байланыш, колдонулуш жана динамикалык карым-катышында жаралды. Адабий чыгармалардын жаралышында катышкан кептик каражаттардын топтому көркөм тексттин

мазмуну менен органикалык жактан тыгыз байланышта жана ага карата автордун мамилесинин мүнөзүнө көз каранды болору чечмеленди.

Көркөм текстти лингвистикалык жактан анализдөөдө анын контекстинен мисал алынып, аз көлөмдөрүнө байкоо жүргүзүлдү. Ал көркөм чыгарманын стилистикалык жактан изилденишине шарт түздү. Ошондой эле, тексттин ичинен ар түрдүү деңгээл (лексикалык, синтаксистик, стилистикалык, семантикалык, композиционалдык-синтаксистик ж.б.) тандалып алынды жана алардын жасалуу абалы анализделди. Мындай мамиледе тексттен керектүү компоненттер гана алынды, ал чыгарманын бүтүндүгүнө терс таасирин тийгизген жок.

2.2. Грамматикалык жана көркөм убакыттын карым-катышынын теориялык негиздери

Көркөм тексттин материалында ретроспекция жана проспекцияны аныктоодо, алардын категориялык статусуна жана тексттик категория гана эмес, анын грамматикалык көрүнүш катары кароо зарылчылдыгы жаралды. Көптөгөн жылдар мурун эле табият таануучулар жана философтор убакыт маселесине кайрылышкан. Адабият таануучулар жана лингвисттер көркөм убакыт теориясына акыркы жылдары изилдөө жүргүзө башташкан. (Солнцев, 1971; Бондарко, 1971; Арнольд, 1972; Мартине, 1960; Сильман, 1967 ж.б.).

Акыркы жылдары көркөм адабиятта жаңы жактар, б.а., анда кезиге баштаган өзгөчө убакытты жете түшүнүү, мазмунга ар түрдүү катмардын убактылуу кошулуп кетишинин татаалдыгы, көрүнүштөрдүн хронологиялык катарынын кескин өзгөрүшү, биринин артынан бири келүүчү принципке баш ийбей кирүүсү, баяндоодо жараканын пайда болушу талдоону талап кылды. Мунун бардыгы каармандардын ички дүйнөсүнө сүнгүп кирип, учурдагы убактылуу абалына ылайык кайрадан түшүнө билүүгө түрттү, доордун, муундун, окуянын бири-бири менен болгон терең байланышын табуу керектиги ачыкталды. Учурда тексттин грамматикалык теориясына жана анын

стилистикалык жактан түзүлүшүнө илимий негизде талдоо зарылчылдыгы жаралды.

Мында биринчи планда, инвариант жана вариант түшүнүгүнүн мааниси чечмеленет. Бул маселеге конкреттүү тилдик материалда биринчиден болуп, чет элдик окумуштуулар кайрылышкан (Адмони 1973, М.Я.Блох 1971, А.В.Бондарко 1996 ж.б.). Акыркы он жылдыкта лингвист-окумуштуулар тарабынан көптөгөн изилдөө жүргүзүлүп, ар түрдүү ой-пикир айтылып келет:

1. Инвариант – эталон катары белгилүү бир бөлүктүн үлгүсү;
2. Аз ылайыкташкан контекстуалдык маани;
3. Инвариант – белгилүү бир топтун жалпыланган касиетин өзүнө камтыган абстрактуу объект. Биз, ушул бөлүктөгү аныктаманы жетекчиликке алабыз. Инвариант – идеалдуу, абстрактуу объект.

Инвариант түшүнүгүнүн маанисин терең ачуу үчүн төмөндө, көркөм чыгарманын контекстине талдоо жүргүзөбүз.

... Бороондуу Эдигей өкүнүп турду, кейип турду. Акылдашып, жардам сурай турган киши ушул Сабитжан беле? Билимдүү эмеспи, окумал эмеспи, өзүнө окшогон кишилердин тилин таап сүйлөшө алар деп үмүт кылган кишиси ушу Сабитжан! Көрүнгөн курста, ар жердеги институттан окуп чыккандагы майнап ушубу.

Эдигей абышка бул оюна канчалык тереңдеген сайын ошончолук ызасы күчөп, төрт тарабы туюктала берди.

– Маңкурт экенсиң! Маңкурттун маңкурту сен экенсиң! – деп каргап да, аяп да сүйлөндү жаны кашайган Эдигей (Ч.А. 373-б.).

Талдоонун предмети болгон бул контекстте Сабитжандын инварианты – маңкурт. Маңкурт – эс-акылдан ажыраган бир сөлөкөт: өзү ким, эл-жери кайда, ысмы ким, ата-энеси ким, кайда, качан чоңойгон, эчтеме эсинде калбайт, эчтемени билбейт, кыскасы өзүн адам элем деп эсептебей калат (Ч.А.). Сабитжан – маңкурт сымал, өзүнүн дилин, тилин, салт-санаасын, үрп-адатын сыйлабаган адамдардан жалпыланган терс сапатты өзүнө камтыган образ. Вариант –

инвариантты физикалык жактан ишке ашырган форманын түрү. Сабитжан – Жоламан маңкурттун варианты.

... Уулум балким кул болуп, ошол шаардын базарында жүрбөсүн? Андай эле болсо кана, Акмаяга учкаштырып алып, Найман жайлоо кайдасың деп жөнөп бербес беле, кыйын болсо жетип алсын.

... Оболу төөлөрдү көрөр замат кубанганынан өрөкүп кетти, анан бат эле эми азыр маңкурт болуп калган уулун көрөрүн элестетип алып, муздак тер басып, коркуп кетти. Анан кайра кубанды, ошону менен эмне болуп баратканын өзү да элес албады ...

– Жоламан! Уулум!

– Уулум эмне болгон? – деп чочулаган Найман-Эне үн салып баратты. Анан ээрден толгоно берди да... – Аппа! – деп кыйкырганга араң жарады. Акмаяны бура тартып бет маңдайлашууга үлгүрбөдү, ышкырып келген жебе сол колтугуна сайылды (Ч.А. 159-б.).

Инвариант – варианттык формада жарым-жартылай, же толук түрдө ишке ашчу семантикалык каражат, ал – бардык вариантта жалпыланган касиетке ээ бирдик. Семантикалык каражат өзүнө факультативдик (милдеттүү эмес) белгилерди камтыйт. Башкача айтканда, тилдик бирдиктердин бардык вариантында анын сөзсүз катышуусу талап кылынбайт. Семантикалык мазмунга факультативдик көрүнүштөрдү кошууну, инвариант катары кароо туура эмес. Бул анын өзүнө тиешелүү маанисине карама-каршы келет, ал варианттын өзүндө кезигет, аны менен жалпы касиетке ээ бирдик [Солнцев, 1971:214].

Мисалы, ... А, сен үйдө белең, эми муну айтайын деп чыктыңбы, кызың үйдө жок дегенинен күтүп отурдум эле.

... Мен сага чыкканым жок, мал жайгаштырайын деп чыктым.

... Баягы койду мага жетелетип бер, көйнөгүм жыртылып калды.

... Кой турмак, койдун корголун бербейм, чала болот сага жалы жок какшаал. Ошентип ачкадан өлсөң экен. Ошондо, бир кой союп элге кудайы кылып берет элем. Бирок сенин жаның бекем, сендейдин кудайга да кереги жок”, – деп Арыковдун атасы энесине бакылдаптыр (К.Ж. 68-б.).

Бул контексттеги мисалда Арыковдун атасынын инварианты – ата-энени сыйлабаган, адамдык терс сапаттарга ээ болгон, кара мүртөс адамдар. Вариант – сезим-туюмда байкалуучу кубулуш. Инвариант – түздөн-түз байкоо жүргүзбөйүн талдоого мүмкүн болбогон туюм, анын мааниси семантикалык-дифференциалдык белгилердин топтомунда чечмеленет.

Индивидуалдуу аң-сезимдин категориялык моделинин негизинде баяндоодогу окуяны айырмалай билүү үчүн төмөнкү үч зарылдык жаралат:

1. Кандайдыр бир окуяны классификациялоо жана баалоо;
2. Алардын маанисин анализдөө менен андан ары түшүнүү;
3. Семантикалык мейкиндикте тигил же бул маанинин канчалык деңгээлде аралашканын таап, ага анализ жүргүзүү.

Талдоодон, вариант – дайыма колдонулган форманын түрү экенин, анын ар кандай кырдаалга ишке ашуусуна белгилүү бир контекст зарыл болгонун көрдүк. Лингвистикалык адабиятта окумуштуулар В. А. Жеребков, И. П. Иванова, А. В. Бондарко, Е. И. Шендельс ж.б. грамматикалык маанини ачып берүүдө контексттин орду жөнүндө алгылыктуу ойлорун айтышкан. Алардын эмгектеринде контекстте кездешкен ар кандай элементтердин карым-катышы тууралуу маселе кылдаттык менен аныкталган.

Көз карандысыз белгиге ээ болгон убактылуу-көрүнүштүк форма менен текстке кысым көрсөтүү менен жаралган форманын ортосундагы айырманы белгилөө өтө татаал. Аларда кездешкен тилдик кубулушту аныктоодо, бири-бирин шарттаган эки принципти чечүү талап кылынат:

1. Окуянын башталышы жана аягы чектелүү болуп, бөлөк-бөлөк нерседен турган, үзгүлтүккө учураган принцип;

2. Бир жактан, өзүнө таандык сапаттуу, өзгөчөлүктүү тилдик бирдиктен турган, экинчи жактан, өз ара байланышкан, үзгүлтүксүз принцип. Бул эки принципте бирин экинчиси жоюп салбайт, тескерисинче бири-бирин шарттайт.

Мисалы, ... *кичинекей абышканы, аппак көйнөк дамбалчан абышканы сууруп чыгышып, анын ошол көз уялткан аппак көйнөк дамбалын түз эле үстүнөн жыгачтын кабыгын сыйрыгандай сыйырыпты, же жөн эле баланы*

чечиндиргендейби чечиндирип алышып, дегү көз уялткан аппак көйнөк дамбал колдон колго өтүп, тырмактайдан тытылып көздөн кайым болгондо, бул абышканын Ажсыга барып келгенин билди (К.Ж.94-б.).

Мисалы, ... андыктан бир кезде Найман-Эне жүргөн ушу Малакумдуу чапта жаткым келет мен дагы ...; ... Азыр жерге берип жаткан Казанга менен катар жатайын, ушу ниетимди кабыл кыл ...; ... Бу каалоомду керээз кылып, мени менен кошо келген жаштарга айтып кетем ...;

... Маңкурт экенсиң! Маңкурттун маңкурту сен экенсиң! – деп карган да, аяп да сүйлөндү жаны кашайган Эдигей (Ч.А.366-373-бб.).

Лингвист А. В. Бондарконун “грамматикалык форманын варианты”, ошондой эле “жеке маани” терминдери бири-бирине шарттуу мамиледе болот деген пикирине кошулабыз [Бондарко, 1971:180].

Грамматикалык формада өзүнө гана таандык мааниден сырткары да маани берилет. Көркөм чыгармада этиштик форманын эки варианты көп кездешет. Алар:

1. Азыркы жөнөкөй убакыт, же азыркы аныкталбаган убакыттык вариант.
2. Проспективдүү вариант.

Бул варианттар убактылуу-көрүнүштүк форма менен контексттин өз ара биргелешкен аракетинин натыйжасында гана ишке ашат, алардын маңызында грамматикалык семантика жатат. Алар текст менен чогуу күтүлбөгөн жерден жаралган контексттүү мааниге каршы коюлат. Булардын айырмачылыгын байкаганда, бирөө – форманын типтүү жана типтүү эмес биргелешкен аракетине жана контекстке каршы болушу мүмкүн. Экинчиси, форманын семантикалык түзүлүшүнүн рамкасында жеке маанинин ортосунда өз-өзүнчө болгон байланыштын чектүүлүгүн жаратат.

Кыргыз тилинде убакыттын формалары болуп: учур чак, келер чак, өткөн чак эсептелинет. Этиштик форманы туура түшүнүү жана туура колдонуу үчүн учурда болуп жаткан кеп менен бизди кызыктырган кыймыл-аракеттин өз ара төмөнкү байланыштарын чечүү зарыл:

1. Айтылып жаткан кеп менен учурда аныкталбаган форманын кыймыл-аракети дал келеби?

2. Ал учурдагы кептин аякташына, же дагы эле улануу процессте экенине карайбы?

Болуп жаткан кыймыл-аракет менен бир эле убакытта ал азыркы жөнөкөй убакыт, же азыркы аныкталбаган убакыт менен чогуу ишке ашат. Азыркы аныкталбаган убакыттык вариантта убакыттын кадимки, үзгүлтүксүз учуру көрсөтүлөт жана кыймыл-аракет факт катары анын натыйжасына тиешеси жок болот, же өткөн, учур жана келечек чакта анын узактыгы белгиленет. Убакыттын бул түрлөрүнө:

1. Учур чакта аныкталбаган убакыт;
2. Өткөн чакта аныкталбаган убакыт;
3. Келер чакта аныкталбаган убакыт кирет.

Учур чакта аныкталбаган убакыт этиштин негизги формасында жаралат, анын суроолуу жана терс формасы үчүн этиштин жардамчы формасына кошумча этиш сөздөр колдонуу менен жасалат. Өткөн чакта аныкталбаган убакыт жардамчы этиште жасалат, анын суроолуу жана терс формасын түзүү үчүн кошумча жардамчы этиш сөздөр колдонулат. Келер чакта аныкталбаган убакыт негизги жана жардамчы этиштен түзүлөт. Жардамчы этишке *тийиш* же *керек* сыяктуу этиш сөздөр кошулуп жасалат.

Азыркы аныкталбаган убакытта кадимки күнүмдүк кыймыл-аракет (көнүмүш окуу, көнүмүш иш, туруктуу иш ж.б.) көрсөтүлөт, бирок анын так убактысы белгисиз болот жана анын төмөнкүдөй түрлөрү кездешет:

1. Дайыма кайталанчу кыймыл-аракет;
2. Үзгүлтүксүз кыймыл аракети
3. Убакыттан-убакытка кайталанган кыймыл-аракет.

Үзгүлтүксүз кыймыл-аракетте этишке тактооч сөздөр (*дайыма, тез-тез, сейрек, кадимкидей, эч качан, кээде ж.б.*) жана *ар бир күнү, ар бир жумада, ар бир айда* сыяктуу сөз айкаштары кошулуп айтылат. Бул учурда тактоочтор ээ

менен баяндоочтун ортосуна колдонулат, ар түрдүү кырдаалда сүйлөмдүн башына же аягына келет.

Төмөндө, кыргыз тилиндеги материалдын мисалында көркөм текстте убактылуу-көрүнүштүк форма менен өз ара биргелешкен аракеттин натыйжасында гана ишке ашкан этиштик форманын варианттарына (азыркы аныкталбаган убакыттык жана перспективдүү) талдоо жасайбыз.

Мисалы, ...Какшыган жыбыт коңулунан, ыраңы учкан жылга боорунан жем издеп чабытташ оңой кашкөйлүк эмес. Жер макулуктарын баш айланта чаташтырып, кыйма-чийме жөрмөлөгөн издерин кууп шимшилеп, кээде сары чычкандын мурун кытылаган жыттуу ийинин тытмалап, кээде береги суу жеген аңдын салаңдаган кабагы астынан кош аяк секирип чыга калабы, анда эле тап жылдырбай бырпырата баса калсам деп кемер колтугунан көзү өтүп жер боортоктоп жата калып, алдагайдан жортууп чыккан ач түлкү бет алдыдагы темир жолду көздөй ашыкпастан, бурулбастан жойлоп баратты (Ч.А. 5-б.).

Контекстте болуп жаткан кыймыл-аракетте ач түлкү “какшыган жыбыт коңулунан, ыраңы учкан жылга боорунан” жем издеп жойлоп жүрөт. Мында, учурда болуп жаткан кыймыл-аракет менен чогуу эле азыркы жөнөкөй убакыт, же азыркы аныкталбаган убакыт ишке ашты. Этиштин азыркы аныкталбаган убакыттык вариантында убакыттын кадимки, үзгүлтүксүз учуру көрсөтүлдү, иш-аракет учур чакта аныкталбаган убакытта болду. Ал тексттеги көрүнүш катары сүрөттөлдү, анын натыйжасына эч кедергисин тийгизбейт. Айтылып жаткан кеп менен учурда аныкталбаган форманын кыймыл-аракети дал келди. Бул этиштик форманын азыркы аныкталбаган вариантынын мааниси – өзүнүн аталышында эле белгилүү, б.а., дайыма кайталанчу кыймыл-аракетти көрсөтүүдө, азыркы жөнөкөй, же аныкталбаган убакытта кыймыл-аракеттин болуп жаткан учуру белгисиз (аныкталбаган) болот. Жогоруда талдоого алынган контекстте азыркы аныкталбаган убакыттын кандайдыр бир так учурга байланбаган дайыма болуп турчу кадимки кырдаалдарда, көрүнүштөрдө колдонулган түрү пайдаланылды.

...Кечке жуук түлкү зым карагайдан оолагырак бир аңдын ичине кирип, бийик өскөн калың аткулакты аралай сойлоду да, ийрилип куйкум сары тооч болуп жатып алды. Анын кочкул кызыл болуп бышкан уруктары үстүнө себеленип, төмөнтөн соккон желге куураган жалбырактар шуудураса, дирт эте кулак түрүп, тулкү түн кирерин күттү. Зым карагайлар бир калыпта зыңылдайт. Түлкү андан коркпойт. Карагайлар каккан орундарында какайып, кубалай албасын билет (Ч.А. 5-б.).

Жогорудагы мисалда көрсөтүлгөн контекстте кыймыл-аракетти билдирген этиш сөздөргө: *кирип, сойлоду да, болуп жатып алды, себеленип, кирерин күттү, зыңылдайт, коркпойт, кубалай албасын билет* ж.б. кирет. Алар этиштин азыркы аныкталбаган убакыттык вариантынын дайыма кайталанчу кыймыл-аракетин өткөндө, учурда жана келечекте болгон анын узактыгын билдирди.

Учур чакта аныкталбаган убакыт этиштин негизги формасында (*кирип, сойлоду да, алды, түрүп, күттү, зыңылдайт, билет*) жаралды.

Өткөн чакта аныкталбаган убакыт этиштин негизги формасына жардамчы этиш сөздөр колдонуу менен (*аралай сойлоду да, болуп жатып алды, кирерин күттү, кубалай албасын билет*) жасалды.

Этиштик форманын келер чакта аныкталбаган түрү негизги жана жардамчы этиштен түзүлүп, жардамчы этишке “тийиш”, же “керек” сыяктуу этиш сөздөр кошулуп жасалат.

Мисалы, *...Бул таптакыр эле кароосуз калган кичине калың алма бак эле. Алыстан карааны көрүнгөнү ушул турбайбы деди ал, кичинекей, дагы анын оюнча капалуу, аябай капалуу турган алма бакка карап. Бу жүдөгөн дарактарга эч ким тийбегенден гана ушинтип, тынч унчукпай тургансышты. Эгер ал азыр байкабай бутактарын сындырып кетсе, ой-уй деп айгай салып кыйкырыша, онтошо турганга окшоду. Анан ушундай бир шумдуктуу бак жөнүндө бир жерден окугандыгын эстеди. Сапсайган уулу чөп менен куса, арман, кайгы, санаа баскан кичинекей алма бак унчуккан жок. Калп болбосо ошол окуган багынын түрү да так ушундай болсо керек эле (К.Ж. 9-б.).*

Бул контекстте катышкан кыймыл-аракетти билдирген этиштик формалар учурдагы кептин аякташын карабастан, анын дагы эле уланышына шарт түзүп берди. Этиштик формасынын бир варианты болуп саналган азыркы аныкталбаган убакыт эч убакта өзгөрбөгөн жаратылыштын закон ченемдүүлүгү, чындык, факты ж.б. чагылдырган көрүнүштөрдө да колдонулары көрсөтүлдү.

...Анда кип-кичине бала, корунчаак, “адамга шыгы жок” (Чоң энеси дайыма ушинтип айта турган), аябай өксүк бала эле. Андан бери аталуулар алты, энелүүлөр эки тойду (бул дагы ошо кишинин айтканы, анткени, өзү дагы уйкучу эле, дайыма саар мененки ширин уйкусунан ушинтип, ушинтип айтып анан ойготуучу). Ширин деп коёт дагы деди ал кайра өзүнө, бул сөзгө аз-маз кине коюп айтканы саал жага бербеди. Антип айтууга эч акың жок деди кайра дагы өзүнө, аз-маз болобу, таз-маз болобу, баары бир эч акың жок. А азырчы? Ой санаасы көп отуз жашка жакындап калгандыгы болбосо дагы эле ошол бойдон: корунчаагы корунчаак, өксүгү өксүк, адамга шыгы жогу, адамга шыгы жок бойдон. Кейпи адам өзгөрөт деген бекер сөз окшойт (К.Ж. 6-б.).

Бул контекстеги үзгүлтүксүз кыймыл-аракетте этишке тактооч сөздөр (дайыма, дайыма саар мененки, аз-маз, азырчы ж.б.) катышты.

... А бул жерде болсо ал жөнүндө эч ким деле эч нерсе дей элек, дейт да. Эмне элдин баары эле айылдагы кемпирлер дейсиңби, элдин баары айылдагы кемпирлер эмес. Мына ошол аккан арыктын баласы какшыган сай менен келатты. Бул сайга эми кайра дагы кыямат кайым болгондо эле сел жүрбөсө, ушинтип тура берет кейпи, качан келишин күтүп. Бу сайдын да өлөөрчө жакшы үмүтү бар экен деди “Аккан арыктын баласы” (К.Ж. 6-б.).

Жаратылыштын закон ченемдүү кубулуштары эч өзгөртө албаган кыймыл-аракетте болору баарыбызга белгилүү, “мына ошол аккан арыктын баласы какшыган сай менен келатты”. Кыргыз элинин чыгаан, таланттуу жазуучулары Ч.Айтматов жана К.Жусубалиев талдоого алынып жаткан чыгармаларында адам баласын эң зарыл болгон адамдык сапаттарга: жаратылыш менен дос болууга, ага аяр мамиле жасоого үндөйт. Эгерде бизди курчап турган аба, суу, токой, тоо,

мөңгү, булактарга ж.б. кыянат кылсак, алардын өздөрүнө тиешелүү калыптанган мыйзам ченемдерин эч ким өзгөртө албасына коңгуроо кагып, эскертишет.

...Түлкү четтеги караңгыга боюн таштады, кылчак-кылчак каранып, жер менен жер болуп качып жөнөдү. Булгактаган оттору бар тиги шумдук куйругу көпкө үзүлбөй дөңгөлөктөрү шака-шак, күркүрөйт да шаркырайт. Түлкү байыр алган жеринен улам тура чуркап, качкан бойдон кетти. Далайга барып эс ала токтоп турду да, кайра эле болбой темир жолго бура тартты. Ач курсак аргасыз кылды. Бирок алдыдагы кара сызыктан дагы оттор көрүндү, кошоктошкон эки локомотив эки кучак күчтүү жарыгын караңгыны каптатып, жүктүү узун состав сүйрөп өттү (Ч.А. 8-б).

Бул мисалда, азыркы аныкталбаган убакытты билдирген этиштин формасы (качып жөнөдү, күркүрөйт да шаркырайт, тура чуркап, качкан бойдон кетти, токтоп турду да, бура тартты, аргасыз кылды, көрүндү, сүйрөп өттү) колдонулган кепте кыймыл-аракеттин убактысын өз алдынча белгилеши мүмкүн эместигин көрсөтөт.

Этиштик форманын экинчи варианты – проспективдүү вариант. Проспекция – тексттин корпусунда алдын-ала эмне жөнүндө сөз болорун мазмундуу билдирген кептин элементи [Мартине, 1960: 60]. Проспекция – биргелешкен ар түрдүү тилдик форманын негизинде тексттин мазмундуу фактылык информациясын алдын-ала болчу окуяга бурган грамматикалык категория [Ельмслев, 1960: 292].

Проспекциянын өзгөчө формалары: баш сөз, киришүү, пролог. Аны түзүүгө жардам берген тилдик айтымдарга: *алдын ала айтканда, эмне болору төмөндө көрсөтүлөт, ал канча күндөн кийин эмне болорун билген эмес, эмне болорун билгенде, ал кандай таң калат, кийинки баяндоодо эмне болору ж.б.* айтылат.

Мисалы, ... Сабитжанга жини келген Эдигей дале жазыла албай келет. Ушундай болорун алдын-ала сезген эле. Бирок уулу атасынын өлүмүнө келгенин колко кылып олтурса, кантип жини келбейт. Атасынын өлүмү ага түшкөн мүшкүлдөй эртерээк кутулуунун камында. Ансыз деле коңшу-колоңу менен

баарын бүтүрүп жаткан соң Эдигей куру бекер айтышкысы келбеди. Элден айланса болот, темир жолдо зарыл жумушу жоктун баарысы ушерде, эртеңки күнү сөөктү көөмп, кара ашын берүүнүн камында жүрөт.

Колу-бутка илешип дегендей, Сабитжан гана ар кимди алаксыткандан башка иши жок. Жаагын жанып, тили сайрагандан башка билген өнөрү жок экен: ардеменин башын бир айтып, областтагы чоңдордун кызмат-жайын сөз кылып отурат, ким кызматтан алынды, ким көтөрүлдү, аны да саймедиреп отурат (Ч.А. 31-б.).

Талдоого алынган контекстте этиштик форманын экинчи варианты – проспективдүү вариант кездешти. Проспекция категориясы көркөм тексттин кийинки бөлүмүндө эмне жөнүндө кеп болорун алдын ала билдирди.

Талдоодон көрүнгөндөй, автордук ой жүгүртүү кандайдыр бир нерсеге (*Сабитжандын атасын “ээн жаткан жерге” коюп кетем дегенине, анын ар кимди алаксыткандан башка иши жок, жаагын жанып, тили сайрагандан башка билген өнөрү жок экенине Эдигейдин ачууланганына, эртеңки күнү сөөктү көөмп, кара ашын берүүнүн камында жүрөт ж.б.*) чукул болду. Бул – проспекциянын текст түзүү жөндөмүнүн өзгөчөлүгү, б.а., тексттин мазмундук линиясын башка жакка буруусунан көрүндү. Ал келечекте алдын ала эмне болорун билдирген маанидеги түшүнүктү өз ичине камтыды.

Форманын варианты – өзүнө мүнөздүү белгилүү формага типтештирилген кубулуш. Жогоруда вариантка мүнөздүү семантикалык белгилерге жүргүзүлгөн талдоодон, вариант – форманын семантикалык мүмкүнчүлүк каражат экенин билебиз. Убактылуу-көрүнүштүк форма парадигматикалык жана синтагматикалык деңгээлде гана чечилбестен, ал тексттик түзүлүштүн белгилүү бөлүгү катары каралат, алардын композициялык функциясы иштелип чыгат. Лингвистикалык адабияттарда “функция” түшүнүгүнүн эки мааниси аныкталган:

1. Кептик процессте функциянын тилдик бирдик катары ролу;
2. Логика-математикалык интерпретация функциянын көз карандуу жагы экендиги [Арнольд, 1972:13].

Лингвист А. Мартине жана прагалык функционалдуу-семантикалык мектептин фонологдору тексттин композициялык функциясын биринчилерден болуп аныкташкан [Мартине, 1960:60]. Адабий чыгырманын бирдиктүү курулушундагы составдык бир бөлүгү болуп, баяндоонун белгилүү бир чегинде сакталган тексттин бөлүгү эсептелинет. Ал ар кандай аралыкта көрүнсө да, адабий сүрөттөөнүн мазмунун сактайт. Автор тарабынан керек деп эсептелсе, убактылуу-көрүнүштүк форма баяндоонун тигил же бул катмарында пайда болот.

Этиштик форманын “композициялык функциясы” – белгиленген чекте шарттуу, анализделген форма, ал – көркөм чыгарманын композициясынын аныкталган бирдиги. Грамматикалык форма контексттин башка элементтери менен карым-катышта болгондо гана, бардык композициялык функцияны аткарат. Адабий баяндоонун аныкталган ракурсу да, композициянын алдында түшүнүлөт. Ошондуктан баяндоодо убактылуу-көрүнүштүк форма убактылуу жана мейкиндүү түрдө ишке ашат. Тексттик-түзүлүштүк функция анализделген форма, ал – абзацты бөлүктөргө ажыратуу жөндөмүнө ээ бирдик [Сильман, 1967:110].

Мисалы, ... *Ошол алыстагы дүпүйүп карарып жаткан бакка бүжүрөп басып баратты. Какшыган сайдын жээгиндеги дүпүйгөн Кара Бак алыстан бир башкача калааты көрүндү. Ичи түндөй караңгы, анан дагы шуулдагансыйт. Оюна ар неменин башы бир келди. Кирип чыгып жаткан. Кайдан билем эмнеси кирип, эмнеси чыгып жатканын, – деди ал.*

... *Анан оозун жсыя электе бутун ташка уруп алды. Кичине эле ырысы жок башыңды жерден алсаң, көтөрсөң болду, ушинтип мүдүрүлөсүң, жыгыласың, оңкоңдон сайыласың, же дагы бир балээге учурайсың. Даяр эле бол, деди ал – даяр эле бол. Дайым даярмын. Бул оюнан улам анын жарпы жазыла түштү. Башын кайра жерге салды. Ушинтип жүрүшү ага тынчыраактай, оңоюраактай, баарынан да көйкабы жогорураактай көрүндү (К.Ж.6-7-бб.).*

Тексттин композициясы – тексттин түзүлүшү, б.а., анын бөлүмдөрүнүн жана алардын бири-бири менен болгон байланыштуулугунун ырааттуулук

тартипте текстте чагылышын уюштурган түзүлүш. Ал киришүү, негизги бөлүмдөрдөн жана жыйынтыктоодон турат. Текстти толук түшүндүрүү үчүн бул бөлүмдөр логикалык абзацтарга жана контексттерге ажырайт.

Тексттик композициянын функцияларына: кайталап берген жана карама-каршы коюунун биригишин көрсөткөн (тегиздик), чыгарманын жыйынтыктоо бөлүгүндө кайрадан тексттин баштапкы абалындагы көрүнүштү кайталап сунуштаган (айланма), өткөнгө кайрылган (ретроспекция), алдын-ала айтып берген (проспекция), алгачкы мазмундан финалдык көрүнүштү берген (инверсиондук, же баштапкы абалга келүүчүлүк), чектен чыкпаган (рамалык) ж.б. түрлөрү кирет.

Анын түзүлүшүндө: эпилог (негизги окуя баяндалып бүткөн соң, анын кийинки айрым жыйынтыктары жөнүндө баяндоо), пролог (киришүүнүн бир түрү, анда чыгарманын кыскача мазмуну жөнүндө алдын ала автордун баяндоосу), ошондой эле ал баяндоонун жүрүшүнүн өнүгүүсү, андан ары жеткен жогорку чеги, алардын маанисинин чечилиши да бар.

Жогоруда талдоого алынган контексттеги мисалдарда көрүнгөндөй, аны түзгөн тилдик каражаттар тексттин прагматикалык компонентин, анын коммуникативдик багытын окурманга карай багыттайт. Текстти жөнөтүүчү автор өзүнүн субъективдүү баалоосу аркылуу мазмундун коммуникативдик маанилүү аспектилерине өзгөчө басым жасап, көңүл бурат жана берилген нерсенин адресатка болгон логикалык жана эмоционалдык таасирин күчөтөт. Көркөм чыгарманын баяндоосуна маанилүү жана орчундуу ойду киргизүүнү бөлүп көрсөтүү жана баса белгилөө менен автор көркөм түшүнүктүн адекваттуу интерпретацияланышына ыңгайлуу шарттарды түзөт.

Тилдик каражаттар окурманды интеллектуалдык иш-аракеттерди жасоого, автор тарабынан алынган тыянактардын фактыларынын чындыгын өз тажрыйбасынан текшерүүгө чакырып, эскиге кайрылып, жаңы билимдерди алуунун жолун ачып берет. Адресат ар дайым тексттин бөлүктөрүн бири-бири менен координациялоого, мазмуну боюнча жакшыраак багыттоо үчүн, мааниси жакындарын бир бүтүнгө байланыштырууга умтулат. Тексттик категориялар

семантикалык бириктирүүнүн каражаты катары кызмат кылат, аларды бириктирүүгө көмөктөшөт жана бүтүндөй тексттин мазмунун байланыштырат.

Лингвистикалык түзүм тексттин образды моделдөөчү сөздөрдү бириктирүүсүнөн улам гана ишке кирет жана парадигматикалык мамилелер сөздүн жеке маанилерин байланыштырат. Синтагматикалык байланыштар атоонун потенциалдык мүмкүнчүлүктөрүнө шык берип, аларды ишке ашырат. Ал эми образдын толук ишке ашуусу бөлүктүн бүтүндүккө кошулушунун натыйжасында ишке ашат. Автор образдарды салыштыруу үчүн аларды курчаган өзгөчөлүктөрүн чагылдырат. Образдуу каражаттарды кылдаттык менен колдонуп, адресант окурмандын аң-сезимине тереңирээк кирип, андагы айырмачылыктардагы окшоштуктарды табууга аракет жасайт.

Көркөм чыгармада жаралган образдар чыгарманын жалпы системасынын бир бөлүгү болуп саналат жана автордун дүйнө таанымы, анын кабылдоосу менен байланышат. Романдагы образдар бири-бири менен тыгыз байланышта болушат. Алардын өз ара аракеттенүүсүн бир бүтүн образдын кайталоосу аркылуу байкоого болот.

2.3. Учурдагы кеп – убакыттын грамматикалык категориясынын баштапкы түшүнүгү (кыргыз тилинин материалында)

Убакыттын грамматикалык категориясынын баштапкы түшүнүгү болуп, учурдагы кеп саналат, ал артка чегинүү (ретроспекция) же алдын ала айтуу (проспекция) формасында ишке ашат, б.а., учурда болуп жаткан процесс – текстте кайсы окуя айтылып жатса, ал уланбай токтоп, ортосунда учурдагы кеп пайда болот.

Автор окурманга текстти кеңири ачып берүүдө, бир мазмундук линияны токтотуп, ага “мезгилдик байланышта” кирүүгө шарт түзүп берди, б.а., окуянын ортосунда учурдагы кеп проспекция кубулушунда – адамзат келечекте өзүнүн жерден четки цивилизациясын түзөрүн алдын-ала айтуу менен пайда болду. Ч. Айтматовдун “Кылым карытаар бир күн” романынан жогоруда алынган мисалга чейин окуя өз иретинде, бир мазмундук линияда айтылып келе жаткан, б.а., автор

Эне-Бейитке жөнөр күндүн алдыңкы кечинин өтүшүн, анда болгон окуяны (Айзаданын келишин) баяндап жаткан.

... Кечке маал Айзада жолдошу экөө келди. Үйгө жакындаганда эле чаңырып ыйлап (атасын, Казангапты жоктоп), анан басылсачы. Атасынын өлүмү Айзаданын толуп жүргөн каканагын жарып кеткендей болду окшойт: үн салып атасын кошуп ыйлап, жөлөөр жөлөгү, сооротор кишиси жок калганын, күйөөсү арактын артынан түшүп кеткенин, балдары ээн баш болуп өсүп жатканын, арыз-арманын какшап айтып өксүп, узак ыйлады (Ч.А. 36-б.).

... Сабитжан анда аялыңдын жаагын бас деп, күйөө баласына опурулду эле, туталанып араң отурган ал шордуу кайра Сабитжанды баса жыгылды (Ч.А. 37-б.).

... Эдигей кайра түнөрдү. Кайрадан баягы жанын кашайткан суроолор башын оорутту: кимди тарткан бу балдар, эмне үчүн ушундай болуп калышкан?

... Казангап экөө ысык-суукта Кумбелдин интернатына ушул үчүн алпарып-апкелип жүрүштү беле? Эми карачы, ал тилек-аракеттин баары тетирисинен чыгып отурат, көргөндү жийиркентпей турган киши болушка буларга эмне жетишпейт?

... Ага менен карындаштын чатагын жымсалдаш үчүн Эдилбай эркектердин баарын үйүнө чакырды. Ардеменин башын бир чалып, сүйлөшүп отурушту (Ч.А. 39-б.).

... Разъезден өтүп жаткан поезддердин доошун тыңшап, Эдигей эмнегедир Арал деңизинин толкундарын эстеп кетти. Өзү ошол деңиздин боюнда туулуп, согушка чейин ошерде өскөн. Казангап да Аралдык казак болуучу.

... Казангап өлөрдөн мурун, жаз аягында экөө Аралга барып да келишкен. “Бул Арал жер каймактагандан бери турган Арал эле, – деген ошондо Казангап, – эми буга да карылык жеткен экен. Мунун жанында адам өмүрү эмине”. Анан кийин дагы айтты: “Сен менин сөөгүмдү Эне-Бейитке кой. Деңиз менен болсо коштошуп турганым ушул!” (Ч.А. 47-48-бб.).

Бул көрүнүштө автор чыгарманын мезгилдик ажырымын бир бүтүндүккө бириктирип, текстти өткөндөн кароого үндөдү. Ал – мазмундук- фактылык информациянын негизинде жаралган ретроспекциялык кубулуш.

Учурда болуп жаткан процесс менен учурдагы кептин ортосунда болгон мамилени грамматикалык-этиштик убакыт аныктады. Бул мамиле убакыт категориясынын формаларынын (убактылуу-көрүнүштүк жана тилдик-грамматикалык) системасында көрүнөт. Тилдик эмес учурдагы кеп – объективдүү убакыттын аныкталган учуру, ал дайыма кыймылда болот жана биздин акыл-эсибизден сырткары жана көз карандысыз болот, ал тилден сырткары турса да, баяндоочу кебин тикеден-тике баарлашуу кырдаалында анын так өзүнө багыттайт. Ошол учурдагы кептин тилдик-грамматикалык формасы болот. Ал убакыттын грамматикалык-этиштик формасынын көрүнүштүк жана мазмундук планынын негизинде жаралат. Убактылуу-этиштик форманын грамматикалык семантикасы тексттин деңгээлинде болуш үчүн автордун учурдагы кеби менен түздөн-түз өз ара катышын аныктайт, “өткөн” же “келечек” мезгилдин эсебин көрсөтөт.

Мисалы, ... Экөөнүн ортосунда эч нерсе жок. Арыков бул эч нерсенин атын өзүнө, түшүнүктүү болсун үчүн Муздак дубал деп койду. Чын эле музейдин дубалдары аябай муздак эле.

...Арыков мындан кутулуш үчүн алыс жакка саякат кылуу – өзүнүн балалыгына саякат кылгысы келди. Ал өмүр бою ушул саякатка камдангандай тынч алалбай турду. Бул өзүңдөн башканы жолотпогон, өзүңдөн башканы баи бактырбаган бирден-бир мыкты өлкө. Баарынан жаманы да, жакшысы да ушул.

... Бул үчүнчү, же төртүнчү класста болгон окуясы дайыма түшүнө кирет. Мындан үч күн мурун дагы кирди.

... Ушул ыраңы суук арабанын сөөгү дайыма мени кубалайт да жүрөт. Анан акыры мени басып тынат, аны сүйрөгөн – ушу Анаң (К.Ж., 48-б.).

... адамдардын арасынан өз атамды издедим. Бирок ал дале эч кайдан көрүнгөн жок (К.Ж., 49-б.).

... Ошол күн Арыковдун күнү-күнкүдөй эсинде. Алыскы Памир тоолорунун арасында ушундай эле суук тамда жашаган чоң энесине узун сабак кат жазган эле.

... “Кана, каты?” – деп, гүлдөрүнүн өңү өчүп эскирген көйнөгүнүн этегин жайгандыгын, а Арапай адатындай аттын үстүнөн туруп ыргытканы, кат Чоң эненин этегине түшпөй, ит аяктын ичине түшкөндүгүн, чоң энеси катты издеп, муздак жерди сыйпалаганын эстеди (К.Ж., 65-б.).

Кубатбек Жусубалиевдин “Муздак дубалдар” романынан жогоруда алынган мисалында баяндоонун белгилүү бир чегинде, ар кандай аралыкта көрүнгөн, адабий сүрөттөөнүн мазмунун сактаган убактылуу-көрүнүштүк форма убактылуу жана мейкиндүү түрдө ишке ашты. Ал – континуумга тыным жасап, мурда сүрөттөлгөн окуяны актуалдаштырып, мазмундук-концептуалдык бөлүккө мазмундук-фактылык информацияны берген ретроспекциялык категория. Ретроспекция окурмандын эмприкалык-тезарусун түздү, б.а., текстте кездешкен маалымат менен бирге камсыздады, аны сезип-таанууну уюштурду, ал аркылуу көркөм чыгармада “убакыттын байланышы” көрүндү.

... Ар тарабына сызып койгондой түз тигилген дарактардын баштары бири-бирине түбөлүккө чырмалышып, жуурулушуп калышкандыктан күн, кар, жамгыр да өткөрбөйт. Бирок, дүйнөдөгү бардык жакшы нерселердей эле, бул аллея да кыска, аз эле жерге созулат.

... Бир гана аллеянын те-е алыскы оозунда жеңдей жарык көрүндү. Жамгыр тийип суу болгон асфальт ошол жеңдей болгон жарыкка чагылышып, күзгүдөй көз уялта жаркырады.

... Азыр да ошондогу күндүн коюу жытын сезгенсиди (К.Ж., 44-45-бб.).

Учурдагы кеп түшүнүгү жана убактылуу борбор түшүнүгү – баяндоо деңгээлине тиешелүү. Алар эмприкалык-убакыттык пландын бирөө менен чындыкта жаралган, тикеден-тике байланышкан жана баяндоо деңгээлин чагылдырган акты менен өз ара катышкан учурда пайда болот. Көркөм тексттеги убактылуу-көрүнүштүк форманын ролун түшүнүүдө, ага кирген

парадигматикалык жана синтагматикалык мамиленин алкагынан чыгып, интегративдик мамилени эсепке алуу керек.

... Арапбай атынан оңуркана түшүп, катты чоң энесинин топуракка булганган колуна карматып, кайра атына минип жатканда, катты өөп-жыттагылаганча эмишеңдеп ыйлап кирген чоң энеси андан коңшусу Тагайдын мектепте окуган баласын чакырып коюусун суранат

... Кой, мен буерде ыйлаганым менен аердеги курган баламдын күнү эмне болот, анын менден башка кимиси бар дейсиң, ушул тантык тааш боор атасыбы? (К.Ж., 65-б.).

Жогоруда белгиленген көркөм чыгарманын контексттеринде бири-бирине байланышкан мотивдердин (атасы, чоң энеси, куран окуу, өзүн жайга коюу ж.б.) жаралышы жана өзүнүн балалык чагын эскерүү темасы – Кубатбек Жусубалиевдин романында башкы маселе катары негизги айтылчу ойду чечмелейт. Чоң энеге жазган каты, түшү, чоң эне менен акыркы сүйлөшүүсү – “*өз жаныңа күйбөйсүң, бирөөнүн жанына күйүп, ардак алат белең*” дегени эсинде.

... “Анан кантейин, бу тантыкты кудайым мага бала, ага ата кылып жаратып коюптур, ошонун үйүнө алып барып кой балам (К.Ж., 66-б.).

... Чоң энени жетелеп барган Тагайдын үч жашар баласы апасына Арыковдун атасы чоң энени үйүнө кийрибей койгонун, чоң эне күн батканга чейин уулунун үйүнүн муздак дубалына жөлөнгөн боюнча бир былк этпей, эки тизесинин үстүнө пешенесин коюп, күн батканга чейин отурганын айтып келди (К.Ж., 67-б.).

Арыковдун балалык чагын эскергени, өз атасына болгон кусалыгы, түшүндө аны атасы өзүн жайына койгону, чоң энеге жазган каты, анын аянычтуу абалын өмүр бою эскергени – ушул үч эскерүү – романдын жүрүшүнүн үч чоң баскычы. Алар симметриялуу, түш көрүүсү, андан өзүнүн жеңилдөөсү, ал анын турпатынан сырткары (Арыковдун жаны жай алды) болот, ар бир эскерүүдөн ар түрдүү окурманга эффект-сабак берилет, б.а., жалпы адамзатты (чоң эне менен баласын, атасы менен уулун күйүмдүү болууга, жаман адаттардан алыс болууга

(Анаң, Алим ж.б.), деги эле “Адам” деген улуу атка татыктуу жашап өтүүгө чакырык салат, туура жолдо жашоого үндөйт.

“Чыгарма башталбай аяктайт, жаралбай жатып пайда болот. Ар бир чыгармада көптөгөн окуя, буга ылайык образдар, деталдар ж.б. болору жалпыга маалым. Бул жерде бир нерсени өзгөчө белгилей кетүү керек. Мында ирет деген болбойт, баш-аягы да белгисиз, кайсынысы башы, кайсынысы аягы экенин айруу кыйын. Кийинки тепкичтерде башы аягына, же тескерисинче, аягы башына айланып кетиши ыктымал, атүгүл, кээде башы, кээде аягы, айрым учурда экөө тең жоголуп кетиши да мүмкүн жана баш-аягы кылып иргөөнүн, ажыратуунун кажети деле жок. Анткени ошол көптөгөн окуялар (образдар, деталдар ж.б.) белгилүү бир тартипке катар-катар тизилип, буга ылайык адегенде биринчиси, анан экинчиси, андан кийин үчүнчүсү делбейт. Тил – ушул элестерди жүзөгө ашыруунун каражаты, ага качан гана элес-ойлорду ийге келтирүүдө муктаждык жаралат. Ал эми чыгармачылык ойлоонун татаалдыгынын бир белгиси – анын каражаттарынын ар түрдүүлүгү” [Усубалиев, 1994: 3].

“Кылым карытаар бир күн” жана “Муздак дубалдар” романдарынын жалпы контекстинен “эч ким жеңе албаган өлүм менен мезгилге каршы адам баласы эскерүү жөндөмдүүлүгүн гана коё алат; эскерүү же тарыхый эс, болгондо да, “жаманын” эстен чыгарып, “жакшыларын” гана иргеп алган эс эмес, бүтүн, б.а., акыйкаттан тайбаган эс гана адамзат коомунун өткөн, учур, келечек тажрыйбаларын бириктирип, гармонияга жакын өнүгүшкө шарт түзөт деген жыйынтык келип чыгат” [Акматалиев, 2009:532].

Окумуштуулар тексттин теориясынын өзгөчөлүктөрүн байкап, тил бөлүмүндө анын ордун аныктоодо, илимий өз ойлорун айтып келишет, көп планды өзүнө камтыган текстти принципиалдуу жаңы системдагы түшүнүк катары карашып, анын анализдөө методун да өзгөртүү керектигин баса белгилешет. Тексттин лингвистикасын илимий дисциплина катары өсүүдө, ал гуманитардык жана гуманитардык эмес – адабият таануу, информация теориясы, семиотика, психология ж.б. илимдердин жалгашышынан турат.

Текст – ар түрдүү лексикалык, грамматикалык жана логикалык байланыштар менен бириккен, уюштурулган жана багытталган кабарлоону белгилүү бир образда берүүгө жөндөмдүү болгон, кандайдыр бир тартипте түзүлгөн сүйлөмдөрдүн тизмеги [Гальперин, 1977: 34-38].

Текст – структуралык-семантикалык биримдик катары түзүлгөн өтө татаал бүтүндүк, аны тилдик системанын деңгээлинде тизмеге кийрүү боюнча маселеде ар түрдүү пикир айтылып келет. Текст кээде тилдик системага каршы коюлат же таптакыр эле лингвистиканын рамкасынан чыгарып, аны экстралингвистикалык деңгээлде кароону сунуштайт [Ельмслев, 1963: 58-62].

И.Р. Гальперин стилистикалык ыктын өзгөчөлүктөрүн анализдөөнүн натыйжасында, стилистикалык ыкма – тилдин жетишкендиги, ал эми стилистиканын объектиси болуп эсептелген стилистикалык ыкма – бул тилдик деңгээлдин өзү, ошондой эле, текст өзгөчө деңгээлдик түшүнүк деп билдирет [Гальперин, 1977: 34-38]. Баяндоону тилдин катарына кийрүүнүн зарылчылдыгы жаралганын, себеби анын кептик агымды жана синтагматикалык жактан тилдин өзүнө таандык катарды алдыга сүрөрү айтылат [Мельников, 2020: 208]. Морфологиялык деңгээлдин көз карашында, системадан сырткары болгон кээ бир кубулуштар жогорку деңгээлдеги биригүүнүн системдүү эле бөлүгү катары саналат, бул тилдин глобалдуу кубулуш экенин далилдейт.

Көркөм текстте пайда болгон убактылуу-көрүнүштүк форманын сапаттуу өзгөчөлүгү ушул интегративдүү байланыштын жаралышынан, ар бири жогоруда турган (баяндоо, текст) деңгээлдери тилдик каражаттын жаңы сапатынан көрүнөт. Көркөм текстте, негизинен, үч подсистема бар: автордук кеп (аңгеме айтуучунун же баяндоочунун планы), диалогдук кеп (каармандын планы) жана аралашкан контексттик ыкмалар. Текстти түзүүчү татаал подсистемалар (катмарлар) жалпы структуралык мүнөзгө ээ. Адабияттын түзүлүшү чыгармачыл актыдан жана билдирүүнүн мазмунунан жаралат. Бардык кептик ишмердикте “чындык – маани – текст” формасы, ал эми искусстводо “чындык – образ – текст” формасы ишке ашат [Степанов, 1974: 72-73].

Тексттин деңгээлин окуп-үйрөнүүдө, андагы системадан сырткары элементтерди гана талдоо менен чектелүү болбойт. Тексттин грамматикасын түзүүдө, аны функционалдуу-кептик деңгээлде б.а., текстте жаралган инварианттык схеманын түзүлүшүн жана интегративдүү мамилелердин табылышын кароо керек. Тексттин структуралык закон ченемдүүлүгүн анализдөөдө, анын көрүнүктүү көлөмдө интегративдүү мамилеге негизделген татаал параллелдүү көз карандылыктарын табуу – тексттин түшүнүктүүлүгүн шарттайт. Көркөм чыгармага көркөм убакыт жана чындыктын образдуу модели мүнөздүү, ал адам аны туя билгенде гана жаралат, ишке ашат. Көркөм убакыт бир ченемдүү жана көп ченемдүү болуп, ар кандай вариантта кездешет. Анын көп ченемдүү варианты чыгармада баяндалган окуялардын ар түрдүү убакытка, ар кыл орунда параллелдүү өнүккөндүгүн көрсөтөт, көп өзгөрмөлүү багытка ээ экендигин далилдейт. Айтылгандарды далилдөө максатында Ч.Айтматовдун “Кылым карыгаар бир күн”, К. Жусубалиевдин “Муздак дубалдар” романдарына талдоо жасайбыз. Себеби, бул чыгармаларда мазмундук линияга параллелдүү келген, окуялардын жүрүшүндө кайчылашкан, бир канча санакка ээ болгон, көптөгөн жеке убакытка ээ учурлар көп кездешкен.

Мисалы, ... Ошо жол менен күркүрөп-шаркырап көшүлүп жаткан жерди оор солкулдатып, биресе бу тарапка, биресе тиги тарапка поезд өтүп турат....

... Борондуга тамыр жайып, өмүр өткүчө туруп калгандар экөө гана болду: Бири Казангап, бири Бороондуу Эдигей. Экөөнүн көз алдында канча жан келип кетпеди!

.... Казангап ушерде акмактыгынан кырк төрт жыл жашап турупту. Казангаптай бирөөнү башка онго алмашпас эле Эдигей

... Мына эми, алмашпас Казангабы да жок (Ч.А.,15-б.).

... Ал ошол күнү дүпүйгөн ээсиз Кара Бакты дагы эстеди. Анткени кудайдын куттуу күнү саар кеч жанынан, же аралап өткөндүгүнөн деле эмес. Кара Бак ошол кышка жакын бир түнү эле өзүнчө өрттөнүп кетти.

Эртеси эле аба-ырайы бузулуп, суук жамгырлар жаап, жөө тумандар жүрө баштаган. Ошондо бир күнү кеч курун үйүнө кайтып келатып, жөө туман

*каптаган Кара Бактын ичинде ыйлап отурган жаш баланы жолуктурган.
Туманда баланын ыйын кууп жүрүп, араң тапкан*

*... Э-э, бул суу жүргөн арыктын баласы, суу жүргөн арыктан суу жүрөт
деп өзүнүн көзүнчө эле айылдагы кемпирлер бул адам жөнүндө айтыша турган.
Азыр эмнегедир эсине түштү... (К.Ж., 5-б.).*

Жогоруда берилген контексттерде сүрөттөлгөн окуялардын бирдей ырааттуулукта болуусун шарттоо – көркөм убакыттын көп ченемдүүлүгүнүн далили. Көркөм убакыттын өзү – көп ченемдүү, ал “эрте”, “кеч” деп бөлбөй, бардыгына тең бирдей мамиле кылып, бир канча убакыттык катарлардан турат.

Ретроспекциянын туюнтуу каражаттарынын семантикасы көп функционалдуу болот. Ретроспекция каражаттары бир эле учурда бириктирилгендикти (байланыштуулукту) туюндуруучу каражаттар катары аракеттенет, б.а., ойлорду берүүнүн логикалык ыраатуулугун камсыз кылуучу, айрым фактылардын, билдирүүлөрдүн, аракеттердин өз ара байланышын көрсөтүүчү байланыштын өзгөчө түрү болуп саналат жана андан тышкары баяндаманын айрым бөлүктөрүн бир бүтүнгө айкалыштыруу каражаты катары кызмат кылат. Көркөм текстте ретроспекцияны туюндуруунун лингвистикалык каражаттарын колдонууда ар тараптуулуктун көрүнүшү байкалат, бул контекстке жараша билдирет, б.а., тексттин мазмундук-семантикалык жагы ар кандай функцияларды аткарат. Алар көркөм тексттеги аталган функциялар менен гана аныкталбастан, көркөм кептин стилдик өзгөчөлүктөрү жана ага тиешелүү стилдик жана текст категориялары менен аныкталат.

Ч. Айтматов жана К. Жусубалиев көркөм убакытта артка карай болгон санактын системасын өтө чеберчилик менен түзүшүп, окуялардын ыраттуулугун терс чексиздиктен оң жакка (бир өлчөмдүү континуумдун каражатына) багытташкан.

Реалдуу убакыт менен оппозиция бир жактан, көркөм жана перцептуалдык убакыт менен экинчи жактан, анда болгон убакыттын ченеми менен (бир ченем, көп ченем) менен айырмаланышат. Оппозициянын белгилүү бөлүгү – реалдуу убакыт, анда кандай максат коюлса, анын мааниси так чечилет, ал эми

белгиленбеген бөлүгү – көркөм жана перцептуалдык убакыт. Көркөм чыгармада кездешкен убактылуу – көрүнүштүк формага жасалган анализ оппозициялык түзүлүштүн закон ченемдүүлүгүн далилдейт. Бул татаал жана карама-каршы көйгөй болуп саналат да, ар түрдүү аспектилерден (онтологиялык, гносеологиялык жана психологиялык) турат.

Тексттин типологиялык белгилеринин чөйрөсүндө анын онтологиялык статусу жана андагы түзүлгөн гносеологиялык кырдаалдын мүнөзү өзгөчө орунду ээлейт. Булар тилдин башка деңгээлдеринин бирдиктерин колдонууда каралуучу тил теориясынын негизги маселелери болуп саналат. Көркөм текстти лингвистикалык изилдөөнүн предметин чагылдырган жогорку деңгээлдеги биримдик катары карагандыктан, бул маселелер иште чечилип берилет. Текстте убакыттын жана мейкиндиктин болушу, ошондой эле анда берилген окуянын өзгөчөлүктөрү тексттердин ар кандай түрлөрүн салыштыруу үчүн белги катары кызмат кыла алат жана ал тексттердин типологиясын түзүүгө негиз боло алат. Көркөм тексттин өзгөчө лингвистикалык өзгөчөлүктөрү, негизинен, анын онтологиялык статусу жана анда чагылдырылган объективдүү дүйнөнүн табияты менен аныкталат. Тексттин онтологиясын реалдуу убакыттын мейкиндигинде болушу менен байланыштырып кароо максатка ылайыктуу. Бул ойду тексттик категориялардын (ретроспекция жана проспекция) негизги табияты, адамдын таанып-билүүсүнүн абалы ырастайт.

Демек, онтологиялык планда реалдуу убакыт менен көркөм убакыт бири-бири менен сырткы жагынан эмес, ич ара байланышта болуп, биринин артынан бири бөлүнүшүп, жөндүү эмес эки бөлүктү пайда кылат.

Мисалга алсак, ... *Жеткен акыл алынча экөө өздөрүнчө нени гана сүйлөшпөдү, канча сүйлөшпөдү. Ал кыйын кезең күндөрдөн, туура кырк бешинчи жылдан бери канча мезгил өтпөдү. Айрыкча Казанга пенсияга чыгып, шаардагы уулунун колуна үч ай туруп, кайтып келгенде, экөө бу дүйнөнүн не бир кыжаалат маселесин талкууга алышпады. Даанышман киши эле Казанга. Эскере берсе көп ... Ошентип, Эдигей онтоп алды.*

-Көрсө мындан ары эскерүүлөр гана калган тура, – мына ушуга жаны ачыды... (Ч.А.,18-б.).

... Каркыраган сайдын жээгиндеги дүпүйгөн Кара Бакка жакындаганда капкачанкы бир көргөн түшүн дагы эстеди. Түшүнө киргени да үч орусча сөз: Тайна, Тайна, Сад. Ушу учу-кыйрына көз жетпеген аскалардай зыңкыйышкан үч сөз таптаза эсинен кетпей коюшту ... (К.Ж., 8-б.).

Иште көркөм чыгармада объективдүү чындык кандай моделдештирилген, б.а., эстетикалык ар түрдүүлүк кандай пайдаланылган сыяктуу маселени чечүүнүн жолдору да көрсөтүлөт.

Объективдүү чындык сөздө, сүйлөмдө, текстте ар кандай түрдө чагылдырылат. Вербалдык белгилердин негизги өзгөчөлүгүнүн бири – бул бизди курчап турган реалдуу дүйнөнүн кош мааниси, бир жагынан бир гана кубулушка, экинчи жагынан кубулуштардын тобуна карата колдонула билүү жөндөмдүүлүгү. Ал экстралингвистикалык актуалдуу эки жолдо (тил системасында жана кепте, виртуалдык жана актуалдуу тилдик белгилерде) кездешет. Жалпыланган, виртуалдык экстралингвистикалык белгилер бизди курчап турган дүйнөнүн конкреттүү айрым учурлары, кырдаалдары, окуялары менен байланышып, тилдик айтылыштарда ишке ашат.

Текстте сөздүн потенциалдуу көп маанилүүлүгүнүн ишке ашырылышынын көп жолу сүрөттөлгөн, жакшы изилденген кубулушу – бул кошумча код системада катталбаган маанилер да, тексттин эң жогорку даражадагы бирдик катары пайда болушу менен гана пайда болгон интегративдик мамилелердин, тексттин глобалдык ырааттуулугунун аракетинин натыйжасы. Сөз тутумда эмес, текстте жашайт, анда ал ой-сезимди билдирүүнүн өз ара байланышкан, өз ара көз каранды каражаттарынын тармагына кирет. Тексттин элементи катары сөз стилдик бейтараптыгын жоготуп, кошумча маани алып, өзүнө таандык болгон мазмундун ичинде же анын сыртында колдонулушу, стилдик белгилерге ээ болушу мүмкүн.

Ар бир искусствонун чыгармасы материалдык объектини, б.а., белгилүү бир убакытта жана мейкиндикте пайда болгон жана ар түрдүү жөндөмгө ээ маданияттын кубулушу катары аң-сезимде аныкталган мазмунду чагылдырат. Көркөм убакыттын формасы реалдуу убакыттын жаралуу формасынан идеалдуулугу жана иллюзиялуулугу (куру кыялга негизделгендиги) менен айырмаланат.

Гносеологиялык аспектиде көркөм убакыт концепцияга ылайык чыгармада өнүгүү менен дүйнөнү таанууда өзгөчө форма катары түшүнүлөт, ал реалдуу, перцептуалдуу жана жеке убакыттын өзгөчөлүктөрүн өзүнө айкалаштырат. Көркөм убакыт – реалдуу убакыттын чагылышы эмес, ал адамдын аң сезиминде таанылганда, түшүнүлгөндө гана пайда болчу кубулуш. Көркөм убакыт перцептуалдык убакыттын адаттан сырткары болгон жай, же болбосо токтоп калган учурун кайталайт – эртең менен ойгонгондо, түндүн өткөнүн көрөбүз, ал биздин туюмубузда түш сыяктуу көз ирмемде өтөт [Гальперин, 1977: 34-38].

Чыгармачылык менен кыялдануудан жаралаган бардык эле образдар объективдүү окшоштукка ээ эмес.

Мисалы, *...Эгер буларга өлүмдүн баркы жок болсо, анда тирүүлүктүн да баркы жок тура.*

....Эмне өкүрөсүң, ажыдаар? ... Каранарын ажыдаар деп тилдечү.

.... Сиз көрдүңүзбү? Алоолонгон куйругу тим эле арабанын он жыгачындай бар го! (Ч.А., 32-40 -бб.).

... Төрт тарабына асман мелжиген дубалдар өсүп, ортосунда кыймылданганга да чамасы жок жалгыз калгандай ичи көйкөп болуп бышып кетти.

.... Асманга учуп кетиштиби? Мен аларды көрдүм, канаттары жок эле го, кантип учуп кетишти, же канаттары жок периштелер да болобу? ж.б. (К.Ж.,10-20-бб.).

Бизди курчап турган реалий дүйнөдө бул образдардын түздөн-түз объективдүү аналогу жок болсо да, алар образдардын өзгөчөлөнгөн

комбинациясынын (көздөгөн максатына жетүү үчүн өз ара айкалаштырылган ыкманын) негизинде, же образдын үзүндүсү катары ал менен чогуу чындыкта көрүнүү үчүн жаралат. Көркөм убакыттын образы реалдуу убакыттын жана ал жөнүндө элестөөнүн кандайдыр бир үзүндүлөрүн өзгөчө монтаждоодон жана чыгармачылык менен кыялдануудан жаралат, алар аздыр-көптүр башкаларга караганда көз каранды эмес.

Мисалы, ... *Ошентип туруп жан жагынан бир жаныбар көзүнө урунду. Караса түлкү экен.*

– *Сага эмне жок? – деп Эдигей корс этти.*

... *Өлгөн соң Казангаптын жаны ээн талада жалгыз кала албай түлкүгө ооп, жандай көргөн досуна келип тургандыр, балким?...*

... *“Конвенция” авианосеци өзүнүн дайыма туруучу ордунда. ... Сыртынан жансыз көрүнгөн Икс жылдызынын түпкүрүндө бош суу бар экендиги аныкталды.*

... *Орбиталык “Паритет” станциясы Икске бараткан жолдогу башкы база лагери болмок (Ч.А.,20-21-26-52-бб.).*

... *Аккан арыктын баласы дагы эле кайда барарын, эмне кыларын чечкен жок. Адамдардын буттарынан көтөрүлгөн чаң менен күндүн нуру аралашкан абаны беймарал жутуп коюп, баратканда мурдуна бир тааныш жыт келди.*

.... *Жазгы асмандын кабагы карыш түшүп бүркөө болгондуктанбы, түн да жаман болуп турду (К.Ж.,29-49-бб.).*

Чагылуунун диалектикалык теориясы ал процесстин татаалдыгын, карама-каршылыгын, иерархияга негизделгендигин танбайт. Көркөм убакыттын реалдуу убакыттан айырмасы – жазуучунун каалоосу менен кептелип калууга жөндөмдүү убакыт, анын чыгарманын “убактысын эсептеген саат жебеси” артка гана бурулбастан, ошону менен катар кыймылсыз да туруп калат [Мельников, 2020: 29].

Көркөм убакыт реалдуу убакытка караганда перцептуалдык убакыт сыяктуу өтө кеңири мааниге ээ, ал “кыймыл” белгисинин сигнализациясы менен бирге “статикалык” белгини да уюштурат. Реалдуу убакыттын фундаменталдуу

сапатынын бири – анын артка бурулбагандыгы (бир багыттуулугу): убакыт жөн гана өтпөйт, ал өткөндөн келечекке карай өтөт [Караулов, 2010: 35]. Убакыт бир багытта жүрөт, ал баштапкы калыбына келбейт, бирок перцептуалдык убакытта ал артка бурулат: эскерүү, кыялдануу, түш. Көркөм убакыт перцептуалдык убакытка окшоп, артты көздөй кыймыл уюштура алат [Сапаров, 1968: 165-168].

Мейкиндик-убакыттык форманын көп кырдуу болушунун башкы себеби – кыймылдагы материянын көп типтүүлүгү. Аны материянын тибине жараша классификациялоодо, бири-бирине байланышкан мейкиндик-убакыттын үч физикалык формасы: микромейкиндик жана микроубакыт, макромейкиндик жана макроубакыт, мегамейкиндик жана мегаубакыт болуп бөлүнөт. Бул белгиленген формалар биологиялык мейкиндик жана убакыт, перцептуалдык мейкиндик жана убакыт, социалдык мейкиндик жана убакыттын жаралышын камсыздайт [Лихачев, 1962: 54-55].

Жогоруда айтылгандарды жыйынтыктасак, көркөм жана объективдүү убакыттын жалпылык касиети – көркөм дүйнө менен объективдүү чындык дүйнөнүн байланышын күбөлөндүргөнү. Көркөм убакыттын өзгөчөлүгү – анын көркөм дүйнөдөгү чындыкты чагылдырганы. Жеке убакыт эки өлчөм менен ченелет: узактык жана хронологиялык. Хронологиялык калыптангандык көркөм убакытка мүнөздүү эмес, ал жеке убакытка жакындайт: көркөм убакыт өзүнө көптөгөн бири-бирине байланышкан жеке убакыттык системди (убактылуу ар башка каармандын системин) билдирет [Адмони, 2004: 5].

Жеке убакыт реалдуу убакыт сыяктуу өзүнүн агышын бир багытка – башынан – аягында, учурда болуп жаткан учур менен өткөндөн – келечекке, ал эми көркөм убакыт көп багытка бурат. Жеке убакыт артка кайтпайт, өткөндү кайруу жок, көркөм убакыт артка бурулат – бул ретроспекциялык кубулуш. Баарлашуунун планы – баяндоонун деңгээли, сюжеттин планы – тексттин деңгээли. Убактылуу-көрүнүштүк форма – морфологиялык деңгээлдин бирдиги. Алар түзүлүштүк элемент катары баяндоонун деңгээлинде, же тексттин деңгээлинде киргенде, бир убакта бир канчалаган деңгээлдерди жаратат. Ушул

касиет тексттик түзүлүштүн өзгөчөлүктөрүн, анын көп маанилүүлүгүн жана башка да өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт.

Текст – бул убактылуу-көрүнүштүк формада кадимки материалдык жана физикалык объект, анын чындыктын башка элементтери сыктуу эле өзүнүн жеке убактысы бар. Анын өзүнө таандык убактысы башка материалдык объектилердин жеке убактысы чектүү болгондой эле чектүү болот. Кандай гана текст болбосун анын руханий маңызынын идеалдуу жагы мейкиндик-убакыттын формасында, концептуалдык мейкиндик-убакыт ичинде ишке ашат. Концептуалдык мейкиндик-убакыт – бул реалдуу убакыттын касиеттеринин түшүнүктөрүндө жана идеяларынын деңгээлинде чагылдырылышы. Көркөм тексттин идеалдуу жагы жана анда түзүлгөн образдар дүйнөсү көркөм мейкиндик-убакыт ичинде ишке ашат.

Көркөм убакыт жана мейкиндик – бул эстетикалык реалдуулуктун идеалдуу дүйнөсүнүн, жана мазмундун жашоо формасы, сүрөттөлгөн кубулуштардын мейкиндик-убакыт континууму. Ал – көркөм текстте реалдуу убакытта болгон материалдык дүйнөнүн элементи эмес, чыгармада жаралган чындыктын образдуу модели. Көркөм убакыт – идеалдуу дүйнө таанымынын өзгөчө формасы, ал реалдуу, кабылдоочу жана индивидуалдуу убакыттын касиеттери менен чырмалышып, өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрү менен мүнөздөлөт.

Көркөм жана реалдуу убакыттын касиеттеринин жалпылыгы көркөм дүйнө менен объективдүү чындыктын ортосундагы байланышты көрсөтөт. Ар бир көркөм текст үчүн терең жана үстүрт түзүлүштүн өз ара байланышынын өзгөчөлүгүн ошол эле окуяларга негизделген чыгарманын мисалы аркылуу байкоого болот. Прозалык чыгарма – татаал түзүлүштө курулган семантикалык бүтүндүк. Андагы терең түзүлүш – тексттеги идея, тексттин ички түзүлүшүн түзүүчү фактор, баяндоочунун психологиялык, мейкиндик, убакыттык абалы. Тексттеги үстүрт түзүлүшү – кийинки маалыматтын мазмуну жөнүндө алдын ала билдирүүчү, баяндоонун аяктагандыгын белгилөөчү, мазмундуу жана концептуалдык маалыматты туюндуруучу фактор.

Көркөм текстте ойдун логикалык кыймылы өз алдынча сүйлөмдөрдүн ортосундагы байланыштын ички жана тышкы түрү аркылуу чагылдырылат. Тышкы байланыш сүйлөмдүн мүчөсү болбогон сөздөр, байламталар, кириңди сөздөр ж.б. элементтер менен ишке ашырылат. Ички байланыш өз алдынча мааниге ээ сүйлөмдөр аркылуу уюшулат, анын биринчи түрү семантикалык болот да, ал сөз айкаштарынын ортосунда болот, ал сөз айкаштарынын ортосундагы негизги жана кошумча байланыш сызыктарын туюнтат.

2.4. Көркөм тексттеги убакыттык катардын бузулушуна анализ

Коомдун эстетикалык чындыгы сүрөтчүнүн чыгармачыл кыялдануусунан жаралат, ошондой эле көркөм убакытка байланыштуу пайда болот. Көркөм убакытты, биз ошол болуп жаткан окуядан түзүлгөн мазмундук убакыт деп түшүнөбүз [Урманцев, 1961:18].

Көркөм чыгармада баяндалган окуянын ырааттуулугу аралашып, андагы убакыттык катардын бузулушу - мазмундук түзүлүштүн кадимки бир жолу, б.а., аны артка буруу жөндөмүнө ээ болгон ретроспекциялык кубулуш. Объективдүү убакыт бир багытта өнүгөт, ал эми көркөм убакыт үзгүлтүктүү жана үзгүлтүксүз форманын биримдигинде жаралат. Автор тарабынан керек деп эсептелсе, убактылуу-көрүнүштүк форма баяндоонун тигил же бул катмарында пайда болот.

Ретроспекция жана проспекция – үзгүлтүксүз баяндоого «тыным» жасоо мүмкүнчүлүгүнө ээ категориялар, алар окуяга карата ой жүгүртүү, түшүнүү, талдоо процессин ишке ашырат. Ретроспекция – убактылуу континуумдук форма, ал текстти кеңири ачып берүүдө, бир мазмундук линияны токтотот да, ага «мезгилдик байланышта» кирүүгө окурманга шарт түзүп берет [Брусенская, 2005: 296].

Диссертациялык иште көркөм текст ар кандай түрдөгү лексикалык, логикалык жана грамматикалык байланыштар менен бириккен, уюшулган жана багытталган маалыматты белгилүү бир жол менен берүүгө жөндөмдүү сүйлөмдөрдүн белгилүү иреттелген жыйындысы катары түшүнүлөт. Текст – структуралык-семантикалык биримдиктин милдетин аткарган татаал бүтүндүк.

Көркөм текст – графикалык чагылдырылыш, көп өлчөмдүүлүк, анткени анын каалаган бөлүгүнө бир нече жолу кайтып келинет. Оозеки кепке үндүн чагылдырылышы, түз сызыктуулук, кайра артка кайрылгыс кыймыл мүнөздүү болот. Эгерде кептин бар болушу кептин угулуп жаткан убактысы менен эсептелсе, тексттин бар болушу иш жүзүндө чексиз. Көркөм текст чындыкты гана эмес, ал тууралуу толук кошумча маалыматтарды да чагылдырат, анын семантикасы номинативдик, коммуникативдик компоненттерди камтыйт, ал коммуникативдик, когнитивдик жана эмотивдик функцияларды аткарат. Көркөм текст – жогорку деңгээлдеги коммуникативдик бүтүндүк катары белгилүү бир максаттуулугу жана прагматикалык багыты бар чыгарма. Анда белгилүү объективдүү реалдуулук сүрөттөлөт жана кабылдоочу субъекттин аң-сезиминен тышкаркы да параметрлер чагылдырылат. Ал кабыл алуучунун аң-сезиминде жана биргелешип жаралуу процессинде жаңыланып турат, б.а., окурманга текстти толук өздөштүрүүсү үчүн ага берилүүчү маалыматтын көлөмү тынымсыз өзгөрүп турат.

Көркөм тексттин индивидуалдуулугу – көркөм образды алып жүргөн материалдык форманын чексиз өзгөрмөлүүлүгүнүн натыйжасы, ага лингвистикалык талдоо жүргүзүүдө, ар кандай көз караштан мамиле кылуу керек. Мунун өзү тексттин жаңы аныктамаларын пайда кылат. Көркөм текст – татаал объект, ар кандай системалуу талдоолордун предмети. Тексттин кайсы жагына басым жасалып жатканына жараша анын мааниси чечмеленет.

Статикалык аспектке каралса, анда текст – статикалык көрүнүштү чагылдырган түшүнүк. Тексттин процедуралык мүнөзүн анализдөө керек болсо, процесс эки жагынан түшүнүлөт: бир жагынан, адамдын сүйлөө жөндөмдүүлүгүнүн ишке ашырылышы катары, экинчи жагынан, тексттин иш-аракеттеги тил экендиги эске алынат.

Көркөм тексттин булагы – инсандын кеп ишмердүүлүгү. Бул концепцияны коммуникативдик деп атоого болот, анткени алар адресант менен байланыш актысына багытталган. Текстти тил системасынын жогорку деңгээли катары карасак, аны тил деңгээлинин иерархиясына киргизүүдө (аны түзүүнүн

алгоритми, моделдери, схемалары) жана конкреттүү ишке ашырууда тексттин өзүн кароону камтыйт. Көркөм текст – кандайдыр бир абстракттуу схема, татаал, толук бүтүндүктүн модели жана бул моделдин конкреттүү ишке ашырылышы. Андагы биринчи деңгээл – эмикалык деңгээл, же конструкциялардын деңгээл. Экинчиси – этикалык деңгээл, же сөздүн деңгээли.

Текст табигый тилдин продуктусу жана чыгармачылыктын Ч.Айтматовдун “Кылым карытаар бир күн” жана К.Жусубалиевдин “Муздак дубалдар” көркөм чыгармасы катары кабыл алынат. Көркөм тексттин тили семантиканын эки ачалыгы (эквиваленттүүлүгү) жана көп интерпретациялоо, б.а., бул касиеттер көркөм тексттин лингвистикалык жасалгасы менен тыгыз байланышта болуп, тилдик белгилердин түз маанисинде эмес, экинчи коддук маанисинде да колдонулушу менен мүнөздөлөт. Окурмандын адабий текстти толук түшүнүүсү үчүн автордун кошумча берген маалыматы өзгөчө маанилүү ролду ойнойт, ал анын билимине, социалдык маданий абалына, көбүнчө тезаурус деп аталган нерсеге көз каранды. Анын тезаурусун тигил, же бул сөздүн маанисине дагы кошумча аң-сезиминде жаралган ассоциативдик катарларды аныктайт, алар текст аркылуу берилет.

Көркөм тексттин синтагматикасы (баяндоодо сюжеттик мейкиндиктеги эпизоддордун ортосундагы мамилелер) – тексттин өзү чектүү болгондой эле ачык жана чектүү. Адабий тексттин парадигматикасы (кирген ассоциативдик мамилелер) – үстүртө берилген, иш жүзүндө ачык эмес, анда адабий тилдин түзүлүшү – тилдик мамилелердин тегиздик системасына караганда алда канча татаал. Көркөм адабияттагы көркөм дүйнөнү өзгөчө белгилер системасы катары изилдөө – семиотикалык маселе, ал тил жана адабият изилдөөлөрүн бириктирүүгө, табигый тил менен адабий тилдин окшоштуктарын жана айырмачылыктарын табууга багытталат. Ошондуктан алар тексттик лингвистика менен алектенген маселелердин катарына кирет.

Төмөндө, Ч. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» романынын мисалында контекстке талдоо жасайбыз.

Азыркы кар тазалагычтар келе элек кечээги кездер Эдигейдин эсине түштү. Азыр го жолго каткан күрткүнү кар тазалагыч келип аттырып, бычагы менен эки жакка сүрүп салат. Андачы? Казангап экөө жолго каткан күрткү менен айыгышкан согуш жүргүзчү. Кечээ күнү өткөндөй. Элүү биринчи, элүү экинчи жылдардын кышы кандай каардуу болду дейсиң...

...Күндө бороон, темир жолду тиштеп күндө күрткү. Ошонун баарын күндө кол менен күрөп, кол менен сүрүп, аз келгенсип, темир жол тиги дөбөлөрдү кесип өткөндөй жерлердеги карды капка салып, ийиндеп жонго көтөрүп чыгышар эле. Ар күн сайын эми бороон болбос деген үмүт, эртеси кайта эле баягы.

...Эми карлар эрип кетти, ал поезддер өтүп кетти, ал жаш курак учуп кетти. Аны менен азыр эч кимдин иши жок. Өттү – кетти... (Ч.А. 17-б.).

Бул контекстте автор окурмандын көңүлүн мурда баяндалган фактыга буруп, кайрадан ал жөнүндө жаңы маалымат берди, анда ретроспекциялык категория катышты. Байкоо көрсөткөндөй, тексттин структурасында убактылуу ички түзүлүш бир багытта өнүкпөй, анын убактылуу планы каармандын эскерүүсү, автордун өткөнгө кайрылуусу аркылуу пайда болду, көркөм тексттеги көркөм убакыттын функциясы аныкталды. Көркөм убакыт хронологияга баш ийбей, ал автордун идеялык-көркөм ой максатына жана анын чыгармасынын эстетикалык принциптерине баш ийди. Болуп жаткан кыймыл-аракет менен бир эле убакытта азыркы аныкталбаган убакыт (индефинит) формасынын өткөн чакта аныкталбаган убакыттык түрүндө түзүлдү. Өткөн чакта аныкталбаган убакыт жардамчы этиште жасалды. Мисалы, болду дейсиң, кесип өткөн, көтөрүп чыгышар эле, эрип кетти, өтүп кетти, учуп кетти, өттү-кетти ж.б.

Контекстте азыркы аныкталбаган убакытта кадимки күнүмдүк кыймыл-аракеттин дайыма кайталанчу (*... күндө кол менен күрөп, ийиндеп жолго көтөрүп чыгышар эле...*); үзгүлтүксүз (*...ар күн сайын, эми бороон болбос деген үмүт, эртеси кайта эле баягы...*); убакыттан-убакытка кайталанган (*...Эми ал карлар эрип кетти, ал поезддер өтүп кетти, ал жаш курак учуп кетти...*) түрлөрү учурады, бирок алардын так убактысы белгисиз болду, үзгүлтүксүз

кыймыл-аракетте этишке азыркы, кечээги, кечээ күнү, аз, ар күн сайын, эртеси, кайта эле, эми ж.б. тактооч сөздөр кошулуп айтылды.

Убактылуу-көрүнүштүк форма парадигматикалык жана синтагматикалык деңгээлде гана чечилбестен, ал тексттик түзүлүштүн белгилүү бөлүгү катары каралат, алардын композициялык функциясы иштелип чыгат, ал кандай аралыкта көрүнсө да, адабий сүрөттөөнүн мазмунун сактайт.

Мисалы, *...Казангап экөө да нечен ирет талкууга алышчу. Жеткен акыл алынча экөө өздөрүнчө нени гана сүйлөшпөдү, канча сүйлөшпөдү. ...Даанышман киши эле Казангап. Эскере берсе көп... Ошентип, Эдигей онтоп алды: көрсө мындан ары эскерүүлөр гана калган тура, – мына ушуга жаны ачыды.*

...Кыздарынын кичине кези эске түштү.

...Эдигейдин колу бошобой калганда кыздарды Кумбелге Казангап жеткирип келчү. Атасындай болуп калган...

...Казангапка гана жаның ачийт. Балам дегенде ичип аткан ашын кое койчу эле. Уулу жөнүндө оозунан эч жаман сөз чыккан эмес. Ошо уулу менен келини колубузга келиңиз деп шаарга алып кетишпеди беле. Андан кандай майнап чыкты?... Койчу, бу сөз башка сөз... (Ч.А., 16-18 –бб., 23-б.).

Ч.Айтматов көркөм убакытты өтө эркин колдонгон, баяндоодо өзүнчө көрүнүштөрдү кылдат, орундуу, өтө чеберчилик менен сүрөттөгөн. Автор окурманга жаңы кырдаалда жана башка контекстте баяндаган көрүнүштөрдүн маанисин түшүнүүгө багыт берген. Ретроспекция окурмандын эмприкалык-тезаурусун түздү, б.а., текстте кездешкен сөздөрдүн маанисин ар тараптуу маалымат менен бирге камсыздады, аны сезип-таанууну уюштурду, ал аркылуу көркөм чыгармада «убакыттын байланышы» көрүндү. Талдоодо ретроспекцияга мүнөздүү болгон өзгөчө белгилер ачылып көрсөтүлдү. Алар: кайталоо, баяндоонун кыймылынын басаңдашы, континуумга тыным кылуу, мурда сүрөттөлгөн окуяны актуалдаштырып, мазмундук-концептуалдык бөлүккө мазмундук-фактылык информацияны берүү.

Сөздүн текст менен интеграциясы татаал структуралык-семантикалык биримдик катары анын көркөм чыгармада ар кандай кыйыр кызматтарда

колдонулушунда, мисалы, каармандын кыйыр же түз мүнөздөмөсү үчүн түшүндүрүлөт. Романдын түзүлүшүнө белгилүү сөздүн кириши каармандын социалдык, убактылуу жана жергиликтүү таандыктыгынын белгиси болуп саналат. Бул жерде сөз каарман белгисинин милдетин аткарат. Лексикалык бирдиктер тексттин ар кандай бөлүктөрүндө каармандар боюнча кепте колдонулат. Негизги маани (негизги коддук маани) менен бирге сөз бүтүндөй тексттин тутумунда гана түшүнүүгө боло турган кошумча коддук маанилерге ээ болот. Кошумча коддук маанилер маанини түзүүгө катышат, алар жогоруда айтылгандай тексттин мазмунунан гана эмес, акыркысынын контексттик, кырдаалдык жана энциклопедиялык маалымат менен өз ара байланышынан да турат.

Проспекция категориясы – этиштик форманын экинчи варианты, ал мазмундук-фактылык информациядагы ар түрдүү тилдик формаларды байланыштырат, тексттин кийинки бөлүгүндө эмне жөнүндө кеп болорун алдынала айтып берет [Сапаров, 1974: 24].

Мисалы, ...Алдыда «Паритет» комплекси менен жалгашуу турат. Ошо милдет эң оор, эң жооптуу. Анткени эки корабль «Паритет» менен кездешип, биринин артынан аз убакыт өткөрүп, экинчиси жалгашпайт, бул жолкуда экөө станциянын эки капталынан келип, жалгашуусу зарыл. Кыйынчылык мына ушунда.

...Бороондуу Эдигей болсо, эртең эрте менен чачылуу калың килем жабылган Каранарга минет да, Казангапты акыркы жолуна, түбөлүк жатчу жайы Эне-Бейитти көздөй кербен баштап жөнөйт...Сары-Өзөктүн учу-кыйрысыз чөлүн кезип, жолду катар Эдигейдин оюнда Казангап болот. Ошол ою менен сөөгүн ата-бабасы жаткан бейитке берет. Экөөнүн убадасы ушундай болгон. Ырас, Казангаптын керээзи, экөөнүн убадасы ушундай болгон. Жол алыспы – суукпу, бирок Казангаптын керээзин аткартпай коюуга Эдигейдин жолун эч ким, кала берсе уулу да бөгөй албайт...

Дал ошондой болот, аны баары билип алсын, ошол үчүн Каранар жасалгалуу комдолду...

...Мезгили келгенде, алиги аппараттарды башкаргандай кылып, адамдарды да радио менен башкарат. Түшүндүрөбү, бала дебей, чоң дебей, бүт адамзатты радио менен башкарган кез келет... (Ч.А.,3-26-43-бб.).

Бул контексттерде проспекцияны алдыда, бул жолкуда, кала берсе, дал ошондой болот, бөгөй албайт, аны баары билип алсын, мезгили келгенде, башкарган кез сыяктуу айтымдар репрезентациялады. Автор чыгармада айтайын деген негизги идеясын анын композициялык түзүлүшү менен, анын жеке-окурмандын кабыл алуусун уюштура билүүсү менен тыгыз байланышта чечмелеп берди. Жогоруда көркөм убакыт түшүнүгүн талдоодо, алардын көркөм чындыкты чагылдыруусу менен реалий абалы экөөнүн ортосунда болгон мамиленин негизинде ретроспекция жана проспекцияга таандык болгон касиеттерди таптык.

Автордун сөзүндө же каармандардын кебинде лексикалык бирдиктер каармандар жана алардын социалдык-маданий абалы жөнүндө кошумча маалыматтарды берүү каражаты боло алат. Сөздүктүн көп функционалдуулугун жана анын көп маанилүү чечмелөө мүмкүнчүлүгүн романдан алынган контексттерден көрүүгө болот. Морфологиялык деңгээлде интегративдик мамилелердин таасири ат атоочтордун, мүчөлөрдүн жана чак формаларынын мисалында ачылат. Ал эми мейкиндик-убакыт формаларына келсек, алар тексттик деңгээлде интегративдик мамилелерге кирет. Тексттин мазмундук категориялары парадигмалык деңгээлдеги карама-каршылыктарга үстөмдүк кылып, аспектвдүү жана убакыттык формалардын семантикалык функциялары татаалдашат. Алар көркөм убакытты туюнтууга, баяндоодо айтылган көз карашты түзүүгө, баяндоочтун убакыттык абалын өзгөртүүгө, автордук убакытты каармандын жеке убактысына которууга ж.б. катышат. Убактылуу-көрүнүштүк формалар көркөм тексттин композициялык түзүлүшүн татаалдаштырууда, убактылуу абалдын көптүгүн түзүүдө белгилүү роль ойнойт.

Тексттин бүтүндүгү биринчи кезекте мазмундун биримдиги менен аныкталат. Маанилүү байланыштар тексттин ар түрдүү аспектилеринде мезгилдик көз караштан, негизги текст түзүүчү фактор катары, синонимдик

катарлар, анын бардык түрлөрүндө кайталоо сыяктуу лингвистикалык каражаттарга, чектеш бүтүн сүйлөмдөрдү байланыштыруучу грамматикалык каражаттарга чейин чагылдырылат. Тексттеги ат атоочтун маанилүү кызматтарынын бири алмаштыруучу кызматы. Бирок бул кызмат ат атооч алмашып турган толук баалуу лексикадагы сөздөр болгондо гана ишке ашат.

Искусствого таандык өзгөчө касиет – турмуштун чындыгын жана кыялда жаралган нерсени бирдей айкалышта кароо, чыгармачыл жалпылыктын объективдүү мүнөзү жана шарттуулук. Анын шарттуулугу өзүнүн турпатында жатат. Реалдуу эместиги – жашоосун китептин беттерине, киноэкранга, театралдык сахна аянтына өткөрүп коюуда, объективдүү жана көркөм убакыттын ортосунда болгон айырмачылыктын болушунда.

Көркөм убакыт тарыхый убакыт эмес, ал – автордун философиялык ой жүгүртүүсүнүн реалдуу материалдык дүйнөсү, өзү сүрөттөгөн тарыхый доорду маңызына жете түшүнүп, ал доордун адамзаттын тарыхында башкы кыймылдаткыч этап болгонуна синтез жүргүзүүсү. Тарыхый убакыт искусствонун чыгармаларында түздөн-түз жана бир нерсе аркылуу чагылдырылат, тигил же бул формада чындыкты чагылдыруунун социалдык мүнөзүндө жаралат. Убакыт философиялык окуунун негизги тезисине ылайык материянын жаралуусунда объективдүү-реалдуу форма болуп саналат. Материя дайыма кыймылда болот, кыймылдын өзү – убакыттын маңызы.

Көркөм убакыт – дүйнөнү көркөм чагылдыруунун ажырагыс элементи, мазмундун жаралыш формасы, кыймыл-аракеттин өнүгүү категориясы. Көркөм чындыкты убакытка негизделген мамиледен сырткары моделдөө мүмкүн эмес. Көркөм убакыт – убакыттын көйгөйүнө карата билдирилген көз караш эмес, ал – көркөм чыгармада сүрөттөлгөн жана кайрадан мурдагы калыбына келтирген убакыттын өзү [Баженова, 2000:234].

Көркөм убакыт – идеалдуу дүйнөнүн эстетикалык чындыгынын жашоо формасы, сүрөттөлгөн кубулуштун убактылуу континууму, аны реалдуу туруктуу эмес мейкиндүү континуум катары көрөбүз [Ельмслев, 1963:89]. Коомдун эстетикалык чындыгы сүрөтчүнүн чыгармачыл кыялдануусунан

жаралат, ошондой эле ал көркөм убакытка байланыштуу пайда болот. Көркөм убакытты, биз, ошол болуп жаткан окуядан түзүлгөн мазмун, б.а., мазмундук убакыт деп түшүнөбүз. Муну менен көркөм убакыт боюнча көз карашыбыз бүтпөйт.

Материя – объективдүү чындык катары чексиз, көптөгөн, ар түрдүү материалдык дүйнөнү сунуштайт. Объектилердин формасы болгон реалдуу убакыт – үзгүлтүксүз, өз-өзүнчө убактысы бар жеке убакыт [Лихачев, 1971: 58]. Реалдуу чындыкта каарман, ошондой эле ар бир объект өзүнүн жеке убактысына ээ болот. Көркөм убакытта өз-өзүнчө убакытка ээ сапаттык-инварианттык түрлөрү бар. Алар узак мөөнөткө созулуп, чыгарманын фабуласын өзүнө камтыйт. Маселен, окуя мезгилдик тартип боюнча биринен кийин бири өнүгүү керек болсо, Чыңгыз Айтматовдун “Кылым карытаар бир күн” жана Кубатбек Жусубалиевдин “Муздак дубалдар” романдарында андай эмес, окуянын аягыраак жери биринчи берилет да, анан Эдигей менен Казангапка ж.б. байланыштуу жана Арыков, анын айылы, балалык чагы, чоң энеси ж.б. жөнүндө ар түрдүү учурда болгон окуялар көрсөтүлүп барат, б.а., каармандын өмүр жолу үзгүлтүк менен башы, аягы, ортосу алмашып отурат, мунун баары чыгарманын соңунда гана билинет.

Сүрөттөлгөн окуянын узактыгынын диапозону классикалык чыгармадан орду жана убактысы бирдей болгон, канчалаган муундун жашоо-тиричилигин камтыган эпикалык чыгармага чейин болот. Көркөм убакыт окуянын жыштыгына эч таасир этпейт, чыгармада кыймыл-аракет тез, же жай болуп, өз нугунда өтөт, ал баяндоого карата каармандын өз алдынча убактылуу жаңылоо киргизгенин да өзүнө камтыйт. Жыйынтыгында, көркөм убакыт – бул үч татаал босогонун – автор, окурман жана каармандын жалгашылышы.

Поэтикалык көз карашта көркөм чыгармада убакыт категориясынын өзгөчөлүгү мындан: убакытка негизделген баяндоону ажыратып түшүнө билүү менен автордун чыгармада тилдик бирдиктерди кандай колдонгонун аныктоодон көрүнөт. Көркөм убакыт түшүнүгүн аныктоодо, алардын көркөм чындыкты чагылдыруусу менен реалий абалы экөөнүн ортосунда болгон

мамиленин негизинде өзүнө таандык болгон касиеттерди табабыз. Көркөм чындыктын (дүйнөнүн, көркөм кабылдоонун) негизи – бул анын объективдүү чындыкты (түз эмес, күзгүдөй эмес, татаал) чагылдырышы [Морова, 1997:27].

Маданияттын бир кубулушу катары эсептелген чыгарма жазуу искусствосунун өзүнө тиешелүү объективдүү мүнөзү бар, ал – жазуучу менен окурмандын бири-бирин түшүнө билүүсү. Бул маселени чечүүдө, автордук жана окурмандык убакыт түшүнүгүн мазмундук убакыт менен өз ара бириктирип чечүү талабы турат [Арнольд, 1972:13]. Көркөм убакыттын топологиялык касиетин ачып берүүдө, топология термининин маанисин белгилеп алуу зарыл. Топология – геометриялык фигураларды канча өзгөртсө да, өзүнүн баштапкы формасын сактоо жөндөмүн изилдейт. Философиялык адабиятта, убакыт жөнүндө теорияда «метрикалык» терминине антоним катары «сапаттык»-инварианттык мааниде колдонулат. Көркөм убакытты өлчөм түрүндө ченөө мүмкүн эмес. Себеби, көркөм убакытты билдирүүнүн бир белгиси катары эсептелген убактылуу-көрүнүштүк форма – китепке баяндап жазылган негизги объектилердин бири, ал кыймыл-аракеттин убактылуу созулганына башка өңүттөн кароо керектигине тоскоол жаратпайт.

Азыркы учурда аткарылган бир катар изилдөөлөр аныктагандай, көркөм убакыт окуяны календардык өлчөп берүү менен гана чектелбейт, ошондой эле өз ара катыштагы канча окуя бар экендигин, алардын бири-бири менен болгон ассоциативдүү, себеп – аныктоочулук, психологиялык мамилесин чечет, мазмундук негизде сапта тизилип турган окуянын татаал катарын ачып берет, анда эксперименталдык-семантикалык метод колдонулат. Көркөм чыгармадагы убакыттын санагы тарыхый хронология менен дал келбейт, композициялык убакыт күнүмдүк-турмуштук убакыттан айырмаланып, тарыхый-хронологиялык тартип менен жүрбөйт [Матвеева, 1990:111].

Жогоруда көркөм тексттин мисалында алынган контекстте көрсөтүлгөн Эдигей барктуу, салтанаттуу көмүүгө камданып отурган Казангап, Бороондуу разъездиндеги катардагы эле жумушчу эмес, ал ошол жердегилердин, анын ичинде Эдигейдин эмгекчил жашоосунун улуу жана рухий насаатчысы болгон.

Көзү өткөн Казангап карыянын бийик адамгерчилиги, таза абийири, элдин өткөндөгү тарыхына, нрава, мурастарына түшүнүп, аларга урмат-сый менен мамиле жасап, ардакташы – Эдигейдин эскерүүлөрүнүн дагы бир себепчиси. Карапайым, караңгы атасынын мындай улуу кишилигин анын билимдүү-интеллигент уулу Сабитжандан таппай Эдигейдин жан дүйнөсү быт-чыт [Укүбаева, 2012:188].

Текст – материянын атрибуту, универсалдуу каражаты. Чебер жазуучубуз Ч.Айтматовдун баа жеткис чыгармаларын талдоого алуу ушуну менен эле токтобойт, ага кайра-кайра кайрылган сайын кайрадан жаңы ачылыштар ачыла берет, себеби Ч.Айтматов – кыргыз элинин бактысына жаралган көөнөргүс кенч.

Текст – баштапкы моделдөө система катары тилдин натыйжасы, ал – экинчи моделдөө система катары көркөм чыгармачылыктын чыгармасы. Табигый тилдин алгачкы моделдөө системасы деп аталышынын себеби, адам тилдин жардамы менен курчап турган дүйнөнү тааныйт жана чындыктын кубулуштарына ат коёт. Көркөм текст объективдүү дүйнөнүн чагылышын жана автордун фантастикасын айкалыштыргандыктан, экинчи моделдөө системасы деп аталат. Көркөм текст үчүн табигый тил курулуш материалы гана боло алат, анын тили семантиканын эки ачалыгы (эквивалентүүлүгү) жана көп интерпретацияланышы менен мүнөздөлөт. Бул касиеттер көркөм тексттин лингвистикалык жасалгасы менен тыгыз байланышта болуп, ал сөздүк белгилердин экинчи даражасындагы коддук маанисинде колдонулат. Көркөм текстте үч негизги чоңдуктун – чындык дүйнөсү, түшүнүктөр дүйнөсү жана маани дүйнөсү ортосунда өзгөчө мамилелер өнүгүп турат, анын бул өзгөчөлүгү семантикалык көп түрдүүлүктү пайда кылат. Тексттин семантикасын изилдөөдө тилдик кээ бир терминдерди аныктоо зарылчылыгы келип чыгат.

Көркөм текстте белги системасы катары өнүгүп жаткан парадигматикалык жана синтагматикалык байланыштар мүнөздөлөт, анын синтагматикасы баяндоодо мазмундук мейкиндиктеги эпизоддордун ортосундагы мамилелер чектүү болгондой эле ачык, чектүү берилет. Адабий тексттин парадигмасы

(кирген ассоциативдик мамилелер) – ачык эмес, чексиз жана текстте корреляциянын пайда болуу мүмкүнчүлүгү гана берилет.

Адабий тексттин түзүлүшү – тилдик мамилелердин тегиздик системасына караганда алда канча татаал.

Күнүмдүк тил дүйнөсүн жана көркөм адабият дүйнөсүн өзгөчө белгилер системасы катары изилдөө – адабий эмес семиотикалык маселе. Семиотикалык изилдөө тил жана адабият изилдөөлөрүн бириктирүүгө, табигый тил менен адабий тилдин окшоштуктарын жана айырмачылыктарын ж.б. маселелерин белгилөөгө багытталат. Көркөм текстке мүнөздүү болгон факторлор – көркөм мейкиндик жана көркөм убакыт. Көркөм убакытка – календарлык убакытка көңүл бурбагандык мүнөздүү, анда убакытты эсептөө тарыхый хронологияга сөзсүз дал келбейт.

II бөлүм боюнча корутунду

Иштин экинчи бөлүмүндө көркөм тексттин лингвистикалык абалына анализ жүргүзүүнүн теориялык-методологиялык негизи аныкталып берилди. Тексттин семантикалык структурасындагы ретроспекция жана проспекция категориялары, аларды коштогон экстралингвистикалык шарттары изилдөөнүн объектиси катары каралды. Ал категориялардын типологиялык өзгөчөлүктөрү, коммуникативдик-прагматикалык табияты изилдөөнүн предмети болду.

Акыркы жылдары көркөм тексттин өзгөчөлүктөрүн жаңы көз карашта ачып берүү зарылчылдыгы жаралгандан улам, көркөм стилди функционалдык стиль катары кароо мүмкүнчүлүгү жаралды. Ар бир конкреттүү прозалык адабий тексттин (Ч.Айтматов “Кылым карытаар бир күн” жана К.Жусубалиев “Муздак дубалдар”) өзүнө таандык типтештирилген жана жалпы белгилери аныкталды. Көркөм тексттин башка тексттерден өзүнүн эстетикалуулугу, образдык-экспрессивдүүлүгү менен айырмаланары жана текстке мүнөздүү бардык белгилерге ээ болору белгиленди.

Диссертациялык иште талдоого алынган көркөм текст мазмундук, формалык, стилистикалык, прагматикалык ж.б. аспектилери боюнча терең изилдөөгө алынды. Ал тексттин формалык уюштурулушу мазмундук

линиялуулугу жана бир багыттуулугу менен мүнөздөлөт, бирок мазмундук тараптын көп линиялуулугуна, кайтарым байланыштын пайда болуусуна жана ассоциативдүүлүк принциптерге баш ийүүсүнө, б.а., адабий тексттин мазмунун кабыл алууда, ретроспективдүү жана проспективдүү маанини чагылдырган статикалык жана динамикалык түрүн да түшүнө билүүгө жардам берет. Анда кайталанган сөздөрдүн лексикалык жана синтаксистик деңгээлдеги текст түзүүнүн эң маанилүү каражаты болуп саналары жана алардын функционалдык семантикалык-стилистикалык өзгөчөлүктөрү ачылып берилди.

Иште субъективдүү-семантикалык мейкиндиктин (бул индивидге көмүскө түрүндө таандык болгон, жеке аң-сезимдин категориялык структурасын математикалык-мейкиндик көрүнүштө билдирүү) түзүлүшүн изилдеген сыпаттоо методунун семантикалык-дифференциалдык принциби колдонулду. Ал көркөм текстке функционалдык семантикалык-стилистикалык анализ жүргүзүүдө, тексттин тилдик жагын түздөн-түз лингвостилисттик жактан талдоо максатын ишке ашырды. Ошондой эле көркөм текстти комплекстүү анализдөө, текстке лингвистикалык анализ жүргүзүү, текстке функционалдык, семантикалык-стилистикалык анализ жүргүзүү методдору, ретроспективдик, же ретроспекция методу (өткөндү көрө билүү максатын көздөгөн), проспективдик, же проспекция методу (алдын-ала көрө билүү максатын көздөгөн), синтез, индукция, дедукция, контексттик ж.б. методдору да пайдаланылды.

Тексттик лингвистика – адамдын коммуникациясынын маңызын, анын уюшулуш жолун жана шартын аныктап берүүчү илим болгондуктан, аны талдоодо, тилдин лингвистикасынан кептин лингвистикасына өтүп кетүү зарылчылыгы байкалды, б.а., коммуникациялык актыга өтө терең басым жасалды. Көркөм тексттин тили – өзгөчө белгилердин системасы, ага интерпретациянын көп санда болушу жана семантикалык маанинин бирдей эместиги мүнөздүү. Бул учурда тилдик каражаттар көркөм текстте саптан тышкары экинчи маанини билдирген көрүнүштү белгилөө үчүн да колдонулганы, анда үч негизги белгилүүлүктүн ортосунда (чындык, түшүнүүчүлүк, маанилүүлүк) өзгөчө мамиле жаралганы аныкталды. Тексттин

түзүлүшүн талдоого алууда, анын үч аспектиси каралды. Алар: структураны түзүүчү материалдык элементтер, алардын бири-бири менен болгон мамилелери жана объектинин бүтүндүгү. Көркөм текстти лингвистикалык жактан анализдөөдө, анын контекстинен мисал алынып, аз көлөмдөрүнө байкоо жүргүзүлдү. Ал көркөм чыгарманын стилистикалык жактан изилденишине шарт түздү.

Көркөм текстте ретроспекция жана проспекцияны аныктоодо, алардын категориялык статусуна жана тексттик категория гана эмес, аны грамматикалык көрүнүш катары кароо зарылчылдыгы жаралды. Мында биринчи планда, инвариант жана вариант түшүнүгүнүн мааниси чечмеленди. Тексттин грамматикалык формасында өзүнө гана таандык мааниден сырткары да маани берилгендиктен, анда этиштик форманын эки (азыркы жөнөкөй убакыт, же азыркы аныкталбаган убакыттык жана проспективдүү) варианты аныкталды. Убакыттын грамматикалык категориясынын баштапкы түшүнүгү болуп, учурдагы кеп саналары, ал артка чегинүү (ретроспекция), же алдын ала айтуу (проспекция) формасында ишке ашканы, б.а., учурда болуп жаткан процесс – текстте кайсы окуя айтылып жатса, ал уланбай токтоп, ортосунда учурдагы кеп пайда болгону аныкталып берилди. Көркөм чыгармада баяндалган окуянын ырааттуулугу аралашып, андагы убакыттык катардын бузулушу мазмундук түзүлүштүн артка буруу жөндөмүнө ээ болгон ретроспекциялык жана алдыда болчу баяндоого ээ болгон проспекциялык кубулуштун пайда болушунан жаралары аныкталды.

Объективдүү убакыттын бир багытта өнүгөрү, ал эми көркөм убакыттын үзгүлтүктүү жана үзгүлтүксүз форманын биримдигинде жаралары, автор тарабынан керек деп эсептелсе, убактылуу-көрүнүштүк форма баяндоонун тигил же бул катмарында пайда болору көрсөтүлдү.

III БӨЛҮМ. КӨРКӨМ ТЕКСТТИН РЕТРОСПЕКЦИЯ КАТЕГОРИЯСЫ (кыргыз тилиндеги көркөм тексттин мисалында)

3.1. Көркөм тексттеги ретроспекция категориясынын деңгээлдик түзүлүшү

Көркөм текстти иштеп чыгуу бир калыпта болбойт, ага жаңы маалыматты кийрүү мурункусуна дайыма таянуу менен ишке ашырылат. Көркөм түшүнүктүн маанисин кабыл алууда, мурунку бөлүктө айтылгандарды эс тутумда сактоо менен байланышкан процесс ишке ашырылат. Көркөм тексттин мазмунунун маанисин кабыл алууда, мурда айтылган нерсеге кайтуу жолу катары ретроспекция категориясы колдонулат. Кыйыр түрдө тексттен эң маанилүү мазмунду бөлүп көрсөтүү жана кайталоо – бул ретроспекциялык көрүнүш. Текстте мурда айтылгандарга кайтып келүү тенденциясы, И. Р. Гальпериндин айтымында, биздин аң-сезимибиздин баяндоонун негизги идеясынан алаксып кетүүсүнө жол бербейт жана мурда айтылган фактыларды, маалыматты эске салат [Гальперин, 1980:44].

Кыска мөөнөттүү эс тутумда сакталган маалымат жаңырып, ал толугу менен унутулбайт, ал бүтүндөй тексттин жалпы мазмунунан маанилүү семантикалык учурларды жаттап алуунун “күчүн” жогорулатат, бул толук, адекваттуу түшүнүү үчүн өбөлгөлөрдү түзөт. Кайталоо жаңы материалды бүтүндөй түшүнүүгө жардам берет. Текстти толук түшүнүү үчүн кайталоонун мааниси мына ушунда. Ал ретроспекция категориясы менен тыгыз байланышта болот [Смирнов, 1966: 308].

Ретроспекция категориясынын жардамы менен автор окурмандын таануучулук ишмердүүлүгүн активдештирет жана анын адекваттуу маанилүү интерпретациясын ойготот. Автор тексттин маанисинин көп багыттуу түзүлүшүн кабыл алуу үчүн баяндоонун кыймылын атайлап жайлатат, анткени көркөм тексттин мазмундук элементтерин адресаттын ойлонуусуна жана таанып билүүсүнө шарт түзүп берүү зарылчылдыгы жаралат.

Ретроспекция категориясы эки деңгээлде: үстүрт, же композиционалдык-структуралык жана терең, же мазмундук-маанилүүлүк өңүттө каралат. Анын

үстүрт деңгээлинде тексттик түзүлүштүн сырткы тилдик абалы көрүнөт, бирок тилден сырткы жана маанилүүлүк деңгээлдин биримдиги кенен коммуникативдик контекстте, экстралингвистикалык негизде түзүлөт.

Ретроспекциянын терең, же мазмундук-маанилүүлүк аспектиси – белгилүү, өзүнөн-өзү көрүнүп турган, изилденген көрүнүш, ал “ойдун жүрүшүнүн чынжырчасын” – толук тексттин айланасында баяндалган композицияны жана анын логикасын чагылдырат. Бул “деңгээл” жеке коммуникативдик болуп, окурманга багытталат, анын айтылыш каражаты ретроспекциялык түрдө берилген материалга адресаттын көңүлүн бурат да, ал “тексттин ичиндеги” ретроспекция деп аталат, белгилүү тексттин чегинен чыкпайт. Ал эми үстүрт, же композиционалдык-структуралык деңгээл – “тексттен сырткаркы” ретроспекция деп аталып, тексттин (чыгарманын) чегинен сырткары болот.

Көркөм текст кептик “автор-окурмандан”, б.а., тексттин мазмунуна жана аны түшүнүү мезгилине кирген, жалпыга бирдей кептик коммуникациядан турат [Балли, 1955:17]. Окумуштуу өз кезегинде баяндоонун тилдик курулушунда адресант жана адресаттын коммуникативдик актыдагы чечүүчү ролун белгилеген. Ал эми автор жана адресат “диалектилик жактан гана туташпастан, ошондой эле функционалдык жана коммуникативдик “өз ара биргелешкен” мамиледе да болушат” [Болотнова, 1998:179]. Мындай кептик баам кылуу кыймылын бир аз токтото туруунун зарылдыгынын келип чыгышынын себеби, окурманга мурда тиешеси жок, же негизги эмес информациянын тексттин көрүнүктүү бөлүмүндө пайда болгондугунан, б.а., кийинки көрүнүш улануудан мурун анын мейкиндикте алга умтулган кабардын жаралышынан көрүнөт.

Ретроспекция категориясынын композиционалдык-структуралык деңгээли адресанттын өзүнүн когнитивдик-коммуникативдик ишмердүүлүгүнө негизделген. Анын мазмундук-фактылык информацияга карата катыштыгы боюнча көрүнүшү, максаттуу көрсөтмөгө таянган ретроспекциялык шилтемени эске алуу менен түрү, ретроспекциялык билдирүүнүн мүнөзү, болжолдуу ачып берүүгө карай формасы аныкталат.

Алгачкы жана ретроспекциялык информациянын өз ара мамилесинин негизинде ретроспекция категориясынын “көрүнүшү” (көп жактуу көрүнүш) келип чыгат. Алар төмөнкүдөй болуп бөлүнөт:

1. “Тексттин ичиндеги” ретроспекция – б.а., белгилүү тексттин (чыгарманын) чегинен чыкпаган жана белгилүү тексттин болуп жаткан мазмундук билдирүүсүнүн чегинде окурманга жөнөтүлгөн ретроспекция.

2. “Тексттен сырткары” ретроспекция, б.а., белгилүү тексттин (чыгарманын) чегинен сырткары болуп, мурда айтылган (чыгарманын алды жагында билинген) окуяны окурманга туюндурган ретроспекция.

Төмөндө, жогоруда айтылгандарды таблица түрүндө көрсөтөбүз.

3.1.1-таблица – Көркөм тексттеги ретроспекция категориясынын денгээлдик түзүлүшү

“Тексттин ичиндеги” ретроспекция тексттин мазмунунда: 1) мазмундук-фактылык информацияда шилтеменин кайсы жерде жараларынын ордун көрсөтөт; 2) баштапкы информацияга кайра кайрылуу мүнөзүн көрсөтөт; 3) тексттин ичиндеги ретроспективдүү кайталанма информациянынын санын көрсөтөт.

Жогоруда аныкталган үч семантикалык өзгөчөлүктөн “тексттин ичиндеги” ретроспекциянын өзүнө таандык төмөнкүдөй түрлөрү келип чыгат:

1) Мазмундук-фактылуу информациянын ордун так жана белгилүү даражада көрсөтөт. Ал жерде жаралган текст ичиндеги шилтемеге карай, ретроспекция өз ара эки түргө бөлүнөт:

а) так ретроспекция, мында автор жараткан ретроспективдүү шилтеменин баштапкы билдирүүсүнүн так орду аныкталат.

б) так эмес (белгиленбеген) ретроспекция, автор окурманга сунушталган тексттин так кайсы жеринде учураарын билдирбейт.

Аныкталган автордук максатта мазмундук-фактылык билдирүүнүн ордунун так көрсөтүлүшүндө тактык жана так эместик негиз жатат. Белгиленген сунуш тексттин чегинде болгон информациянын концептуалдык маанилүүлүгүн далилдейт. Автордун ою боюнча, окурман чыгармадан ойлоноууга шарт түзгөн учурларды убактысын коротпой, так таба билүүсү керек деп эсептесе, ал үчүн тексттик түзүлүштө мейкиндик көрсөткүчтөр колдонулат. Эгер автор андан зарылдык таппаса, баштапкы билдирүүнү так эмес көрсөтсө, аны окурмандын өзүнүн чечишине коёт.

2) Баштапкы информацияга кайра кайрылуу мүнөзүнө карай ретроспекция: шилтемелүү жана жалпылануучу болуп бөлүнөт.

Белгиленген ретроспекция текстте мурда берилген мазмундук-фактылык информацияга окурманды кайра кайттырат. Ал ретроспекциялык кыймыл текстте ретроспекциялык шилтеме болот, анда автор кайрадан жаралган психологиялык өзгөчөлүктү окурмандын кабыл алуусуна ылайыктайт [Гальперин, 1981:44].

Шилтемелүү ретроспекция адресаттын информациядагы негизги, концептуалдуу фактыны эскерүүсүнө жардам берип, тексттин андан аркы түшүнүлүшүнө шарт түзөт. Тигил же бул мазмундук-фактылык информацияны реципиенттин көңүл буруусунан алаксытып, аны тексттик мазмунга дагы терең кирүүсүнө жардам берет. Шилтемелүү ретроспекция информациянын эки планын: мурда (алды жагында) болгон окуя (тексттин кээ бир көрүнүшүндө берилген) менен бириктирип берет.

Тексттин ичиндеги ретроспективдүү кайталанма информациялардын санын көрсөтүүдө, анын эки түрү (биринчи жана экинчи) жаралат.

Биринчи ретроспекцияда: тилдик бирдиктердин функциясы функционалдашуу түшүнүгү менен өз ара бириктирген болот. Экинчисинде: функционалдык грамматиканын предмети өз ичине грамматикалык бирдик жана категориялардын функциясын камтыйт, ошондой эле алар лексика-грамматикалык каражаттар менен карым-катышта болорун аныктайт. Тексттеги ретроспективдик бирдиктин катарлаштыгын эске алып, аны контактуу жана дистанттуу деп эки түргө бөлүүгө болот.

Ретроспективдүү информация алдыда болгон алгачкы маалыматты түздөн-түз кайра окурманга сунуштоо менен контактуу ретроспекцияны түзөт. Мисалы, *алар жөнүндө азыр гана сөз болгон ... ; азыр гана кеп айтылган ... жөнүндө; эми эле ал жасалды ... ; ... жаңы эле баяндалды ... ж.б.* Жогорку мисалдарда көрүнгөндөй, контактуу ретроспекцияны “азыр эле”, “эми эле”, “азыр гана”, “жаңы эле” сыяктуу сөз айкаштары түзөт.

Дистанттуу ретроспекция тексттин алдыңкы бөлүмүндө жаралган, бири-биринен көрүнөрлүк абалда бөлүнгөн алгачкы маалыматты адресаттын таануусуна коёт, б.а., ал – алгачкы маалымат менен учурдагы маалыматтын ортосунда жаралган бир абзацтан тартып, толук тексттин мазмунуна чейин өзгөчө көрүнүшкө ээ болгон варианты.

Мисалы, *... алдыңкы бөлүмүндө көрсөткөндөй ; ... чыгарманын биринчи бөлүмүндө айткам; ... болуп өткөнү белгиленген ж.б.*

“Текст ичиндеги” ретроспекциянын дистанттык түрү – (контактууга караганда) көбүнчө керектүү ретроспекциялык түр, ал тексттеги ар түрдүү маанилик учурларды аралыгы алыс болсо да бириктирет, окурмандын биргелешип түзүү жөндөмүн артырат, негизгиси, адресаттын таануучулук ишмердүүлүгүн активдештирет. Ошондой эле аны тексттин бөлүмүндө бири-бирине көз каранды болгон абалдан тереңдеп көрүү керек, ал интеграция процессин камсыз кылат.

Көркөм тексттеги ретроспекция категориясы боюнча жогоруда айтылган илимий-теориялык ой пикирлерди жетекчиликке алуу менен көркөм чыгарманын текстине лингвистикалык талдоо жүргүзөбүз.

Мисалы, *...Казангап экөө алгач Кумбел станциясында жолукканда бүгүн ушундай болот деп үч уктаса да түшүнө кирди беле. Эдигей кырк төртүнчү жылдын аягында жарадар болгон соң аскерден бошотулган.*

...Бактысына жараша доктур туш болуптур.

- Эй, иничек, деген ошондо, - согуш өзү бүтүп баратыры. ...Сенсиз деле жеңип чыгарбыз. Азырынча айылыңа жөнөй бер. Капа болбо.

...Согуштан мурда бул ортону чай кайнамада басып өтөр эле...(Ч.А., 66- 69- бб.).

...Чоң энеси коңшусунун он үч жашар баласына өзүн жетелетип атасына барганда, экөөнүн ортосунда кандай сөз болгондугун айтып беришкенде, ырасы кыйла ичи тартыла түшкөн. ...Ал жөн эле гана адамдардын мүмкүнчүлүгүн кем баалап жаңылышып жүргөн экен.

... Арыковдун чоң энеси Арыковдун атасынын үйүнө жетелетип барганда түш эми гана кылтыйган экен... (К.Ж., 66-б.).

Жогоруда көрсөтүлгөн контекстте адресант ретроспекция категориясынын жардамы менен адресаттын мазмундук-маанилүүлүк аспектини таануусун уюштуруп, алардын мааниге жараша интерпретация кылуусуна мүмкүнчүлүк жаратты. Мындан көркөм “текст кептик “автор-окурмандан” б.а. тексттин мазмунуна жана аны түшүнүү мезгилине кирген жалпы коммуникациядан” турганын көрөбүз.

Ретроспекциялык информациянын өз ара мамилесинин негизинде алар – “текст ичиндеги” ретроспекция, б.а., белгилүү тексттин чегинен чыкпай жана белгилүү тексттин болуп жаткан мазмундук билдирүүсүнүн чегинде окурманга туюндурулган ретроспекция катышты, мазмундук-фактылык информацияда шилтеменин орду так көрсөтүлдү, тилдик бирдиктердин функциясы функционалдашуу түшүнүгү менен өз ара бириккендиктен, тексттин ичиндеги ретроспективдүү кайталанма информациялардын санын көрсөтүүдө – биринчи ретроспекция болду.

Көркөм чыгарманын негизинде алынган мисалдарда: ...алгач Кумбел станциясында жолукканда...; ...сенсиз деле жеңип чыгарбыз...; ...мурда бул ортону чай кайнамада басып өтөр эле; ...өзүн жетелетип атасына барганда; ... сөз болгондугун айтып беришкенде, ырасы кыйла ичи тартыла түшкөн...; ...кем баалап жаңылышып жүргөн экен; ...эми гана кылтыйган экен ж.б..

Ретроспективдик бөлүктөгү сигналдар лексикалык жана грамматикалык каражаттар менен бирдикте түзүлдү, алар ретроспективдүү семантика менен байланышкан атоочтуктардын (жолукканда, басып өтөр, барганда, айтып беришкенде, жүргөн, кылтыйган) жана тактооч сөздөрдүн (мурда, алгач, ошондо) айкалышынан турду, ошондой мурда болуп өткөн кайталанма кыймылды белгилеген бөлүкчөлөр (гана, эле) да катышты.

Көркөм текстте ретроспекциянын айкалыштарын түзүүдө, жогоруда белгиленген лексикалык-грамматикалык каражаттардан турган тилдик бирдиктер гана колдонулбастан, ошону менен бирге морфологиялык каражаттар да колдонулат: кирди беле, бошотулган, болуптур, басып өтөр эле, барганда, айтып беришкенде, тартыла түшкөн, жүргөн экен, кылтыйган экен ж.б. этиштин өткөн чактагы формасы кирет.

Белгиленген этиш сөздөр тилдик системадагы ретроспекциянын жеке каражаты болуп саналбайт, анын өткөн чактагы формасын колдонуп, мурда айтылган окуяны контексте шилтеме берүү менен көрсөттү, ал өзүнө ретроспекциянын контекстуалдык маанисин камтыды.

Демек, башкы ретроспекциялык милдетти дистанттык ретроспекция аткарат, ал бири-биринен алыстыкта бөлүнгөн, бирок бир тексттин ичинде болгон тексттеги маанилүү фрагменттерди байланыштырат. “Текст ичиндеги” ретроспекция мазмундук-маанилүүлүк деңгээлде, белгилүү тексттин чегинде баяндалган ойду чагылдырат, ал өзүнүн жаратылышында өзгөчө коммуникативдүү жана текст түзүүчү болуп саналат да, толук текстти жайгаштырууга тикеден-тике катышат.

Төмөндө, жогоруда айтылгандарды таблица түрүндө беребиз.

3.1.2-таблица – “Текст ичиндеги” ретроспекция

Ретроспекция – бул жалпыга бирдей коммуникативдик – стилистикалык милдетти кайра артка кайруу: концептуалдуу жана коммуникативдүү маанини актуалдаштыруу жана кайталоо, автордун ою боюнча, мурда болуп өткөн мазмундуу информацияны б.а., көркөм текстте эскинин жаңы түшүнүккө алмашуу динамикасын көрсөтүү. Окумуштуу М.П. Котюрованын: “Кандай гана жаңы маани болбосун, ал мурда болуп өткөндүн негизинде пайда болот жана тигил же бул көркөм мазмундун жаралышын татаал, көп тепкичтүү процесс экенин көрсөтөт, б.а., жаңы мазмун өткөндүн тажрыйбасына таянбай, аны түшүнүп, ага сынчыл баа бербей өзүнөн-өзү эле жаралбайт. Демек, жаңы билим (мазмун) эскиге таянып, мурда болгон билимдин базасында жаралат. Көркөм тексттин маанилик түзүлүшүндө, бир жактан – жеке автордук – жаңы жана сунушталган билим белгиленет”, – деген ой пикирлеринен ачык көрүнүп турат [Котюрова, 1996:219].

Бир дагы жазуучу өткөн окуяга кайрылбай, аны окурманга шилтеме кылып сунуштабай чыгармасын жаза албайт. Мында адресаттын эмпирикалык тезаурусун түзүүнүн өзгөгүн ретроспекция түзөт, анын натыйжасында “убакыттардын байланышына” кирүү абалы жаралат. Ретроспекция “мурдагы контексттен жана өткөндүн тажрыйбасынан окурманга эмне белгилүү болсо, ошондо гана кенен проспективдик контекст менен байланыштыруу зарылчылыгы боюнча алдын ала божомолдойт [Гальперин, 1981:105].

Маселен, В. Е. Чернявская “тексттен сырткаркы” ретроспекция “вертикалдуу проекцияны” өз ара бөлүнгөн “хронотоптун ишмердүүлүгүн” – маанилик абал менен ой-пикирдин диалогун түзөт, ал автордун концепциясын (“жаңы” менен “эскинин” байланышын) текст жаратуучу процесстеги жаңы “ойду” түзүү үчүн жаралат деп эсептейт. Ар кыл убактагы маанилүү катмарлардын байланышын түзүү, б.а., текст арасында байланыштуулук – көркөм тексттин маанилик жайгашуу көз карашында, ретроспекция категориясын түзүүчү белгилердин эң башкысы болуп саналарын белгилейт [Чернявская, 1999:30].

Лингвист-окумуштуу М. А. Сапаровдун пикири боюнча ретроспекциянын мазмундук-маанилик жагын ачып берген тилдик каражат жарым функционалдуу болот, ал артка карай өткөнгө, мурда болгон окуяга шилтеме аркылуу кайрылат, анын маңызында өткөндөн кайра жаралган убактылуу белги жатат жана ретроспекция категориясы башкы категория болуп эсептелинет. Ал көркөм тексттеги башка категориянын түрлөрү менен тыгыз биримдикте болот, анын өзүнө гана таандык лингвистикалык белгиси – маанилүү вектордук багытка (артка) ээ болуусу. Ретроспекция көп учурда мазмундук-маанилүүлүк деңгээлде көмүскөдө болбойт, ал жаңы мааниге таяныч болот [Сапаров, 1974:24].

Мурдагы сынчыл көз карашта кайра ойлонуусунун формасында эски менен жаңынын ортосундагы байланыш көркөм текстте кенен мааниде, диалектикалык биримдикте анын жардамы менен ишке ашат. Натыйжасында жай жана акырындык менен кеткен окуядан жаңы маалыматка өтүлөт, ошол эле убакта тексттин маанилик мазмунунун толук жаралуу жүрүшү жүрөт. Жогоруда айтылгандан тыянак чыгарсак, ретроспекция категориясынын түпкүрүндө көркөм текстте берилген жаңы ой менен эски түшүнүктүн ортосунда болгон байланышты түзүү жатат, б.а., автор таанып билүү ишмердикке жана текстте чагылдырылган эски менен жаңынын динамикасына таянат. Бул терең, же мазмундук-маанилүүлүк аспекти билдирүүдө, ретроспекциянын экинчи үстүрт, же композиционалдык-структуралык түрү катышат. Ал белгилүү тексттин чегинен сырткары чыгып, окурманга алдыда болуп өткөн, мурда белгилүү болгон көз карашты шилтеме аркылуу билдирет, мындан аркы автордук жаңы ойду терең ачып берүүсүнө жардам берген маанилүү тирек болот. Ал түзүлүштүн борбордук жана үстүрт абалын тилдик каражаттар жана тексттик бирдиктер түзөт. Аларга: композиционалдык жана коммуникативдик бөлүктөр, кинди сөздөр, коммуникативдик-логикалык мүнөздөгү шилтеме тибиндеги сүйлөмдөр, таасирдүү кыймыл-аракеттин мааниси бар сүйлөмдөр, биринчи жактын көптүк түрүндөгү этиш катышкан конструкциялар, татаал сүйлөмдүн курамындагы артка кайтуучулук маанини билдирген сүйлөмдөр, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр, ошондой эле кайталанма кыймыл-аракеттин ар

түрдүү кырдаалын билдирген тактооч катышкан сүйлөмдөр ж.б. кирет. Булар ретроспекциянын функциясын толук ачып бергендигинен тышкары, ошол эле учурда көркөм тексттерде ретроспективдүү семантиканы билдирген жогорку жыштыкка ээ болгон тилдик каражаттар болуп саналышат. Алар ФССКнын борбордук каражаты болуп калат, анткени алар ретроспекциянын негизги функциясына активдүү катышат. Борбордук каражаттарга ошондой эле шилтеменин вектордук багытын көрсөткөн тактоочтор, кайталанма аракеттин маанисин акценттөөчү бөлүкчөлөр да кирет. Морфологиялык каражаттардын ичинен борбордук каражаттарга: өткөндү жана келечекти билдирүү кызматындагы этиштер, кайталанма кыймыл-аракеттин семантикасы бар этиштер кирет.

Алынган жыйынтыктарга таянып, үстүрт, же композиционалдык-структуралык деңгээлде ретроспекцияны туюндуруучу каражаттар ар кандай жыштыкта колдонулары белгилүү болду. Кээ бирлери көп, же азыраак колдонулат деген тыянак чыгарууга болот. Көркөм текстте ретроспекциянын каражаттарын колдонуудагы сандык айырма жазуучунун тилге карата болгон мамилесинен жана анын жеке мүнөзүнөн көрүнөт. Жыйынтыгында, биз ретроспекция категориясын функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары бөлүштүрүүнүн тууралыгын белгиледик.

3.2. Көркөм тексттеги ретроспекция категориясынын функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары мейкиндик түзүлүшү

Текст – бул реалдуу убакыттын мейкиндигинде кадимки материалдык жана физикалык объект. Анын чындыктын башка элементтери сыяктуу эле өзүнүн жеке убактысы бар, башка материалдык объектилердин жеке убактысы чектүү болгондой эле анын убактысы да чектүү. Тексттин руханий маңызы, идеалдуу жагы убакыттын концептуалдык мейкиндигинин ичинде ишке ашат, б.а., ал убакыт реалдуу убакыттын касиеттеринин түшүнүктөрүнүн жана идеялардын деңгээлинде чагылдырылат. Көркөм тексттеги убакыт жана

мейкиндик – бул эстетикалык реалдуулуктун идеалдуу дүйнөсүнүн, берилген мазмундун жашоо формасы, сүрөттөлгөн кубулуштардын убакыттын мейкиндигиндеги континууму. Бул убактылуу-көрүнүштүк формага гана мүнөздүү, ал көркөм текстте реалдуу убакытта болгон материалдык дүйнөнүн элементи жана чыгармада жаралган чындыктын образдуу көрүнүшү катары сүрөттөлөт. Көркөм убакыттын идеалдуу жана өзгөчө формасы экендиги көркөм жана реалдуу убакыттын касиеттеринин жалпылыгы көркөм дүйнө менен объективдүү чындыктын дүйнөсүнүн ортосундагы байланыштарды күбөлөндүрөт. Дал келбестиктер көркөм убакыттын өзүнө таандык табиятынын көрсөткүчү жана көркөм дүйнөсүнүн жашоо формасы болуп саналат. Анын өзгөчө табияты болуп, ал объективдүү чындыкты көркөм гана чагылдырбастан, ошону менен бирдикте аны реалдуу эместик менен да шарттайт.

Кеңири тараган көз карашта сүйлөмдүн өзгөчөлүгү анын бир маанилүү болушунда экендиги көрүнөт, ал жеке лингвистикалык белгиге гана эмес, ошондой эле кандайдыр бир белгилүү жагдайга дал келген жалпыланган түшүнүккө да ээ болот. Сүйлөмдөгү атоонун негизин чындыктын белгилүү окуялары эмес, адамдын аң-сезими чагылдырган көрүнүштөрдүн жана кырдаалдардын жалпыланган үлгүлөрү түзөт. Чындыкты чагылдыруу мүнөзү боюнча текст сөзгө караганда сүйлөмгө жакын болот. Тексттин каражаты болуп, сүйлөм сыяктуу эле белгилүү бир жагдай, же татаал динамикалык белги да саналат. Анда жүзөгө ашкан атоолор болуп бүтүн окуялардын, белгилүү бир көрүнүштүн, чындыктын бөлүктөрүнүн белгилениши саналат, ал эми текст – чындыктын кандайдыр бир татаал кубулушунун аң-сезимде чагылдырылган жана кош мааниге ээ эмес объективдүү чындыктын белгилүү бир учуру менен байланышкан биримдик. Тил – белгилердин системасы.

Тилге, ой жүгүртүүгө жана реалдуулуктун өз ара байланышына болгон кызыгуу адабий тексттин жаралуу динамикасына кирүү аракетин өзгөчө актуалдуу кылат. Көркөм дүйнө менен чындыктын ортосунда татаал мамилелер бар. Анткени бул жерде эки негизги принцип: объективдүү дүйнөнүн (татаал, иерархиялык, кыйыр) чагылдырылышы жана фантазиянын колдонулуш

мүмкүнчүлүгү катышат. Көркөм текст конкреттүү жана универсалдуу объектти да моделдейт, убактылуу чектүүлүк менен чексиздикти айкалыштырат.

Текст – жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ырааттуулугунан айырмаланып, анын курамына кирген элементтерге белгилүү бир таасир тийгизүүгө жөндөмдүү болгон семантикалык биримдик. Ал тилдик бирдиктердин колдонулушунун жана иштешинин сапаттык өзгөчөлүгүн далилдейт.

Анда интегративдик, же иерархиялык мамилелердин аракетин болот. Булар – бөлүктүн жана бүтүндүн ортосундагы ар кандай деңгээлдеги бирдиктерди бириктирүүчү мамилелер. Интегративдик мамилелерди парадигматикалык жана синтагматикалык мамилелер менен катар үчүнчү, универсалдуу түрү катары кароо керек. Тексттин терең маанисин жана анын туюнтушун камтыган ырааттуулук категориясынын (ретроспекция, проспекция) аракетин (терең жана үстүрт) структуралардын өз ара аракеттенүүсүндө көрүүгө болот. Мында тилдик бирдиктердин берген маанисинин көбөйүшү байкалат. Бул көрүнүш көп кырдуу, дайыма өзгөрүп туруучу тилдин жандуу жашоосун чагылдырган текстте болорун далилдейт.

Убакыттык түзүлүштү бузуп, сүрөттөлгөн окуянын ырааттуулугун аралаштыруу менен мазмундук түзүлүштү түзгөн ретроспекция категориясы саналат. Аны көлөмдүү романдын бирдиктүү түзүлүшүнө мүнөздүү кылып, чеберчилик менен түзгөн жазуучуларыбыз – Чыңгыз Айтматов жана Кубатбек Жусубалиев.

Кылым карытаар турмуш сабагын Эдигей бир күндө, Казангапты Эне-Бейитке алып бара жаткан жолдо айтып берет. Өткөндү эстегенде, Найман-Эне, Казангап, Үкүбала, Сабитжан, Жоломон-Маңкүрт ж.б. катышкан окуялар биринен сала бири эскерилип айтылат. Муздак дубал менен курчалган мал базардагы окуялар, Арыковдун жана чоң эненин муздак дубалга сүйөнүп алып, өткөндү эскерүүсү, жашоодогу оорчулукту көтөрө билүү, көтөрө албай чөккөндүк (атасы, Анаң) ж.б. баяндоолордо ретроспекция кубулушу бар.

Кылымга тете адам жашоосун бир чыгармага батырган сыйымынан Ч.Айтматовдун жана К.Жусубалиевдин зор калем ээлери экени көрүнөт, “бир

кылымдык тарых” “бир күндө” эскерилет, адилеттиктин, жакшы-жамандын, ыймандын, улуу-кичүүнү сыйлоонун д.у.с. адамдык сапаттын оң-тетири жактарынын айыгышкан кармашы берилет. Реалдуу убакыт – макродүйнөнүн деңгээлинде артка кайтпайт, же бир багыттуу, ал эми көркөм убакыт – артка кайтат, же көп багыттуу.

Хронологиялык закон ченемге ылайык, бир мезгилде бирге сыйыша алчу убактылуу кыймыл идеалдуу эпикалык убакта болот, анда объективдүү убакытка жакындашкан өздөрүнө тиешелүү өзгөчөлүк сакталат [Корсаков, 1970:45]. Көркөм убакыт окуянын катарын бөлүк-бөлүккө ажыратып түзүүдөн башталат, анда кошумча алмаштыруунун жана окуянын эркин орношунун мүмкүнчүлүгү жаралат. Бул өзгөчөлүк бир багыттуулукка жана үзгүлтүксүздүккө (реалдуу убакыт) карама-каршы келет, ал перцептуалдык убакытка (көп багыттуулук) жакын.

Төмөндө берилген контекстте көркөм убакыт көп багыттуулукка жана артка кайтуучулук мүнөзгө ээ экендиги далилденет.

Мисалы, ... *Сабитжандын бала чагы эсине түштү: мотуракай бала эле, атасынын сүйгүнчүгү; темир жолчулардын Кумбелдеги мектеп-интернатына алпарып орноштурушканын эстеди (Ч.А.,28-б.).*

... *Ага үч сөздөн турган түшү эсине түштү. Бүгүн келе турган атасы эсине түштү.*

... *Ошон үчүн ага жөн гана эскерүүдөн башка эч нерсе калбаганын ойлоду. Арыков бул эч нерсенин атын өзүнө тушүнүктүү болсун үчүн “Муздак дубал” деп койду (К.Ж.,33-47-бб.).*

Бул мисалда эскерүүдөн улам убакыт артка жылды. Каармандар: Эдигей менен Арыков өткөнгө сереп салышты, ретроспекция кубулушу пайда болду, бирок убакыт жоголгон жок, ал алдыда болчу кыймылда аяктайт. Азыркы философиялык ой жүгүртүүдө мейкиндикке жана убакытка таандык касиеттер терең талдоого алынып жатат, ошондой эле ар түрдүү мейкиндик – убакыттык формалардын жаралышы талкуу жаратууда.

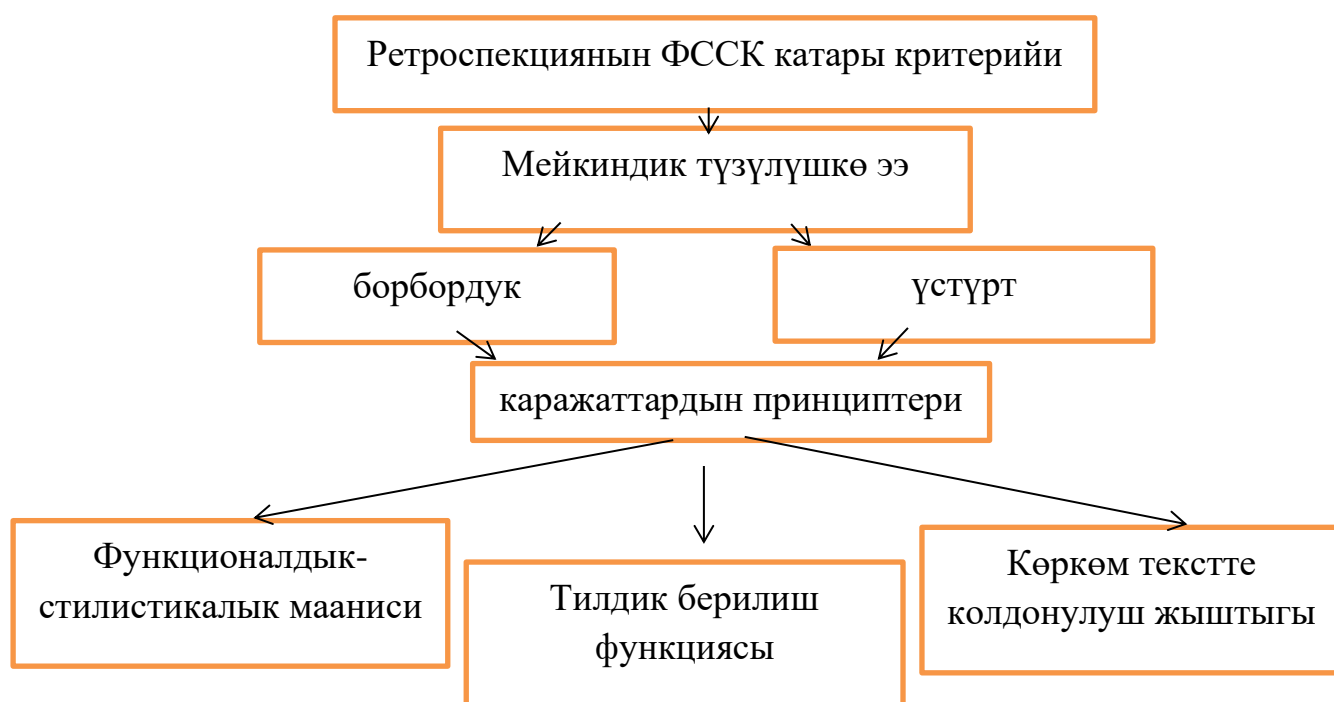
Көркөм текстте функционалдык семантикалык-стилистикалык категориянын категориялык касиетинин бири – анда ар түрдүү деңгээлдеги тилдик каражаттардын болушу. Ретроспекцияны ага кошуунун башкы себеби – мейкиндик түзүлүшкө ээ экендиги, анын борбор жана үстүрт деп бөлүнүшү. Изилдөөбүздүн бул бөлүмүндө анын мейкиндик түзүлүшүнө илимий негизде толук талдоо жүргүзүлөт.

ФССКнын мейкиндигинде аларды түзүүчү каражаттарынан болуп: алардын көркөм текстте колдонулуш жыштыгы, функционалдык-стилистикалык мааниси жана тилдик берилиши эсептелет.

Көркөм тексттеги бирдиктердин белгилүү кептик ар түрдүүлүктүн (функционалдык стилди, тексттин бөлүмү, жанры ж.б.) функционалдык-стилдик өзгөчөлүгүнө ылайыкталган коммуникативдик максаттан жана тексттин белгилүү бөлүмүнүн стилдик өзгөчөлүгүн жана стилдик белгисин көрсөтүүдө функционалдык мааниге ээ семантикалык каражаттан көрүнөт. ФССКнын борбордук же үстүрт каражатын аныктоодо, дагы бир критерий – анын жыштыгы, ал тилдик бирдиктердин кепке ылайыкташып түзүлүшүнөн көрүнөт да, баарлашууга дал келген максатты ишке ашырган закон ченемдүү көрүнүш болуп эсептелинет. Текстти мындайча түшүнүүнү М. Н. Кожина да колдоого алган [Кожина 1989:14].

Төмөндө, ретроспекциянын ФССК катары мейкиндик түзүлүшү боюнча айтылгандарды таблица түрүндө көрсөтөбүз.

3.2.1-таблица – Ретроспекциянын ФССК катары мейкиндик түзүлүшү

Ретроспекциянын башкы функциясы болуп, мурда айтылган концептуалдуу маанидеги окурмандын көңүлүн жана эсте тутуусун бурган жигердүү шилтеме эсептелинет. Анда алдыдагы түшүнүк четке кагылып, автордун өзүнүн концепциясынын логикасы репрезентацияланат. Адресанттын кайрылуусу атайын адресаттын маанилик эске тутуусун тексттик мейкиндикте автор менен чогуу “артка кадам таштоого” үндөйт, анткени өткөндү эстөө – жаңы информацияны кабыл алууга жана түшүнүүгө баалуу көпүрө болот.

Өзүнүн жаратылышында, ал – концептуалдык “түйүн” – көп жактуу вектордук маанилүүлүккө жана перспективдүү (жаңы) түшүнүктү киргизген ретроспекциялык шилтеме. Мындан сырткары, көркөм тексттин өзгөчөлүгүн билдирген каражаттын стилдик маанилүүлүгүн эсепке алуу керек.

Борбордук бөлүгүндөгү бардык синтаксистик каражаттарга: коммуникативдик-логикалык мүнөздө шилтелип ортодо киргизилген сөз айкаштар жана сүйлөмдөр, I жактын көптүк түрүндө келер чакты билдирген этиш сөздөрдүн конструкциясынан түзүлүп, кыймылдын натыйжалуулугун билдирген, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн курамында семантиканы билдирген жаксыз, шилтеме түрүндөгү сүйлөмдөр жана

кайталанма кыймылды билдирген кыймыл атоочтук түрмөктөн турган сүйлөмдөр кирет. Булар ретроспекцияны ФССК катары көрсөткөн борбордук каражаттар болуп эсептелинет жана анын негизги кызматын аткарышат.

Мисалы, ... окуяга кайрадан кайрылуу менен, анын ал менен болгон байланышын сөзсүз чечип берүү зарылчылыгы туулат; Алдыдагы бөлүмдө негизги көңүл ошого бурулган ...; ... биринчи бөлүмдө ал окуя баяндалган ж.б.

Негизги борбордук каражатка тактооч сөз түркүмү да кирет, ал бөлүкчө, ретроспективдүү семантиканы билдирген затташкан атоочтук, ретроспективдик пландагы атоочтук түрмөк жана ретроспективдик семантиканы көрсөткөн этиш менен бирдикте вектордук багыттагы кайталанма кыймылды уюштурат. Борбордук бөлүктү уюштурган морфологиялык каражаты болуп, ретроспекциянын функциясын билдирген этиштин өткөн чактагы жана кайталанма кыймылдын маанисиндеги этиштин келер чактагы формасы эсептелинет.

Төмөндө, ретроспекциянын борбордук жана үстүрт каражаттары боюнча айтылгандарды таблица түрүндө көрсөтөбүз.

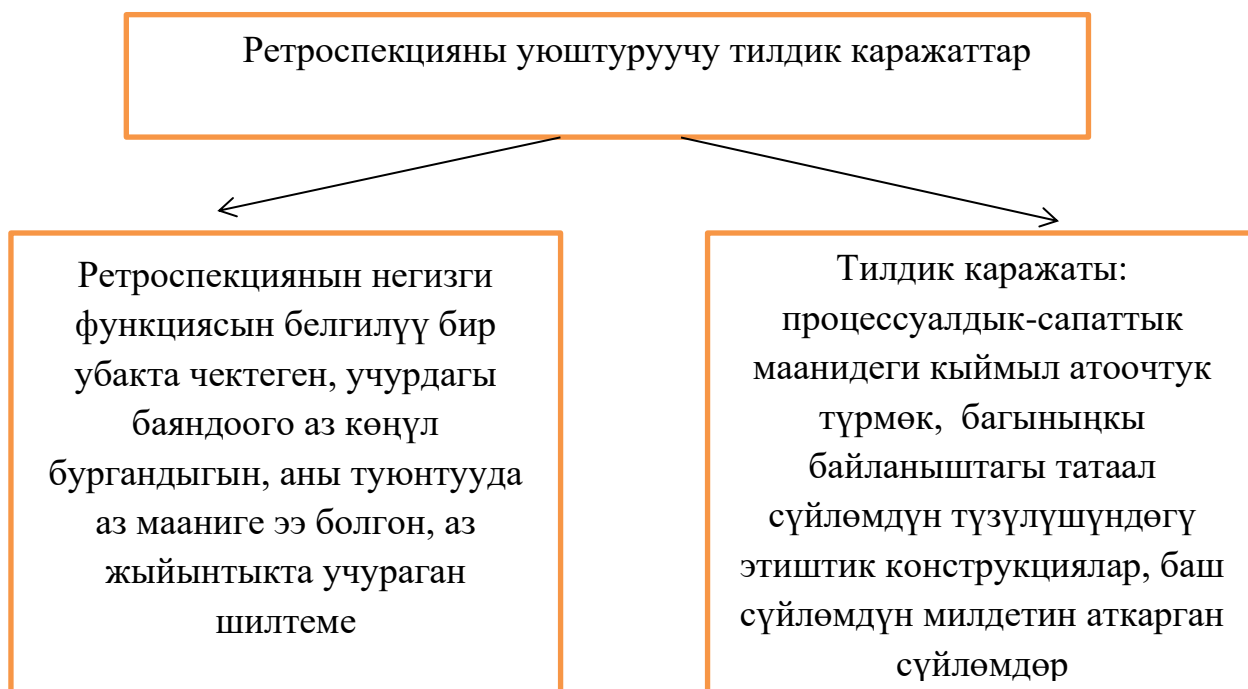

3.2.2-таблица – Ретроспекция категориясынын мейкиндик структурасынын борбордук жана үстүрт абалын уюштуруучу тексттик бирдиктер жана тилдик каражаттар

Ретроспекция окурмандын эмпирикалык-тезаурусун түзөт, ал аркылуу «убакыттын байланышы» билинип, жазуучунун айтайын деген оюна сүңгүп кирилет. Ал ар түрдүү жолдор менен ишке ашат. Анын өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөр: кайталоо; баяндоонун кыймылын басаңдатуу; континуумга тыным кылуу; мурда сүрөттөлгөн окуяны актуалдаштырып, мазмундук-коцептуалдык бөлүккө мазмундук-фактылык информацияны берүү [Бийгелдиева, 2023:31]. Ретроспекция категориясынын “тексттен сырткаркы” деңгээлин уюштурган каражатка белгилүү бир убакта чектеген, текст түзүүчүнүн мазмундуу учурдагы баяндоосуна анча көңүл бурдуртпаган шилтеме кирет, ал ретроспекцияны туюнтууда өзгөчө мааниге ээ болбой, аз жыштыкта учурайт. Төмөндө, ретроспекцияны уюштуруучу тилдик каражаттарды таблица түрүндө беребиз.

3.2.3-таблица – Ретроспекцияны уюштуруучу тилдик каражаттар

Мындан ретроспекция категориясынын функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары толук ишке ашканын көрөбүз жана түзүлүшүнө анализ берүүдө, анын ички абалынын микромейкиндиктерге бөлүнүшүн карайт.

Биздин изилдөөбүз көрсөткөндөй, тилдик каражаттардын ретроспекцияны түшүндүрүүдөгү негизги кызматы менен жана ошондой эле стилдик белгилер менен көркөм кептин ФССКнын мейкиндигинде дал келүүсүнө карай ал бир канчалаган микромейкиндикке ажырайт: 1. Окурмандын көңүл буруусун жана эс тутумун активдештирүүгө басым жасаган микромейкиндик (концептуалдуу-маанилүүлүккө окурмандын оюн жаратууга карата автордун атайын жасаган максатын ишке ашыруучу тилдик каражаттардан турган, мурда айтылган маалымат). Ал көркөм баарлашуунун андан ары өнүгүүсүнө эске салуучулук жана маанилик жактан жөлөк болгон милдетти аткарат. 2. Баяндалган ойдун кыймыл-аракетин түшүндүрүүчү микромейкиндик (тилдик каражаттар аркылуу көркөм текстте берилген ойдун логикалуу, ырааттуу өнүгүшүн камсыздаган жана окурмандын текстти таануусун жетектеген билдирүү). Ал маанилүү бөлүктөрдүн бүтүн текстке тиешелүү болушун, таанып-билүүгө адресаттын багыт алышын жана адресанттын көркөм концепциясын түшүнүүсүн камсыздоо милдетин аткарат. 3. Маалымат берүүчү микромейкиндик (тилдик каражаттар аркылуу мурда болуп өткөн окуяга кайрадан кайрылууну уюштурган, ал жөнүндө канчалык эстетилсе, ошончолук жаңы түшүнүккө ээ кылган маалымат).

Башкы функциясы – адресатка алдын-ала божомол берилип, маалыматтык тезаурустун жалпылыгына, окурманга мурдагы контекстте же өткөндөн алган тажрыйбада, авторго жана адресатка интерпретационалдык ишмердүүлүк процессте эмнеси белгилүү, б.а., көркөм чыгарманын толук текстинде берилген мааниге адекваттуу түшүнүүгө жеткирүү.

Төмөндө, жогоруда айтылгандарды таблица түрүндө көрсөтөбүз.

3.2.4-таблица – Ретроспекциянын микромейкиндиктерге ажырашы

Жогоруда айтылгандарды эсепке алуу менен мурда айтылганга кайра кайрылууну түшүндүргөн бардык тилдик каражаттарды ретроспекциянын борбордук түзүлүшүнө кийребиз, анын негизги каражаты болуп, өзүнө таандык болгон тексттик бирдиктер эсептелинет. Аларга: композиционалдык-коммуникативдик бөлүктөр (корутунду, жыйынтыктоо) жана көркөм тексттеги мазмундуу өтүп кеткен информациянын ордун көрсөтүүчү текст ичиндеги шилтемелер кирет.

Бул бөлүмдө ретроспекция категориясын туюндуруучу каражаттардын негизги курамын карап чыктык жана көркөм текстте тилдин ар кандай деңгээлдеринин, анын ичинде тексттик деңгээлдеринин жардамы менен түшүндүрүлгөнүнө ынануу мүмкүнчүлүгүнө ээ болдук. Вектордук багыттын мааниси мурда айтылгандарга кайтуу, башкача айтканда, тилдин көп баскычтуу каражаттарынын ретроспекцияны туюндуруу кызматында жана ошол эле учурда көркөм текст үчүн атайын стилистикалык мааниде колдонулушун талдоого алдык. Функционалдык-стилистикалык планда ретроспекция кандайдыр бир каражат менен эмес, тилдик каражаттардын айкалышы (башка каражаттар менен айкалышта) аркылуу туюндуруларын дагы бир жолу баса белгилей кетүү керек. Жалпы мааниге ээ болгон нерсеге шилтеме жасоодо, мурда айтылган баяндоого кайтууга артыкчылык берилет. Ретроспекцияны туюнтуу каражаттарына жасалган лингвистикалык талдоо көркөм кепте өз ара байланышкан каражаттардын функционалдык стилдик системасын түзөт, анткени алардын баары көркөм кептин контекстинде кайра баштагыга кайтуу маанисин билдирет жана ал текстти кабыл алуу жана түшүнүү маанидеги мазмундук маалыматка кайтуу милдетин аткарат.

Иштин бул бөлүмүндө ретроспекция категориясына функционалдык-семантикалык жана функционалдык-стилистикалык багытта изилдөө жүргүзүлдү. Мында салттуу түзүлүштүк изилдөөнүн чегинен чыгып, функционалдык-семантикалык категория катары тилдик бирдиктердин ар түрдүү деңгээлдеринин (морфологиялык, синтаксистик, сөз жасоочулук, лексикалык) биригүүсүн, алардын милдеттеринин бирдейлигинен бири-бири менен байланышта кызмат өтөрүн, белгилүү бир маанилик категорияга таянары көрсөтүлдү. Ал эми функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары анын тексттик болуп саналары, андыктан тексттин тигил же бул ар түрдүү жалпы маанилүү белгилери аныкталары, алар өз учурунда стилистикалык аныктоого ээ тексттеги кептик системалуулуктун өзгөчөлүгүн көрсөтөрү аныкталды.

Изилдөөнүн объектиси болуп, ретроспекция эсептелинди жана тексттин тиби үстүрттөн (тилдик) көрүндү, анын стилистикалык-кептик жактан уюшулушу экстралингвистикалык шартта пайда болду. Функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары ретроспекция стилистикалык-кептик системалуулукту мүнөздөдү, ал тигил же бул кептик ар түрдүүлүктүн стилистикалык өзгөчөлүгүн, тексттик типтин, же өзүнчө толук бүткөн чыгарманын стилистикалык-тексттик тибине болгон мамилени көрсөттү [Бийгелдиева, 2023:278].

3.3. Көркөм тексттеги ретроспекциялык тилдик айтылыштар

Текст убакытка жана мейкиндикке карай жайгашып турат, аны ретроспекция категориясыз аныктоо мүмкүн эмес, анын каражаттары аркылуу мазмундуу бөлүктөрдүн ырааттуулугу жана байланыштуулугу түзүлөт. Окурман автордук демилгесиз ошол учурдагы ал үчүн толук белгилүү болгон тексттин бирдигине (өзүнчө турган сөзгө, сүйлөмгө) өз пикиринче ой жүгүртө алат. Ретроспекция – алдыда билдиргенди окурмандын эсине кайрадан салуу жана белгилүү тексттин бөлүгүндө айтылган баяндоону ал менен байланыштырууга багытталган автордун ниетин билдирүү [Бийгелдиева Н.А. Көркөм текстте ретроспекция категориясынын аткаруу функциялары].

Көркөм текстте ретроспекциялык категорияны уюштурган лексикалык-грамматикалык тилдик айтылыштарга талдоо жүргүзүү үчүн анын контекстине кайрылабыз.

... Эгер көз алдыңыздарга элестете алсаңыздар – деди ал, бирөөлөргө айтып жаткансып, – асман жерге батпаган арабанын аркы эки дөңгөлөгүн элестетип көрүңүздөр (К.Ж. 48-б.).

... А мен болсо, эбелектей болуп кымындай да күчүм жок, сары сүрдөм ичкендей ап-арык, кип-кичинекей бала, арабадан качып баратып өзүмүн бутума өзүм чалынып бир жыгылганда, арбайган тегирчектери мени жанчырата басып кетишти. Ушу кезде дайыма ойгонуп кетчүмүн.

... Мен дале көчөлөрдөгү кумурскадай ары бери катташкан адамдардын арасынан өз атамды издедим. Бирок ал дале эч кайдан көрүнгөн жок. Чын эле аны эч качан көрбөй каларымды ойлогондо, биринчи жолу ичимдеги оор кусалыкты сездим. Бул асман жерге толгон кусалык эле.

... Алиги киши мени акырын көргө түшүрдү да, башымды түздөп-түздөп койду. Анан жайдын четиндеги оома-доома топурактын бир ууч алып жүзүмө септи. Биринчи жолу эми гана бул кишинин жүзүнө карадым. Бул менин өз атам эле (К.Ж. 48-49 -бб.).

Бул контекстте ретроспективдүү көрүнүүнү уюштурган жалпыланган – эскерүү, кайра эстөө, кайталоо, эстетүү, кайра келүү сыяктуу маанидеги этиш сөздөр: *көрдү, айтпаса болбойт, ойгонуп кетчү, ойгонгон жок, элестете алсаңыздар, айтып жаткансып, элестетип көрүңүздөр, ойлонуп кетчүмүн, сездим, издедим, көрүнгөн жок, түшүрдү да, түздөп койду, септи, карадым ж.б.* катышты. Ошондой эле затташкан атоочтук: *көчөлөрдөгү кумурскадай ары-бери катташкан ж.б.*; атоочтук түрмөк: *өзүн тепсеп баратканда асман жерге батпаган, өзүмдүн бутума өзүм чалынып бир жыгылып ж.б.*; чакчыл түрмөк: *бирөөлөргө айтып жатышып, арабадан качып тырмышып ж.б.*; тактооч: *мурунку, аркы, акырын, бул жолу, акыры ж.б.*; бөлүкчө: *дале, эле, гана ж.б.* колдонулду.

Көркөм текстке лингвистикалык изилдөө жүргүзүүдө, үч аспектини: структураны түзгөн материалдык элементтерди, алардын ортосундагы байланыштарды, тексттин мазмунунун бүтүндүгүн эске алуу зарыл. Көркөм чыгарманы таануу процессинин спиралдык мүнөзү анын семантикалык түзүлүшүндө категориялардын айтылыш каражаттары аркылуу чагылдырылат. Төмөндө, анын лексикалык-грамматикалык каражаттарына дагы бир ирет байкоо жүргүзөбүз.

Мисалы, *... Айтса, ошондо жамгырдын аткулактарды дабыратып сабаганын тыңшап карап отуруп дагы бир качанкы нерсе капкайдан эле эсине келчү. Кийин ойлоп көрсө, бул анын бала болуп башына жүн чыккандан бери эң биринчи эскерүүсү экен. Бирок түшү десе түшү, өңү дейин десе өңү экендиги*

белгисиз эки ортодогу бул бүдөмүк нерсени болгонун болгондой кылып эч убакта эстей алуучу эмес.

... Баары бир канчалык отурса да, баш аягы жок бүдөмүк бойдон кала бергенден кийин айласы кетип Чоң энесинен барып сурачу. Чоң энеси: “Чунак бала десе, адам кантип эле эки-үч жаштагысын эстеп калсын, сен анда араң эле эки-үчкө чыкпадың беле”, - деген эле (К.Ж. 55-б.).

... Бир күнү үйгө шоп этип эле ак уруп дубана чал кирип келди. Мен ашканага кирип ага айран куюп чыкканча, сен чалдын кулагына тарс дегиче бир чертип коюп кайра качып, кайра чертип коюп кайра кача берипсиң. Мен ашканадан айран көтөрүп чыксам, аппак сакалынан ылдый куюлтуп дубана чалым ыйлап жатат. Карыган адамдын ыйлаганын ошондо көргөм.

... Дубана чал айранды ичпей, чаначына куюп алды да, батасын берип чыгып кетти. Менин акылына кире элек айбан баламдын кылыгын көңүлүңүзгө албаңыз “ата” дегенимде, сага кайрылып туруп: “Сени кутурткан мынабу байбиче, сендей балдар аткулак жеп өзөрүп жатышат, айланайын, чоңойгонуңда ушу байбичеге рахмат айт, өмүрүңдү кудай узун кылсын”, - деген. Адам арыктаганда кулактары эле делдейип калат экен, ошондо көргөм (К.Ж. 59-б.).

Бул контексттеги мисалдарда ретроспекциялык сигналдар лексикалык-грамматикалык каражаттар менен бирдикте уюшулду. Аларды ретроспективдүү семантика менен байланышкан атоочтуктар, атоочтук түрмөктөр: *жамгырдын аткулактары дыбыратып сабаганын, бала болуп башына жүн чыккандан бери, болгонун болгондой, ага айран куюп чыкканча, бүдөмүк болуп кала бергенден, карыган чалдын ыйлаганын, кутурткан, чоңойгонуңда, арыктаганда ж.б.;* тактоочтор: *ошондо, кийин, ошондогу, бир күнү, кайра, ушу убакка чейин ж.б.;* мурда болуп өткөн кайталанма кыймылды белгилеген бөлүкчөлөр: *го, да, эч, беле ж.б.* уюштурду.

Ошону менен бирге морфологиялык каражаттар да колдонулду, аларга этиштин өткөн чактагы формасы: *эсине келчү, эстей алуучу эмес, кирип келди, көргөм, чыгып кетти, ушинтип айтчу ж.б.* кирет.

Төмөндө, таблица түрүндө беребиз.

3.3.1-таблица – Лексикалык-грамматикалык топтогу ретроспекциянын сигналынын сапатындагы сөздөрдүн түзүлүшү

Айтылган, же мурда айтылгандын маанилик кайра келүүсүн жана ретроспекциянын маанисин билдирүүчү синонимдердин толук чөйрөсү

Ретроспективдүү көрүнүүнү уюштурган жалпыланган – эскерүү, эстөө, кайталоо, эстетүү, кайра келүү сыяктуу маанидеги этиш сөздөр, атоочтук, атоочтук түрмөк, ретроспекциялык семантикалык катыш, тактооч, бөлүкчө ж.б.

Мисалы, жогоруда айтылган, мурда эле көрсөтүлгөн, жогоруда эскерилген, кайра эске түшкөн, мурда сунуш кылынган, кайра аты аталган, дагы сүрөттөлгөн, жогоруда белгиленген, дагы ачыкталган, кайра жазылган, эрте баяндалган ж.б.

Ал эми синтаксистик элементтер көркөм тексттин чегинде баяндалган көрүнүштөрдүн маани жактан байланышынын зарылдыгын көрсөтүүгө негизделет. Анда жеке автордук (жаңы) билим гана эмес, ошондой эле коммуникативдик максаты да мурунку билимге таянат, аны толук түшүнүү үчүн “тексттен сырткаркы” ретроспексиясыз мүмкүн эмес, ал – кандай гана текст болбосун зарыл атрибут.

Мисалы, *...качандыр бир кезде өлгөн уулун издеп жөнөйт деген эмне? Эгер уулу кокус бир себептен тирүү калып, анда уулу адам эмей эле, адамдын сөлөкөтү болуп калды да, аны издеп, кокус жолукса куураган жанды ого бетер кууратып канчалык кажет...*

...Убайым-муңга салып, жүрөктү эзген күдүк түпөйүл калтырып жоголгон, мына таң ата издеп чыкканы жаткан уулунун ашын да берди. Наймандын төө жеткен жердеги жек жаат-уруктарын бүт чакырып, чоң аш берди... Мына ошондон арттырып калган мал тукуму, төл башы Акмая... (Ч.А.,145-147-бб.).

Бул контекстте учураган ретроспекциянын “үстүрт” деңгээлин уюштурган синтаксистик элементтер катышты. Алар: кантип калган?, ...*качандыр бир кезде өлгөн...*; кантип калса? ...*эгер уулу кокус бир себептен тирүү калса...*; кантип калды? ...*адамдын сөлөкөтү болуп калды да ...*; кантип калуу кажет? ...*куураган жанды ого бетер кууратып канчалык кажет ...*; Бул кошумча сөздөрдөн турган сөз айкаштарга күчөткүч бөлүкчө (*эле*), тактооч сөздөр (*качандыр бир кезде*) жана этиш сөздөр (өткөн чакта турган) (*калды да, берди*).

Төмөндө, көркөм тексттеги ретроспекция категориясынын деңгээлдик түзүлүштөрүн ишке ашырган синтаксистик элементтерди таблица түрүндө беребиз.

3.3.2-таблица – Көркөм тексттеги ретроспекция категориясынын деңгээлдик түзүлүштөрүн ишке ашырган синтаксистик элементтер

Ретроспекция категориясын үстүрт, же композиционалдык-структуралык жана терең, же мазмундук-маанилүүлүк деңгээлде болуусун ишке ашырган синтаксистик элементтер		
Кошумча кылып киргизилген сөздөн турган конструкциялык тип – <i>кантип + этиш (өткөн чакта турган)</i> ; <i>кантип+эскерилип айтылган этиш (ө.ч)</i> . Мисалы, <i>биз мурда эле көргөндөй, эскергендей, айткандай, белгилегендей; жогоруда айтылгандай ...; мурда көргөзүлгөндөй ...; ... эскертилгендей ж.б.</i>	Тексттик түзүлүштө алдыда болуп өткөндү айтайын деген автордун оюн түшүндүрүп берүүчү синтаксистик каражаттар: <i>кантип+эле+жогоруда+кеп ти, ойду билдирген этиш; кантип+эле+жогоруда +атоочтук+жогоруда; кантип+эле+этиш (ө.ч); кантип+эле+атоочтук+мурда ... ж.б.</i>	Ретроспекцияга актуалдаштырылган, басым коюлган каражаттар: Мисалы, <i>дагы эскертсек ...; дагы бир жолу белгилесек...;ага кайта дагы кайрылабыз...; кайтадан кайталоонун зарылдыгы жаралат...; кайтадан эскерсек ... ж.б.</i>

Жогоруда катышкан синтаксистик элементтердин функциясы байланыштыруучулук менен бирге түшүндүрүүчүлүк милдетти да аткарды. Ал

окурманга убактылуу-көрүнүштүк жана мейкиндик мамиледе катарлаш болгон мазмундун белгилүү басым жасалган көрүнүштөрүнөн баяндоонун жүрүшүн жана андагы берилген ойдун кыймылынын (анын “айланышын” жана “токтошун”) бир ойдон жана темадан башкага өтүп кетүү учурун түшүнүүгө жардамдашат.

Көркөм тексттеги ретроспекция категориясынын айтылыштарына – лексикалык, морфологиялык жана синтаксистик каражаттардан сырткары тексттин мазмунуна кошумча киргизилген сөз айкаштар жана алдыда болуп өткөн окуяны кайрадан окурмандын эсине салуу үчүн кошумча киргизилген ретроспективдүү семантиканын этиштеринен турган сүйлөмдөр да чоң мааниге ээ.

Мисалы, ...чоң эне ошондон күн отурганга чейин соксоюп, эшиктин алдында бүгүнкү мамыраган күнгө да, жылыбаган муздак дубалга жөлөнгөн боюнча бир былк этип койбостон, эки тизесинин ортосунда салаалашып жаткан колдорунун үстүнө бырыштуу пешенесин коюп отуруптур.

...чоң энеси Арыковдун эсинде ушинтип отурганы менен түбөлүккө калды. Ал кудайдын куттуу күнү сайын ушинтип отурганын гана эстейт (К.Ж. 66-67-бб.).

... Дагы эле Арыковдун атасы ого бетер бакылдаптыр: “Ушу сен эл журтту сүйлөп эмне кылат экенсиң, эл-журттан чыкканың качан сенин жаны жок. Жогол буерден, сенин баскан изиңди кетмендеп салыш керек, кетмендеп!”.

... Арыковдун атасынын кийинки аялынын үнү чыкты: “А-уу, окшошкон жаныжоктор! Көр какшаалың ашына союп жесин мага десе, дегги койду берип кутулчу, кетпейт болбосо!”. Буга Чоң энеси чыдабаптыр. “Кана, сага эмне жок экен. Бөрү карыса бир койлук алы бар дейт, кана таягым!”. Ал чон эне ыргай таягын колуна алган бойдон муздак дубалдарды сыйпалаганча, эшикти таап үйгө кирип, кайра чыга качты. Аялдын артынан көздүү немедей ыргай таягын булгалап Чон эне да кошо чыгып, этегине жармашкан баягы кыздын колун катуу кагып жиберсе, кыз кайра Чон энени чачтан алып башына муштап-муштап алды. Кудум эле дагы, кабанаак күчүктөй кайра качыптыр.

... Шашпа, балам, силерге тиригим теңелбесе да, өлүгүм теңелет.

... Мунун баарын айылдагылардан уккан. А чоң энеси болсо бул жөнүндө бир ооз ачкан жок. Анда тирүү болчу (К.Ж. 69-70-бб.).

Бул контекстте: *...ошондон күн отурганга чейин соксоюп; ...бүгүнкү мамыраган күнгө да жылыбаган...; ...жөлөнгөн боюнча бир былк этип койбостон...; ...салаалашып жаткан колдорунун үстүнө бырыштуу пешенесин коюп отуруптур; ... эсинде ушинтип отурганы менен калды; ... күн сайын ушинтип отурганын гана эстейт ж.б.у.с.* ретроспективдүү конструкциялар өз ичине буларды камтыды: атоочтук, атоочтук түрмөк: *...ошондон күн отурганга чейин, ...жөлөнгөн боюнча, ... ушинтип отурганы менен, ...күн сайын ушинтип отурганын ж.б.*; заттык мааниге өтүп кеткен атоочтук: *...мамыраган күнгө да жылыбаган, ...салаалашып жаткан ж.б.* Багыныңкы татаал сүйлөмдүн составында жаксыз сүйлөм болуп түзүлдү (берилген мисалда биринчи сүйлөм). Демек, ретроспекциянын негизги параметралдык касиеттери далилдегендей, ал – тексттик, б.а., көркөм стилдин мисалында – функционалдык семантика-стилистикалык категория.

Төмөндө, жогоруда белгиленген тексттеги семантикалык каражаттарды таблица түрүндө көрсөтөбүз.

3.3.3-таблица – Ретроспективдүү семантикалык конструкциялар

<p>Атоочтук (кептин семантикасы, ою жана кабыл алуусу менен бирдикте) Мисалы: <i>жогоруда баяндалган окуядан улам ...; айтылгандын негизинде ...; мурда белгиленгенден чыгып ...; сүрөттөөнүн негизинде ... ж.б.</i></p>
--

<p>Кошумча киргизилген конструкция (кантип көрүнөт) заттык мааниге өтүп кеткен атоочтук. Мисалы: <i>азыр гана айтылгандан көрүнгөндөй ...; мурда баяндалган окуяда көрсөткөндөй ...; жогоруда айтылганга утурлай ... ж.б.</i></p>

Багыныңкы татаал сүйлөмдүн составында жаксыз сүйлөм болуп түзүлүшү: *(туруктуу сөз айкашы+атоочтук; келип чыгат+эмне ...)*, бул конструкция кайталанып айтылган ойго жыйынтык чыгаруучу сигнал болуп эсептелинет: *Алдыда айтылганга тийиштүү ...; жогоруда айтылгандардан ... келип чыгат ...; бардык баяндалганга тийиштүү ... ж.б.*

Автор менен окурмандын бири-бири менен болгон байланышын талаптагыдай ишке ашышы маалыматты сөздөрдүн жардамы менен же сөздөрдүн жардамысыз берүү аркылуу аныкталат. Тилдик каражат-бирдиктер качан гана аң сезимди, ой-пикирди сыртка чыгаруу зарылчылыгы болгондо гана аракетке келип, тилдик бирдик катары маанилүүлүккө ээ болот. Анын түзүлүштүк бирдиктеринин ой-пикирдин сыртка чыгышына курал катары колдонулушунун өзү көркөм тексттин жаралышына өбөлгө түзөт. Баарлашуу ишмердигинде ар бир текст мазмундук-маалыматтык мазмундун, грамматикалык түзүлүштүн жана иш-аракеттеги талап-мүдөөнүн биримдиги катары калыптанат.

Тил үчүн маани канчалык маанилүү болсо, ал ошончолук ар түрдүү жана көп сандаган жолдор менен белгиленет. Белгиленген теорияны практикада ишке ашыруу үчүн төмөнкү жөндөмдөргө ээ болуу шарт: фонетикалык-кептик жөндөм (сөздөгү ар түрдүү тыбыштарды айырмалай билүү, муундарга ажырата билүү, сөздүн тыбыштык түзүлүшүнө карата фонетикалык талдоо жүргүзө билүү ж.б.); фонетика-графикалык жөндөм (айтылган сөздөн тыбышты, тамганы айырмалай билүү, сөздө тыбыш менен тамганын санынын дал келбей калышын аныктоо, сөздөрдү алфавиттик тартипте жаза алуу ж.б.); лексикалык-фразеологиялык жөндөм (бир маанилүү, көп маанилүү сөздөн мисал келтирүү; синоним, антоним, омоним сөздөрдү айырмалай билүү, диалектилик сөздү, фразеологизмди таба билүү ж.б.); сөз жасоо үчүн иштелип чыккан жөндөм (сөздү уңгу, мүчөгө ажыратуу, уңгулаш сөздүн уңгусун табуу, кайсы мүчөлөрдүн жардамы менен жаңы сөз жасалганын айырмалоо ж.б.); морфологиялык жөндөм (сөз түркүмдөрү боюнча түшүнүк алуу; сөздөрдү ажырата билүү, ага кирген

сөздөрдүн омонимин табуу; таблица түзүү; берилген таблицаны мисалдар менен толтуруу, сөзгө толук же жарым-жартылай морфологиялык талдоо жүргүзүү); синтаксистик жөндөм (бир синтаксистик структураны экинчиден айырмалоо; схема боюнча сүйлөм түзө билүү, толук же жарым-жартылай сөз айкашына жана сүйлөмдөрдүн ар түрдүү структурасына карай синтаксистик талдоо жүргүзүү ж.б.) [Бийгелдиева, Карыбекова, 2006:8-11].

3.4. Көркөм тексттеги ретроспекция категориясынын аткаруу функциялары

Ретроспекция өткөнгө шилтеме берүү аркылуу автор менен окурмандын ортосунда диалог жүргүзөт, жаңы автордук концепцияны иштеп чыгуунун этаптарынын ырааттуулугун камсыз кылат. Жаңы баяндоонун эң алдыга жылган кыймылында ар бир жаңы идея автор тарабынан ретроспективдүү-проспективдик түрдө, тактап айтканда, мурунку окуяга кайтуу процесси, аны кайра карап чыгуу жана анын негизинде келечектүү алдыга кадам таштоо каралат.

Жаңы концепция эскинин платформасында курулат, ал учурда тексттин мазмундук өнүгүүсүндө тыныгуу болот. Көркөм текстте ойдун өнүгүшү гана эмес, автордун коммуникативдик ниети да мурунку билимдерге семантикалык колдоону болжолдойт. Мындай убактылуу тыныгууда автор жаңы концепцияны иштеп чыгуу процессинде белгилүү болгон нерсеге таянат. Ал спираль түрүндө эскиге кайтуу менен ишке ашат, жаңы менен байланышат. Автор өзүнүн когнитивдик ишмердүүлүгүнүн процессинде – ар дайым эски билимге кайрылат, ал жаңы менен чырмалышып, бүткүл текстке сиңип кетет [Арутюнова, 1997:174].

Жазуучунун таанып-билүү иш-аракетинин жыйынтыктоочу этабында, мурунку ой жүгүртүүдөн логикалык жактан келип чыккан жана жаңы ойду чагылдырган автордун жалпылоосу келип чыгат. Ошол эле учурда автордун акыл-эс ишмердүүлүгүнүн акыркы этабы бир эле учурда окурмандын эс-тутумуна кайрылат (айтылган нерсеге кайтып келет) жана келечекте болчу

окуяга алып барат. Автордун таанып-билүү иш-аракетинин этаптарын жана маселени чечүү жолдорун толук текстте берилишин көркөм ойдун артка-алдыга бурулуу кыймылы катары белгилесе болот, ал бир жагынан, мазмундук сызыктуулуктун үзгүлтүксүздүгүнүн көрүнүшүн чагылдырган каражаттарды колдонуу аркылуу окурманды кайра артка жөнөтсө, экинчи жагынан, аны жаңыны кабыл алууга даярдап, тексттеги окуянын келечегин аныктайт.

Текстте эске билимди таанып билүүнүн жана ой жүгүртүүнүн баскычтарынын берилиши жана жаңы билимдин калыптануусу ар кандай болушу мүмкүн. Тексттеги көркөм ойдун жүрүшү эки багыттуу (артка-алга) мүнөзгө ээ. Толук бүткөн чыгарманын мазмуну текстте диалогдук мамиледе болгон маанилүү байланыштар (автор-окурман) менен тыгыз байланышта ишке ашат. Көркөм текстте ретроспекция жана проспекция категориясынын болушу жазуучунун коммуникативдик жана таанып-билүү ишмердигинин ар кандай мүнөздөрү менен аныкталат. Көркөм кептеги логикалык факторлор ретроспекция жана проспекция категориясынын экстралингвистикалык негиздеринин бири катары белгилүү, ал изилдөөгө алынган категориялардын терең мазмунун аныктоочу факторлордун гносеологиялык тобуна кирет.

Изилдөөбүздүн предметинин аткаруу кызматы, анын өзгөчөлүгү, кандай каражаттар менен уюшулгандыгы, кандай деңгээлдер аркылуу түзүлгөндүгү талдоого алынып, алардын маанилүүлүк жагы гана ачылып берилбестен, стилдик көз карашта да ынанымдуу аныкталды жана текстти адекваттуу түшүнүүгө жетишүү жана логикалуу көркөм ойлоону максатында ишке ашкан кайталанган түшүнүктүн мезгилдик-мейкиндик катышы чечилип берилди. Көркөм текстте багыт берүүчү белги бар, ал ретроспекцияны мазмунга кийрүүгө даярдайт жана жалпы эмоционалдык-маанилик өзгөчөлүккө көңүл бурдурат, мазмундун ички кыймылынын композициясын көрсөтөт. Жазуучунун чыгармасынын мазмундук-маанилик өнүгүүсүн чагылдырган көркөм кептин логикасында ойдун кыймылынын жана өнүгүүсүнүн түзүлүшү, окурмандын жеке инсандык ишмердүүлүгүнүн активдүүлүгү аныкталат. Айрым учурда жазуучунун ой жүгүртүүсүнүн логикасы өзгөчө айырмаланат. Ой жүгүртүү

логикасынын предмети болуп жаңы чындыкты издөөдө туура ой жүгүртүүнүн эрежелери же принциптери, алардын байланышынын жалпы мыйзамдары, эрежелери саналат. Көркөм текстте ойдун курулушу ырааттуу кеп формасында баяндалат, башкача айтканда, анын мыйзамдарына так ылайык өнүгөт, тактап айтканда: тыянакка негиз боло турган – ой, анын өнүгүшү – корутунду. Биринчиден жазуучунун божомолун туюндурган бир нече тезистер биринин артынан бири берилет, андан кийин ал далилденет жана ар бир бөлүктүн аягында айтылгандардын бардыгына корутунду берилет.

Ретроспекциялык шилтеменин жаралышы болуп, жалпылаштырган шилтеме аркылуу көркөм тексттеги негизги жана байланышуучу, мазмундуу элементтерге окурмандын көңүлүн буруудагы автордун аң сезимдүү иш-аракетинин натыйжасы саналат. Изилдөөбүздүн мурда талдоого алынган көркөм тексттеги тилдик каражаттын жана микромейкиндиктин ретроспекция категориясын түзүүдө кандай максатта колдонулганын анализдөөгө өтөбүз.

Ретроспекция категориясынын функциялары:

1. Мнемоникалык жана маанилик жөлөктү түзүү;
2. Процессуалдык (ички-контекстуалдык) жана жыйынтыкты жалпылоочулук;
3. Бири-бирине жалгашуучулук (когезиялык);
4. Акценттүүлүк.

Аталган функциялардын жыйындысы таануучулук процесстин проспективдүү-ретроспективдик мүнөзүн, ошондой эле кептик-ой жүгүртүүчүлүк субъекте адресаттын таануу ишмердигин активдештирүүгө жөндөмдүү болгон автор менен окурмандын түшүнүүчүлүк диалогун чагылдырат. Көркөм текстте ретроспекция категориясын уюштурууда, окурмандын тексттеги маанилеш түшүнүктү жана бири-бирине өтүүчүлүктү, мазмундук-маанилик билдирүүнү толук түшүнүүсүн камсыздоо зарыл.

Көркөм текстте баяндоонун жүрүшүндө анын тексти уюштуруучулук (вектордук шилтеме, артка өтүп кеткенге, мурда айтылганга кайтуу) мүнөзгө да ээ экендиги байкалат. Ошону менен бирге ретроспекция категориясы

когнитивдүү аспектке да ээ, ал текстте көркөм таануучулук ишмердиктин өзгөчөлүгүн – ретроспективдүү мүнөзүн да чагылдырат. Ал ой жүгүртүүчүлүк жана маанилик жөлөктү аткаруу кызматын көрсөтүү менен эле чектелбейт, ал кимге багытталса, толук бирдей кабылдоого, б.а., автор менен окурмандын бири-бирин толук түшүнүүсүнө жетишүүнү талап кылат.

Текстти түзүүдө, аны адресат тарабынан коммуникативдик ой адекваттуу чечиле тургандай кылып, информативдүү жана эффективдүү абалга келтирүү керек [Дридзе, 1984:34]. Бул түзүлүш интуитивдүү же атайлап адресатка карай айтуу зарылчылыктан жана адресанттын баяндоо каражаттарын тандоо өзгөчөлүгүнөн жаралат. Аталган функция окурмандын текстти түшүнүү процессинде психологиянын эске тутуу өзгөчөлүгүнө негизделет. Чоң көлөмдөгү үзгүлтүккө учураган көркөм текстти түшүнүү үчүн ой жүгүртүүчүлүк – эске тутуучулук операциясы керек (И. Л. Добраев, И. Н. Жинкин, И. А. Зимняя, Л. Н. Ермолаева, А. А. Смирнов).

Ретроспекциянын каражаттары аркылуу мазмундуу бөлүктөрдүн ырааттуулугу жана байланыштуулугу түзүлөт, окурмандын аң сезимине мазмундун концептуалдуу жана коммуникативдүү маанилүү учурлары бекем орнойт, ал мындан аркы автордук концепциянын толук чыгармада бекемделишине жөлөк болот. Окурман автордук демилгесиз ошол учурдагы ал үчүн толук белгилүү болгон тексттин элементине (өзүнчө турган сөзгө, сүйлөмгө) өз пикиринче ой жүгүртө алат. Ретроспекциянын шарттуу белгилери – мурда айтылганды окурмандын эсине кайрадан салуу, белгилүү тексттин бөлүгүндө айтылган баяндоону ал менен байланыштырууга багытталган автордун ниетин билдирүү.

Автордук концепциянын негизги учурларынын көп жолу кайталоосунун зарылдыгы – экстралингвистикалык законченемдүүлүк катары жаңы түшүнүктү кабылдоодо психологиялык тоскоолдукту тосуу. Автор ретроспекциянын мындай жардамы менен окурмандын таануу ишмердүүлүгүн активдештирет, өзүнүн чыгармасынын концептуалдуу мазмунуна адекваттуу жетүүсүнө шарт

түзөт. Ретроспекция – бүтүндүктү толук кабыл алган ажыратылгыс каражат [Гальперин, 1980:44].

Аны уюштурууда колдонулуучу каражаттар: *чыгарманын негизги оюн кайталоо менен көрсөтөбүз, басым жасалган окуя тигил жакта болот, сүрөттөлгөн кырдаалдын чегинде чыгуу керек* ж.б. Белгилүү абалда кайрадан кайрылуу жана кайталоо окурманды аны кайра эскерүүсүнө мажбурлайт, окулуп жаткан чыгарманын өзөктүү окуяларынын бири катары кабылдоосун шарттайт, б.а., өткөндү билдирген бөлүмгө кайрадан кирүү – чыгарманын учурдагы жана кийинки бөлүмүн түшүнүү.

Көркөм чыгарманын негизги окуяларын кайталап берүүдө, автор берейин деген оюн көп жолу ачык эле билдирет, б.а., анын көркөм текстте кайрадан көрүнүү процессиндеги концептуалдык маанисин көрсөтөт. Адресаттын көңүл буруусу кандайдыр бир убакка алсызданат, ошондуктан өткөндү эскертүүдө прагматикалык көз караш өтө зарыл. Автор, негизинен, ретроспекцияга жардамчы болуу образында билдирүүнү алуучунун коммуникативдик-таануучулук ишмердүүлүгүн жетектейт. Ретроспекция – кайталоочу, жалпыны жөнгө салуучу кызматты аткарат, ал – окурмандын таануучулук ишмердигинде жаралган универсал [Болотнова, 1998:178].

Талдоого алынып жаткан ретроспекциянын функциясы эрежеге ылайык, “айтылганга кайра кайрылуу” семантикасына ээ бирдик: Көркөм текстте окурмандын эс-акылына кайрылган жана кайталоону билдирген конструкциялар, б.а., алдыда болуп өткөн мазмундуу-фактылык информацияда континуумдун үзгүлтүккө учураганын түз жана даана көрсөткөн ретроспекциялык каражаттар кызмат аткарышат.

Мисалы: *Баяндоодо эмне жөнүндө сөз болгонун кайталайбыз ..., Кайрадан дагы бир жолу эскерүүгө туура келет, ...; Бул жерде биз кайта ал жөнүндө ...; Көп жолу көрсөтүлгөн, эмне ...; Бул жөнүндө көп жолу баяндалган ...; Эмне жөнүндө болгонун биз көп жолу эскерткенбиз ...; Көп жолу көрсөтүлгөн ...* ж.б. Жогоруда белгиленген мисалдарда көрүнгөндөй, ретроспекциянын ишке ашышы менен тексттин өзүнчө бөлүктөрүнө басым жасоо кубулушу мурда иррелеванттуу жана

экинчи катарда болсо, эми көркөм текстте концептуалдык-фактылык чынжырчада көрүнүктүү жана негизги орунда болот.

Көркөм текстте, бир маалыматтын экинчисине өтүүсүндө, алардын өз ара катышта болуусу мазмундук-концептуалдык информациянын андан ары өнүгүшүнө чоң таасир берет. Көпчүлүк учурда автор алдыда болуп өткөн баяндоонун көрүнүктүү бөлүгүн баса көрсөтөт, ал мазмундук-концептуалдык маалыматтын жаңы шартта, башка контекстте айтылчу толук маңызын түшүнүүгө жардам берет, аны төмөнкү ретроспекциялык каражаттар түзөт:

Мисалы, эми, ... жөнүндө берилген маалыматтан кийин, кайрадан ал каармандын көйгөйүн чечүү зарылчылдыгы жаралат жана аны толук түшүнүү керек; Бул жерде ал окуяга кайра кайрылуу керек, алдыдагы бөлүмдө сөз козголгон – баяндоого; Азыр, мен анын айтайын деген оюн билдирем, себеби ал түшүнүктө чоң ой жатат ж.б.

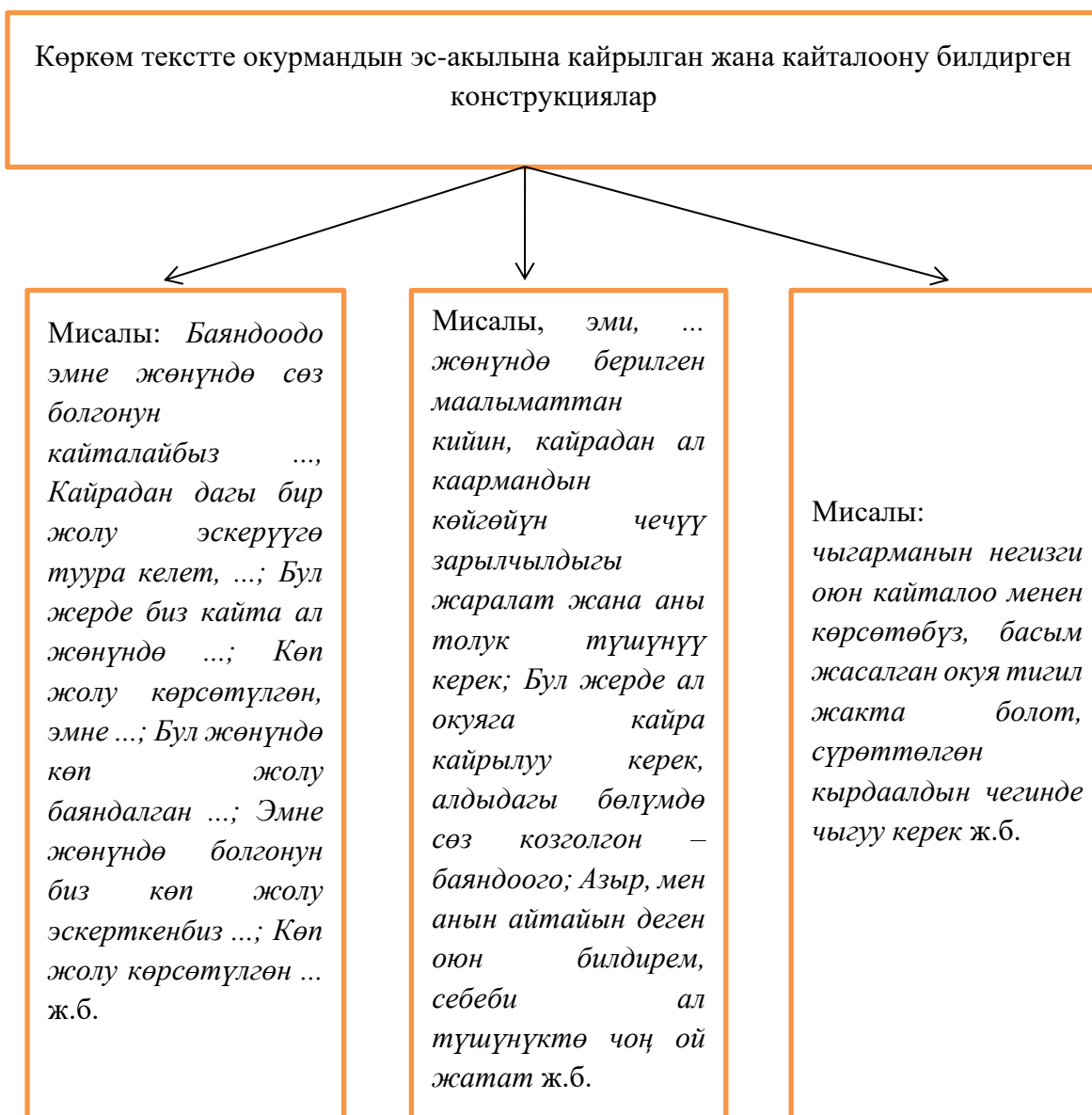
Демек, ретроспекция категориясынын мнемоникалык жана маанилүүлүк жөлөк функциясында автор окурманды баяндоодогу мазмундук-концептуалдык информацияны ойлонууга, түшүнүүгө, таанып-билүүгө багыттайт жана анын көркөм текстте толук ишке ашуусуна негиз жаратат, б.а., адресаттын коммуникативдик таанып-билүүчүлүк процессин жөнгө салат.

Ретроспекциянын бири-бирин жалгашуучулук (когезиялык) функциясы – көркөм тексттеги информациялардын бири-бири менен жалгашуусу, алардын ортосундагы тыгыз байланыштуулук. Ал эми акценттүүлүк функциясында көркөм текстте атайын басым жасалып көрсөтүлгөн мазмундук-маанилик көрүнүш жатат. Төмөндө, таблица түрүндө беребиз.

3.4.1-таблица – Көркөм текстте ретроспекция категориясынын аткаруу функциялары

3.4.2-таблица – Көркөм текстте окурмандын эс-акылына кайрылган жана кайталоону билдирген конструкциялар

Артка кайтуучулук кандай гана формада ишке ашпасын, тексттин мазмунуна дал келген элементтерге көңүл бурууну сунуштайт жана окурмандын чыгарманы андан ары окуу процессинде чыныгы каалоосуна жетишүүгө аракет кылат, себеби ал көркөм чыгарманы түшүнүүнүн зарыл шарты болуп саналат. Ретроспекция категориясынын процессуалдык (ички контекстуалдык) жана жыйынтыктоочулук функциясында көркөм текстке жалпы маанилик тыянак чыгаруу мүнөздүү, ансыз бир да акылга салынган ой-пикирдин болушу мүмкүн эмес.

Өзүнүн тажрыйбасына таянуу менен кайталоонун негизинде унутулгандар эскерилет жана ага карай корутунду чыгат деп, А. Н. Соколов мазмундун маанилик жактан корутундулоосуна чоң маани берген жана жалпы тыянакталган жүрүштүн үч баскычта жүрөрүн көрсөткөн: а) бөлөк-бөлөк көрүнүштөр менен түшүнүктөрдүн жакындашуусу; б) керек деп белгиленген көрүнүштү бөлүп көрсөтүүсү; в) тексттин ой жүгүртүүчүлүк жүрүшүн түзүү, андан аркы абалын жыйынтыктоочу [Бийгелдиева, 2023:284].

Автор рецепиенттин акыл-эсин артка / өткөнгө / кайтаруу менен анын татаал көркөм коммуникацияны түшүнүү процессин жеңилдетет. Мындан сырткары жыйынтыктоочу ретроспекция байланыштыруунун каражаты болуп саналат, ал тексттин композиционалдык-мазмундук бөлүктөрүнүн ортосунда байланыштыруучу кызмат аткарат [Соколов, 2003:143].

Жогоруда айтылаган илимий ой-пикирди К.Жусубалиевдин “Муздак дубалдар” романынын контекстинин мисалында далилдейбиз.

Мисалы, ... *өзүнүн кайырчы абышка менен болгон мамилеси жөнүндөгү түмөн ойлор-торуна түшүп, өзүн жеп, таң атканча тыбырчылап уктабай чыккандыгын, кайра бир туруп буга бүт жаны менен ишенбей акыры ушуга дейре өзүн-өзү билбегендигине жана бир эле өзү эмес бүт адам аттуунун баары ырайымдуулуктун жалган маскасын гана тагынып алып басып жүрүшкөндүктөрүнө таң берип, арып-чарчап кыйналган бир түнү эсине түштү* (К.Ж. 61-бет.).

Бул контексте автордук кайталоонун негизинде унутулгандар (... *өзүнүн кайырчы абышка менен болгон мамилеси жөнүндөгү түмөн ойлор өзүн жеп, таң атканча тыбырчылап уктабай чыккандыгы; кайра бир туруп буга бүт жаны менен ишенбей; акыры ушуга дейре өзүн-өзү билбегендигине жана бир эле өзү эмес бүт адам аттуунун баары ырайымдуулуктун жалган маскасын гана тагынып алып басып жүрүшкөндүктөрүнө таң берип; арып-чарчап кыйналган бир түнү*) эскерилди.

Жалпы корутундуланган процесс үч баскычта жүрдү: а) бөлөк-бөлөк көрүнүштөр (*түмөн ойлор өзүн тынч койбогону; кайра өз оюна ишенбегени;*

өзүн өзү толук билбегени; бир эле өзү эмес, адам аттуунун барынын эки жүздүүлүк мүнөзгө ээ экендиги), ал түшүнүктөрдүн жакындашуусу (баарын ойлоп, чарчап кыйналган абалдын келип чыкканы) эскерүүнүн биринчи баскычы.

б) автордун тексттин мазмундук түз линиясын үзгүлтүккө учуратып, өткөндү эстеткен максатын окурман жеткиликтүү түшүнүш үчүн “керек деп белгиленген көрүнүштү” бөлүп көрсөтөт. Ал бөлөк-бөлөк берилген түшүнүктөрдү жалпылап турган (өзү эле эмес бүт адам аттуунун барынан ырайымдуулуктун жалган маскасын гана тагынып алып басып жүрүшкөндүктөрүнө таң берет) негизги айтайын деген оюн өзгөчө бөлүп көрсөтөт. в) баяндалган окуяны эстеткен бир түнү эсине түшкөндүгүн айтуу менен адресант тексттин логикалык схемасын түзүп берип, анын андан аркы жүрүшүн жыйынтыктайт.

... Ошондон, бери бул абышка экөө кудайдын куттуу күнү эски достордой жолугушат да бирге көк чай ичишет. Арыков өзү да ошол чал түнөгөн чайканадан башка жерден көк чай ичпей турган. Азыр абышка анын кантип өткөнүн байкабай калды. Эгер байкап калса, таазим кылып коюп өтө бермек. Анын үстүнө баягы кара бактын ээсинен кийин эч ким менен сүйлөшүүгө көңүлү келбей турду.

...Ошол күнү Арыковдордун кичинекей кедей айылына эртеден кечке чейин мамыраган жакшынакай күн тийгендигин, а Чоң энеси адатындай мындай күндү кур кетирбей (“мындай күн тийгенде, элдикиндей меши жок суук үйдө жашаган мага кудай берет, күнгө жылынып эле оңуп калам” деп айтканынан өйдө айтып беришкен. Чоң энесинин элдикиндей меши жок экендигин Арыков өзү да жакшы биле турган (К.Ж.62-б.).

Жогоруда талдоого алынган көркөм чыгарманын контекстинде ретроспекция категориясы катышканы жана анын аткаруу функцияларынын текстте үч баскычта пайда болушу аныкталды.

Ретроспекциянын негизги функциясы – автордун концептуалдык жактан маанилүү мурунку маалыматка, ошол өтүп кеткен окуяга окурмандын көңүлүн жана эс тутумун буруусу жана өзүнүн концепциясын чагылдыруу логикасын курушу. Ал адресанттын семантикалык (тексттик) эс тутумуна кайрылуу жана

акыркыны автор менен бирге түшүнүүгө аракет жасайт, аны кабыл алуу үчүн, мурунку маалыматты эсинде сактап калуу үчүн тексттик тегиздикте артка чегинүүсүнө мажбурлайт.

Актуалдаштыруучу, акценттөөчү каражаттар өзүнөн-өзү ретроспекцияны билдирбестен, контекстте, ой, сүйлөө жана кабылдоо, көңүл буруу жана көрсөтүү маанисиндеги этиштер менен айкалышып катышат. Алар окурмандын көңүлүн буруп, коммуникативдик маанидеги көрүнүштү эс тутумунда сакташып, ошол эле учурда айтылган көркөм кепте диалогдуулукту ишке ашырат. Автор шилтеме кылган тексттин тиешелүү түзүлүштүк бөлүгүн баса белгилөө жана так көрсөтүү үчүн мейкиндик багытындагы сөздөрдү колдонот. Бул учурда зат, сын, сан атоочтордун өздөрү да аны туюндуруунун атайын каражаты эмес, контекстте, тексттик тегиздикте, ретроспективдүү семантиканын тилдик каражаттары менен айкалышканда гана пайда болушуна көмөктөшөт жана мейкиндик-убакыт көрсөткүч катары колдонулат.

Объективдүү убакыттын түзүлүшүндө кошумча ретроспекцияны туюнтууда этиштердин келер чак формасы (кайталануучу, вектордук аракет семантикасы менен) учур чак мааниси менен синонимдик форма катары катышат. Белгилүү болгондой, ар кандай функционалдык стиль баарлашуу максатын ишке ашыруу үчүн биринчи кезекте тилдик каражаттарды тандайт. Туруктуу, кайталануучу, синтаксистик бирдиктер көркөм текстте айрыкча ретроспекция категориясынын композиционалдык-структуралык деңгээлин ачып берүүдө колдонулат. Бул конструкциялардын колдонулушу тактооч тибиндеги лексикалык күчөткүчтөр менен да коштолот. Алар адресатка мурда айтылган нерсе экенин белгилеп берет жана аны менен тексттин модалдуулугу туюнтулат. Ал аркылуу автор мазмундун белгилүү бир жеринде окурмандын көңүлүн жана эс тутумун активдештирет.

Көркөм кепте ретроспекция шилтеме мүнөзгө ээ болгон бүтүндөй сүйлөмдөрдө да кездешет, ал жөнөкөй сүйлөмдүн ичинде да көрсөтүлүшү мүмкүн. Аны туюндуруп алууга көмөктөшүүчү синтаксистик каражаттардын ичинен көрсөтүлгөндөрдөн тышкары тактоочтук сөз айкаштары, ошондой эле

артка кайтуу маанисиндеги сөздөрдөн башталган сөз айкаштары да кездешет. Демек, көркөм текстте ретроспекция категориясын билдирүү үчүн лексикалык жана морфологиялык каражаттан тышкары, синтаксистик каражаттар да колдонулат. Эң маанилүүсү жана көп кездешкени кириңди сөз айкаштары, мурунку маалыматты көрсөтүүчү семантикасы бар кириңди сүйлөмдөр, ретроспективдүү семантиканын этиштери бар буйрук сүйлөмдөр текстте белгиленген логиканы ырааттуу түрдө ишке ашырат.

Ретроспекция категориясын туюнтуучу тексттик каражаттардын ичинен татаал сүйлөмдүн негизги бөлүгүнө кирген сөз айкаштары болгон бириктирген түзүлүштөрдү көрсөтсө болот, алардын туруктуу, кайталануучу, пайдаланууга даяр экенин белгилей кетүү керек. Алар тексттик маалымат каражаттарына кайрылышат, анткени өз алдынча сүйлөмдөрдү байланыштыруучу каражат катары бүтүндөй текстти ачып берүү иш аракетинде байланыштыруучу кызматты аткарат. Шилтемелерди колдонуу – баяндоодо мурда айтылгандарды эстеп калуу талабы, же окулган нерсеге кайтып келүү сунушу менен ишке ашуучу аракет. Көркөм текстте бардык түзүлүштүк бөлүктөр ар кандай ыкмалар менен так ажыратылат.

Коммуникативдик-прагматикалык абал көркөм тексттин үстүрт деңгээлинде туюнтулат, авторго жана окурманга тиешелүү болгон көркөм билимдерди түшүндүрүүгө кызмат кылат. Чыгарманын композициялык жана семантикалык жагынын белгилүү бир компонентин билдирген тексттик бирдиктер менен уюшулат, үзгүлтүксүз колдонулушу жана бир калыпта иштеши менен мүнөздөлөт жана көбүрөөк жеке коммуникативдик жана когнитивдик аракеттерди чагылдырат. Белгилей кетсек, коммуникациялык аныктамасында көбүрөөк жеке таанып-билүү түзүлүш аракетинин чагылдырылышына басым жасалат, алар аркылуу тексттин автору окурманга өзүнүн айтчу оюн түшүндүрөт. Тексттин композициялык абалы анын терең семантикалык деңгээлинин белгилүү бир компонентин билдирет.

Көркөм тексттин түзүлүшүндө эң көп кездешүүчү жана милдеттүү бөлүктүн бири ойдун өнүгүү этаптарынын бирин билдирген, так туюнтулган

композициялык тыянак болуп саналат. Корутундуну билдирүү үчүн сүйлөмдөрдөн чоң болгон өз алдынча коммуникативдик бирдиктер, б.а., текстте синтаксистик бирдикти түзгөн, өз ара тыгыз байланышкан толук сүйлөмдөрдүн тобу колдонулат. Белгилей кетчү нерсе, бул жерде ретроспекциянын жалпылоочу функциясынан тышкары, акценттөөчү функциясы да көрсөтүлөт (адресаттын көңүлү чыгарманын мазмунунун негизги бөлүмүнө бурулат); Мындан тышкары, белгиленген мисалдар когнитивдик ишмердүүлүктүн ретроспективдүү-проспективдик мүнөзүн ачып берет.

III бөлүм боюнча корутунду

Диссертациялык иштин үчүнчү бөлүмүндө ретроспекция категориясынын структурасы, ФССК катары мейкиндик түзүлүшү, анын тилдик каражаттар аркылуу түзүлгөн айтылыштарынын системалуу уюшулушу жана аткаруу функциясы анализдөөгө алынды.

Ретроспекция категориясы терең, же мазмундук-манилүүлүк деңгээлдеги жана үстүрт, же композиционалдык-структуралык деңгээлдеги өңүттө каралды.

Талдоого алынган кыргыз тилиндеги материалдын негизиндеги көркөм текстте (Ч. Айтматовдун “Кылым карытаар бир күн” жана К. Жусубалиевдин “Муздак дубалдар” романы) берилген жаңы ой менен эски түшүнүктүн ортосунда болгон байланыш анализделип, анда автор таанып билүү ишмердикте жана текстте чагылдырылган эски менен жаңынын динамикасын ретроспекция категориясы аркылуу көрсөтөрү аныкталды. Жаңы мазмун өткөндүн тажрыйбасына таянбай, аны түшүнүп, ага сынчыл баа бербей өзүнөн-өзү эле жаралбайт. Бир дагы жазуучу өткөн окуяга кайрылбай, аны окурманга шилтеме кылып сунуштабай чыгармасын жаза албайт. Мында адресаттын эмпирикалык тезаурусун түзүүнүн өзгөгүн ретроспекция түзөрү белгилүү болду.

Кылымга тете адам жашоосун бир чыгармага батырган сыйымынан Ч. Айтматовдун жана К. Жусубалиевдин зор калем ээлери экени көрүндү, алар “бир кылымдык тарыхты” “бир күндө” эскерип, адилеттиктин, жакшы-жамандын, ыймандын, улуу-кичүүнү сыйлоонун д.у.с. адамдык сапаттын оң-

тетири жактарынын айыгышкан кармашын берди. Белгилүү болгондой, реалдуу убакыт артка кайтпайт, бир багытта болот, ал эми көркөм убакыт артка кайтат, көп багыттуу.

Көркөм тексттеги убакыт жана мейкиндик бул эстетикалык реалдуулуктун идеалдуу дүйнөсүнүн, берилген мазмундун жашоо формасы, сүрөттөлгөн кубулуштардын убакыттын мейкиндигиндеги континууму экендиги жана ал убактылуу-көрүнүштүк формага гана мүнөздүү болору талдоодон көрүндү.

Талдоого алынган контексттеги мисалдарда ретроспекциялык сигналдар лексикалык-грамматикалык каражаттар менен бирдикте уюшулду. Аларга ретроспективдүү көрүнүүнү уюштурган жалпыланган – эскерүү, эстөө, кайталоо, эстетүү, кайра келүү сыяктуу маанидеги этиш сөздөр, атоочтук, атоочтук түрмөк, ретроспекциялык семантикалык катыш, тактооч, бөлүкчө ж.б. кирери аныкталды.

Ал эми синтаксистик элементтер көркөм тексттин чегинде баяндалган көрүнүштөрдүн маани жактан байланышынын зарылдыгын көрсөтүүгө негизделди. Анда жеке автордук (жаңы) билим гана эмес, ошондой эле коммуникативдик максаты да мурунку билимге таянары көрүндү.

Көркөм тексттеги ретроспекция категориясынын семантикалык айтылыштарын тексттин мазмунуна кошумча киргизилген сөз айкаштар жана алдыда болуп өткөн окуяны кайрадан окурмандын эсине салуу үчүн кошумча киргизилген ретроспективдүү семантиканын этиштеринен турган сүйлөмдөр түздү.

Ретроспекция категориясынын аткаруучу функцияларына: мнемоникалык жана маанилик жөлөктү түзүү, процессуалдык (ички-контекстуалдык) жана жыйынтыкты жалпылоочулук, бири-бирине жалгашуучулук (когезиялык), акценттүүлүк функциялары кирди.

IV БӨЛҮМ. КӨРКӨМ ТЕКСТТИН ПРОСПЕКЦИЯ КАТЕГОРИЯСЫ

(кыргыз тилиндеги көркөм тексттин мисалында)

4.1. Көркөм тексттеги проспекция категориясынын деңгээлдик түзүлүшү

Проспекция категориясы көркөм текстти түзүүчү категориялардын негизги түрлөрүнүн бири болуп саналат, ал анын структурасына жана автордук интенцияга (автордук ой жүгүртүүнүн кандайдыр бир нерсеге бурулушу) тереңдеп кирет. Проспекциянын текст түзүүчүлүк жөндөмү тексттин мазмунун башка нукка буруудан жана автордук ишмердүүлүктүн коммуникативдик-таануучулук (когнитивдик) процесстин өзгөчөлүгүнөн көрүнөт.

Проспекция өзүнүн жаратылышында, биринчиден, “алдыда болуучу” деген мааниде колдонулат жана “окурманга мындан ары, алдыда эмне жөнүндө сөз болорун эскертет, окуяны кылдаттык менен түшүндүрүп берет” [Гальперин, 1980:50]. Экинчиден, келечекте алдын ала эмне болорун билдирген маанидеги абсолюттуу түшүнүктү өз ичине камтыйт.

Мисалы, ... *авианосец “Конвенция” ошол саатта Алеуттан түштүгүрөөктө, Владивосток менен Сан-Францисконун так ортосунда турду. Бул орун кокустан тандалып алынган эмес. “Демируг” программасын жараткандардын мурда болуп көрбөгөндөй түпкү билгичтиги жана көсөмдүгү мына ушул жолу даана болду.*

... *“Конвенцияда” эки паритет капитан бар: паритет капитан 1-2 жана паритет капитан 2-1 (Ч.А., 49-50-51-бб.).*

... *Гезитке Памирдеги топоздор жөнүндө жазган турбайсыңбы? ... мен эмесмин, – деди Арыков. ... а кокуй, мен сен экен десем! Чын эле сен эмессиңби? – деди Алим, “кудай, чын эле ушундай болуп калса экен” деп ичинен тилеген кишидей.*

... *Анын мындайын биринчи жолу байкашы. ... “Көргөндөн көрө элегиң көп али”, - деди Арыков өзүнө өзү (К.Ж., 36-37 бб.).* Жогоруда көркөм чыгарманын толук текстинен алынган контекстте проспекция категориясы катышты, б.а., окурманга алдын ала болчу окуя баяндалды.

Проспекция ретроспекция сыяктуу текстте үстүрт деңгээлде жаралды, ал алдыда болчу маалыматка таянды, же “айтылганды кандай элемент уларын көрсөткөн жөндөм” жаралды [Гальперин, 1980:51]. Проспекция категориясы тексттин башка категориясынан диалогдуулук мүнөзү менен айырмаланды.

Биздин изилдөөбүздүн бул бөлүмүндө проспекция категориясынын терең, же мазмундук-маанилүүлүк жана үстүрт, же композиционалдык-структуралык деңгээлдери каралат, ал автордун көркөм коммуникациядагы текст жаратуучу ишмердүүлүгүн көрсөтөт, ал вектордуу түрдө адресатка багытталат. Адресанттын тексттеги ой жүгүртүүчү окуялардын динамикасын түшүндүрүп берүүгө жасаган аракетин көрсөтөт, өзүнүн айтайын деген көркөм оюнун этаптуу өнүгүшүн окурман менен биргеликте талкуулоого салат.

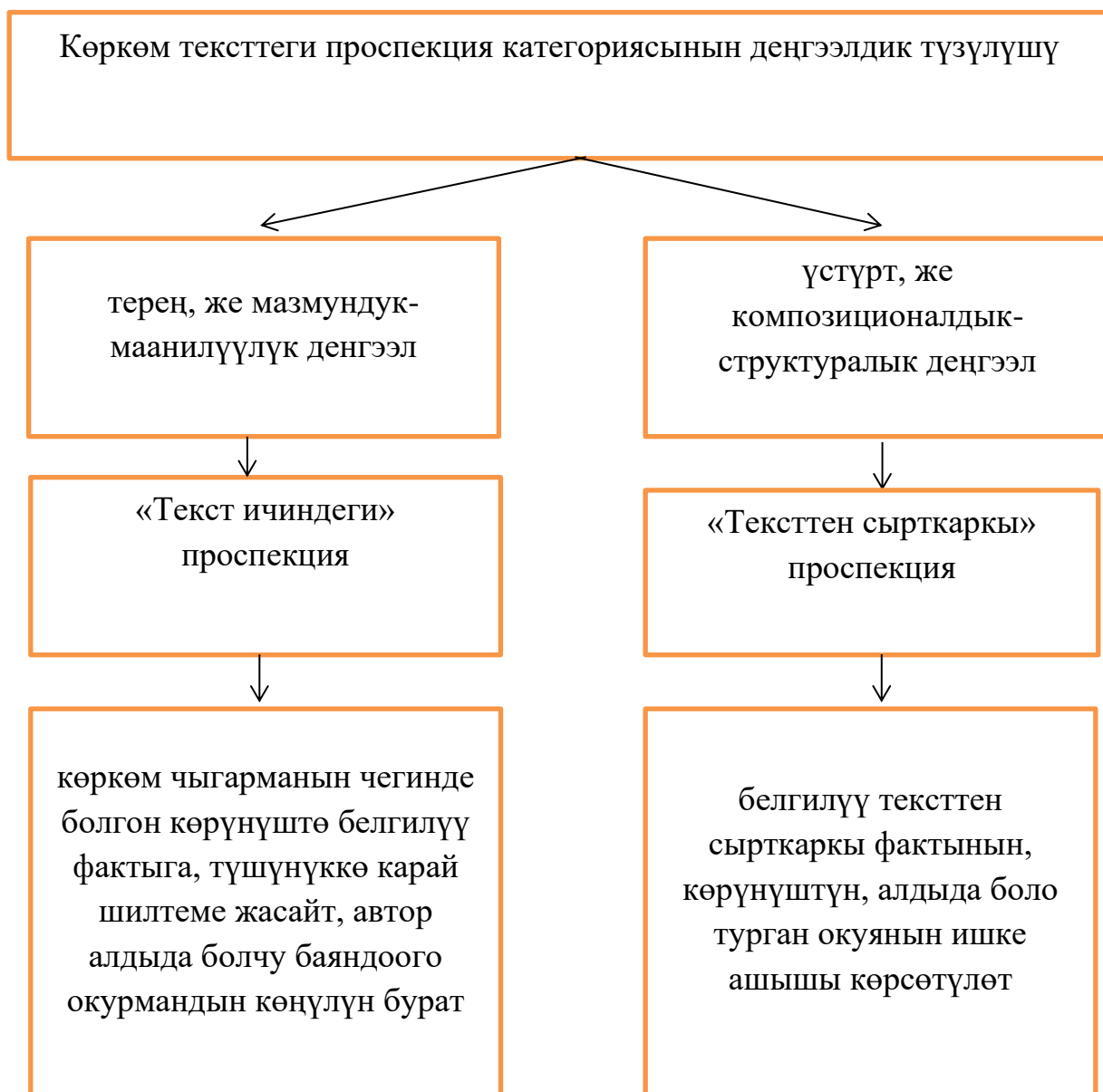
Проспекция категориясынын бул максатта ишке ашуусу анын текст жаратуучу категория экенин далилдейт, б.а., проспективдүү багытка бириккен тилдик айтымдардын формасынан турат, ал келечекке (мындан ары эмне айтылат) багытталган негизги баяндоонун өнүгүү жүрүшүн көрсөтөт.

Мында проспекциянын тилдик каражаттары алдын ала болчу баяндоого реципиенттин көңүл буруусун талап кылат. Проспекция категориясы ретроспекция категориясына да мүнөздүү болгон төмөнкү аспектилер боюнча каралат: белгилүү чыгарманын текстинде же башка текстте жаралган проспекциянын негизинде эки түргө – “текст ичиндеги” (мазмундук-маанилүүлүк деңгээл) жана “тексттен сырткары” (үстүрт, же композиционалдык-структуралык) болуп ажырайт.

«Текст ичиндеги» проспекция көркөм чыгарманын чегинде болгон көрүнүштө белгилүү фактыга, түшүнүккө карай шилтеме жасайт, б.а., автор алдыда болчу баяндоого окурмандын көңүлүн бурат. «Тексттен сырткаркы» проспекция белгилүү тексттен сырткаркы фактыга, же көрүнүшкө таянат. Ал алдыда боло турган окуянын мүмкүн автор, же окурман тарабынан жакынкы келечекте ишке ашарын белгилейт.

Төмөндө, таблица түрүндө көрсөтөбүз.

4.1.1-таблица – Көркөм тексттеги проспекция категориясын деңгээлдик түзүлүшү

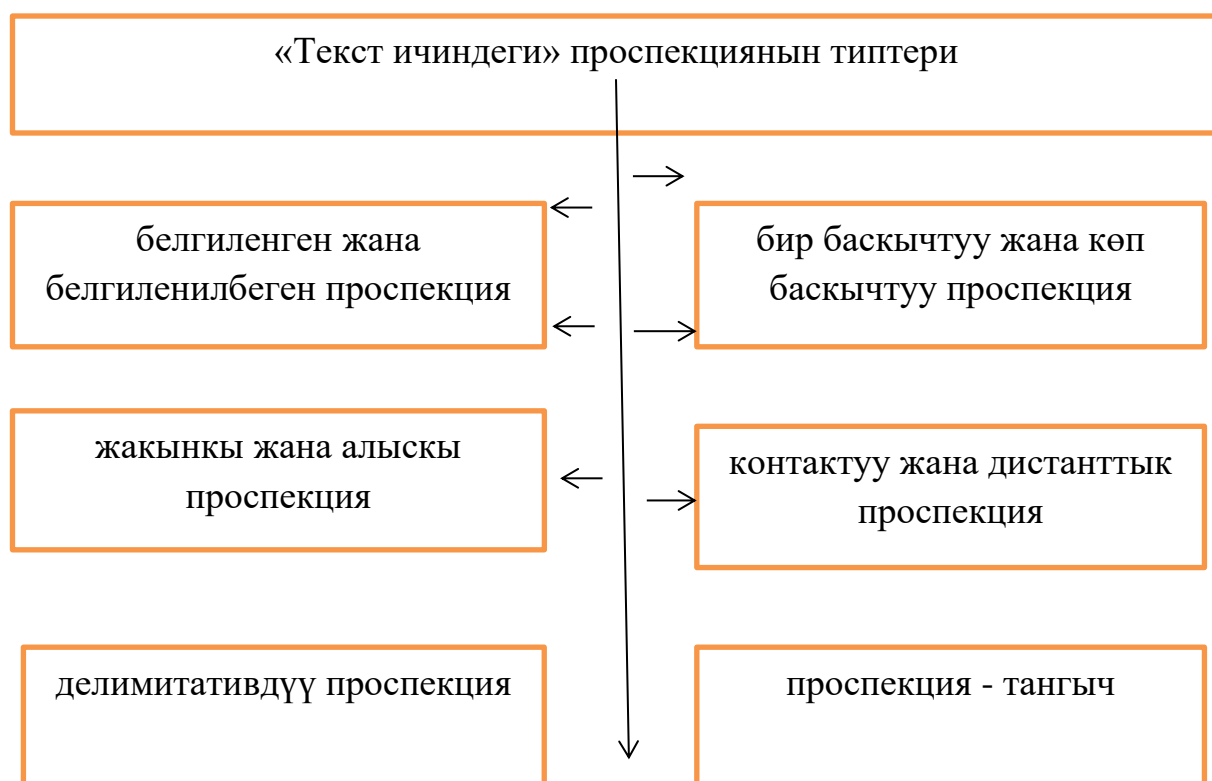
Типтүү максат коюунун негизинде жана сигналдардын белгилүү жыйындысынан «текст ичиндеги» проспекциянын төмөндөгүдөй типтери бар:

1. Белгиленген жана белгиленилбеген проспекция (тексттеги мазмундук-фактылык информациянын жайгашкан жеринин мүнөзүнө карай);
2. Жакынкы жана алыскы проспекция (көбүрөөк келечекке жакын жана келечектен алыс белгиси боюнча шилтеменин артыкчылыгына карай);
3. Бир баскычтуу жана көп баскычтуу (текстте жеке, же чоң көлөмдө тараган белгисине карай);

4. Аныкталган себептерине негизделген чектөөнүн абалына карай – делимитативдүү (чек арасын аныктоочу);

5. Проспекция – тангыч, б.а., ишке ашпаган проспекция, автордук концепциянын жайгашуу процессинде окурманда жаралчу күтүү абалды алдын ала эскертет. Төмөндө, таблица түрүндө көрсөтөбүз.

4.1.2-таблица – Көркөм тексттеги “Текст ичиндеги” проспекциянын типтери

Проспекция катышкан бирдиктердин катарлаш турган абалына карай: контактуу проспекция жана дистанттык проспекция болуп бөлүнөт.

Контактуу проспекция эки туш келди сүйлөмдүн жанында турган шилтемеде пайда болот, ал эми дистанттык проспекция тексттеги алдыда болчу информациянын мазмунуна (бири биринен алыс жайгашкан) окурмандын көңүлүн бурат.

Шилтеменин мазмундук-фактылык информацияда жайгашуу ордунун мүнөзүнө карай: белгиленилген проспекция (текстте так мейкиндик жана убактылуу көрсөткүчү бар) жана белгиленилбеген проспекция (мейкиндик жана убактылуу көрсөткүчү жок) деп эки топко бөлүнөт.

Белгиленген жана белгиленилбеген мүнөзүнө карай “текст ичиндеги” проспекцияда автор окурманга мазмундук-фактылык информациянын кийинки так ордун айтып берүүгө аракет жасайт, же анын мейкиндик-убактылуу жайгашкан абалын так көрсөтүп бербейт. Бирок, келечекте болчу информациянын зарылдыгын эске салат.

Белгиленген перспективдүү шилтемелер так мейкиндик көрсөткүчтөрдү колдонуу менен түзүлөт, тактап айтканда, *сан атооч менен жекелик сандагы атоочтуктун айкалышынан (кийинки, кезектеги), ошондой эле шилтеме ат атоочтон (бул, бу...; мына бул, ушул, ушу ж.б. колдонулуу абалына карата) заттык мааниге өтүп кеткен атоочтуктарга синоним катары мейкиндүү багытты көрсөтүүчү зат атоочтордон (бөлүм, бөлүк) жана шилтемелерден турат.*

Белгиленген проспекция ошондой эле тематикалык көрсөткүчтөрдөн (кыскача мазмундан же көркөм чыгарманын бөлүмүнүн аталышынан) жана анын мазмундук-фактылык информациянын жайгашуу ордунда таралбай токтоп калышынан турат.

Мисалы, *...булар күн энергиясын, так айтканда, Эге энергиясын жылуулук жана электр энергиясына айлантып алууну билет. Бул аракеттеринин пайдалуу коэффициенти биздин гидротехникалык амалдарыбыздан алдаганча жогору... Булар климатты башкарып алыптыр... Аба массасы менен океан жана деңиздердеги суу агымына кадимкидей таасир эте алышарын билдик (Ч.А., 108-б.).*

... Арыков үнсүз башын ийкеди. Анын: «... Татаминдин (таэнесинин аты) тоюнда бир көрүштүк эле», - дегенинен кийинкисин уккан жок.

*...Экөө жөн гана бирөө кара көшөгөнүн бул башында...
... бирөө ааламдын берки учунда, экинчиси ааламдын наркы учунда, кулап кетпес үчүн жерге жабышып алышкандай... (К.Ж., 84-б.).*

Талдоого алынган контекстте автор тарабынан айтылып жаткан мазмундук-фактылык информация жайгашуу ордунда андан ары уланбай тыным алып калды, анда перспективдүү шилтемелерди уюштурган конструкциялар:

шилтеме ат атооч (булар, бул) + сын атооч менен заттык мааниге өткөн атоочтуктун айкалышынан (кадимкидей таасир эте алышарын, дегенинен кийинкисин уккан жок) + субстантивацияланган атоочтукка синоним катары мейкиндүү багытты көрсөтүүчү сын атооч менен зат атоочтун айкалышынан (берки учунда, наркы учунда ж.б.) түзүлдү.

Белгиленилбеген проспекция так эмес, ал корутундуланган убактылуу жана мейкиндүү маанини билдирген тактооч (*төмөндө, мындан ары, кийинки, болочокто, келечекте, кийинчерээк, кеч, алдыда ж.б.*), атоочтук (*алдын ала кылганга ж.б.*), сын атооч (*мындан аркы окуялар, келерки сүйлөшүү, кийинки сөз ж.б.*) сөздөрдүн айкалышынан түзүлөт.

Бул белгиленилбеген проспекциянын сигналдары ар кандай узакка созулган кыймыл аракетти көрсөткөн шилтеме: кезектеги сүйлөм катары, же чыгарманын бетинин аягы, кийинки бөлүм, глава ж.б. түрдө жаралат, кээ бир убакта шилтеме аркылуу так мейкиндүү көрсөткүчтөрдү колдонгон лексикалык сигналдар менен айкалышын билдирген түрү да колдонулат, мында проспективдик шилтемеден белгисиздиктик алынып калат.

Белгиленилбеген проспекцияда көрсөтүлгөн шилтемелер, так эместикти билдирсе да, ал адресатты кийинки (жаңы) информация кабыл алууга даярдайт.

Мисалы, ... ар кандай энергия качандыр бир кезде дегредация болорун жана ар кандай планета бир кезде өчөрүн ойлошуп, булар дүйнөдөгү акыл-эстин эки бутагынын аракетин бириктирсек табияттагы жашоо-өмүрдүн узактыгын чексиз кылганга жетишер элек деген максатта биз менен байланыш түзүүгө умтулушат...

... Булар миллиард жылдардан кийин болчу адамзаттын көйгөйү менен алтурушуп, Ааламда бүт тирүү жандар жашай ала турган жайды уюштуруунун космологиялык проблемасын азыртадан иштей баштаптыр ... (Ч.А.,112-б.).

... Анан экөө күзгү муздак кымызды кайрадан унчукпай олтурушуп ичишкен эле. Ичип бүтүшкөндөн кийин дагы бир сөз айткан. “Атаң кайдан болсо да бүгүн эптеп келер”. Анан Арыков да эмнегедир өзү таптакыр айтам

деп ойлобогон, каалабаган сөздөрдү айткан. “Келбесе койсун, картошка сатып жүрө берсин. Түштөн кийин аксакалдар менен сүйлөшүп туруп, Чоң энемди жерге коё беребиз”.

... Сары чал ойлогондой акыры эмес экендиги, андан кийин да аны ушул шаардан бир нече жолу көргөндүгү ...

Мына, эми ошого ыйлаганга да дарманы жок. Мына, эми бул анын – жанын куруткан жаман абалынан бошонгусу келди. БИЙ – анын акыркы күзүрү эле. Мына эми ал да өрттөнүп кеткендей чыккан жок ... (К.Ж. 85, 96-б.).

Көркөм чыгарманын толук текстине лингвистикалык талдоо жүргүзүүдө, жогорудагы контексттен белгиленилбеген проспекциялык категорияны байкадык.

Ал категорияны убактылуу жана мейкиндүү маанини билдирген: миллиард жылдардан кийин, жашай ала турган, андан кийин да, мына эми, ал да өрттөнүп кеткендей деген алдын ала маанини билдирген айтымдарды тактооч + атоочтук + узакка созулган кыймыл аракетти билдирген этиш сөздөр уюштурду. Бул түзүлүштө белгиленилбеген проспекция көркөм чыгармада айтылып жаткан мазмундук сызыктан четке чыкпай жалпыланылган, аныкталынбаган маанини билдирди.

Белгиленилбеген проспекциянын айтымдарын төмөнкү лексика-грамматикалык каражаттар уюштурат:

Тактооч: төмөндө, мындан ары, кийинки, болочокто, келечекте, кийинчерээк, кеч, алдыда ж.б.

Сын атооч: мындан аркы окуялар, келерки сүйлөшүү, кийинки сөз ж.б.

Төмөндө, проспекцияны уюштуруучу лексикалык-грамматикалык каражаттарды таблицанда көрсөтөбүз.

4.1.3-таблица - Проспекцияны уюштуруучу лексикалык-грамматикалык каражаттар

Проспекцияны уюштуруучу лексика-грамматикалык каражаттар		
Тактооч: <i>төмөндө, мындан ары, кийинки, болочокто, келечекте, кийинчерээк, кеч, алдыда ж.б.</i>	Атоочтук: <i>алдын ала кылганга, жашай ала турган, ойлогондой акыры эместиги экендиги, бир нече жолу көргөндүгү ж.б</i>	Сын атооч: <i>мындан аркы окуялар, келерки сүйлөшүү, кийинки сөз ж.б.</i>

Адресант көркөм чыгармасында берейин деген ойлорун убактылуу-мейкиндик континуумда ырааттуу жайгаштырууда, окуянын келечекке жакын, же келечектен алыс аралыкта ишке ашуусун көрсөтөт. Ошого карай “текст ичиндеги” перспекция: жакынкы жана алыскы перспекция деп эки топко бөлүнөт.

Алар: *азыр / бул жерде – анан/тигил жакта; алгач / башында – кечирээк; анан / төмөндө – кийин / кеч* ж.б. перспективдүү сигналдардан түзүлүп, кыймыл-аракеттин келечекке түз, же көбүрөөк алыстыкта убактылуу жылдырылышы көрүнөт.

Татаал сүйлөмдүн биринчи бөлүгүндө жакынкы кыймыл-аракеттин мааниси (башында, алгачкы) берилет, ал автордун ой-толгоосунун башында колдонулат, сүйлөмдүн экинчи бөлүгүндө алыскы перспекция түшүндүрүлөт, же алыскы ишке ашчу кыймыл аракет билдирилет да, автордун жана окурмандын коммуникативдик-таануучулук процесстеги биргелешкен ишмердүүлү уюшулат.

Жогоруда көрсөтүлгөн перспекциянын түрлөрү текстти кабыл алдыруу жана түшүндүрүү үчүн багыт берген функцияны аткарышат. Мындан, контактуу жана дистанттуу тексттик байланыштар түзүлөт.

Жакынкы проспекцияны убактылуу жана мейкиндүү маанини билдирген тактооч сөздөр: *оболу, башында, бул жерде, азыр, мурда ж.б., алыскы проспекцияны: кийин, кийинчерээк, анан, кеч, мындан ары ж.б.* уюштурат.

Мисалы, ... Найман-Эненин издегени ошо Маңкурт...

– *Уулум, кагылайын каралдым! Сени издебеген жерим калбады го! ... Мен сенин энеңмин! (Ч.А.,151-б).*

... Азыр дарексиз жоголгон атасын зарыгып күтүп отурган, түлөгөн тайлактай болгон жаш балага окшогондугуна өзүнө таң калды. ... “Анан айткан сөздөрдүн кадыры жок экен эмне!”

... Анын түшүмү ошол караганга эле жараша боло тургандыгы жөнүндө көпкө божурашып ... (К.Ж.,99-б).

Контекстте учураган жакынкы проспекциянын сигналдарын: *андай эле болсо кана, анан кыйын болсо жетип алсын, оболу төөлөрдү көрөр замат кубанганынан, азыр маңкурт болуп калган, анан кайра кубанды, азыр дарексиз жоголгон, анан айткан сөздөрүнүн ж.б.* уюштурган лексика-грамматикалык каражаттар (*тактооч: андай эле, анан, оболу, азыр ж.б.; атоочтук: кубанганынан, болуп калган, жоголгон ж.б.; кыймыл-аракетти жакынкы аралыкта болгонун билдирген этиш сөздөр: (өрөпкүп кетти, элестетип алып, коркуп кетти, элес албады, калбады го, божурашып ж.б.)* түздү.

Проспекциянын мазмундук-функционалдык информациясына багытталган шилтеме иштин белгилүү бир, же бардык бөлүмүнө багытталат. Ушуга карай проспекциянын бир баскычтуу (тексттин белгилүү бир бөлүмүнө багытталган) жана көп баскычтуу (тексттин бир канча бөлүмүн камтыган) проспекция болуп бөлүнөт, алар текстти уюштуруу жана түзүү менен байланышып, Т. В. Матвееванын пикиринде «мейкиндик-композиционалдык координат» болушат [Матвеева, 1997:186].

Бир баскычтуу проспекция бөлүмдүн башындагы, же аягындагы абзацтарга мүнөздүү болушат да, алар тексттин кийинки жүрүшүндөгү мазмундук-функционалдык информацияга перспективдүү прогноз берүү кызматын аткарышат.

Бир баскычтуу проспекцияны уюштуруучу лексика-грамматикалык каражаттарды бир схемага салсак: *адегенде (башында, биринчиден, алдын-ала; менен баиталат...)* - *...өтөбүз (анан, кийин, азыр, келечекте)* – *жыйынтыгында (бүтөөрдө, акыркы планда, бүттү ж.б.)*.

Көп баскычтуу проспекция көркөм чыгарманын баш сөзүндө, же бир бөлүмдүн башында, кээде баяндоонун жүрүшүндө автордук билдирүүдө ж.б. көп учурайт. Мында автор өзүнүн көркөм оюн кенен аралыкта баяндайт, бул окурмандын тексттин мазмунун таануу процессине эффективдүү жардам берет.

Проспекциянын дагы бир түрү – делимитативдүү проспекция, мында автор талкуунун, б.а., өзүнүн көркөм чыгармада айтылчу көркөм оюн жалпы маанилик мазмунда чектейт. Автордун бул «чектөөсү» окурманга көркөм чыгарманын максатын толук таануусуна шарт түзөт.

«Текст ичиндеги» проспекциянын бул мүнөзүн анализдөөдө, төмөнкү негизги учурларды байкадык:

- 1) тексттик мейкиндиктин чектелиши;
- 2) көркөм чыгарманын бардык бөлүмүндө учурашы;
- 3) бул көйгөйдүн мазмундун кийинки бөлүмүндө да чагылышы;
- 4) автордук жаратмандыкты түшүнүүчүлүк менен кабыл алуу.

Делимитативдүү проспекциянын көп тараган сигналы болуп гана бөлүкчөсү эсептелинет (кээде сан атооч жана шилтеме ат атооч менен чогуу колдонулат).

Проспекциянын сейрек кездешкен түрү болуп, проспекция - тангыч эсептелинет, адресант чыгарманын мазмунуна өзгөртүү кылбай тургандыгы жөнүндө маалымат берет, б.а., проспективдүү айтымдын багытын тануусун көрсөтөт. Проспекция – тангыч түрүнө мүнөздүү болуп, адресанттын кийинки коммуникативдик-таануучулук ишмердүүлүгүн көрсөткөн шилтемелер кирет, алар кийинки баяндоонун маңызын тактап берет.

Кандай гана тексттик категория болбосун, өзгөчө мазмундук жана тилдик ички жана сырткы, б.а., бири-бирин шарттаган сырткы (үстүрт жана

лингвистикалык) жана ички (мазмундук, маанилүүлүк) түзүлүшкө ээ болушат [Новиков, 1983:69].

Тексттик категорияны анализдөөдө, анын тилдик коммуникациясында жандап жүргөн ар кандай глобалдык контексттин жаралуусун эске алуу зарыл. Мындан проспекция категориясын талдоодо, анын сырткы (үстүрт) жагын гана карабастан, ошондой эле анын “текст ичиндеги” композиционалдык-структуралык деңгээлин да кароо керек. Бирок, максатка ылайык бул категориянын негизги мазмундук-маанилүүлүк деңгээлин бөлүп алууда, эксралингвистикалык мүнөздөгү бардык факторлорду когнитивдүү планда аныктоо талап кылынат. Жогору жакта аныкталгандай, проспекция категориясы көркөм текстте текст жаратуучу категория, анда көркөм-таанып билүүчүлүк жана автордук чыгармачыл ишмердүүлүктүн ой жүгүртүү процесси чагылдырылат.

Проспекция категориясынын негизги деңгээлинен текстте көрсөтүлгөн прогноздун, келечекте (жаңы билим) болчу мүмкүндүктүн моделдин таанып билүү ишмердүүлүгүнүн жүрүшүндө болчу божомолду гипотезанын сунуш кылынышын көрөбүз. Башкача айтканда, проспекция категориясынын негизги деңгээли автордун кептик ой жүгүртүүсүнүн динамикасын көрсөтөт жана көркөм текстте белгиленген жаңы билимге (адресанттын чыгармачылыгынан жаралган) багытталат да, ушул тексттин (чыгарманын) чегинен сырткары болуп көрүнөт.

Бул учурда проспекция божомолдоо процессин жана келечекте ишке ашуунун мүмкүндүгүн билдирген категория болуп саналат. Проспекция категориясынын негизги деңгээли болуп, маанисине ылайык, “тексттен сырткаркы” проспекция эсептелинет, анда тексттин алдыңкы чегинде жаралчу көрүнүштү, окуяны аныктоочу шилтеме берилет. Ретроспекцияда ал тексттер ортосундагы планда реалдуу ишке ашат жана шилтеме түрүндө кыска, так көрсөтүлөт, ал эми “тексттен сырткаркы” проспекцияда келечекте болуучу окуя божомолдуу түрдө берилет да, убактылуу-мейкиндүү локализацияда жаңы

билим жарала элек болот, ал алыскы же жакынкы келечекте ишке ашышы мүмкүн.

Көркөм чыгарманын текстинде адресант тарабынан келечекте ишке ашуу мүмкүнчүлүгү шилтеме-сигналдар менен көрсөтүлүп берилет. “Тексттен сырткаркы” проспекциянын белгиленилбеген түрү автордун келечекке багытталган таанып-билүү процессин чагылдырат, ал таанууда алдын ала чагылдырылган” мүнөзгө ээ болот. Божомол – бул корутундуланган билим, ал алынган натыйжага, далилденген жыйынтыкка негизделинет, аны автор кайрадан “божомолдун жаңы” горизонтуна чыгарат [Лисичкин, 1972:258]. Автор мурда болуп өткөн окуяга таянып, окуянын алдыда өнүгүүсү боюнча алдын ала божомол жүргүзөт, “информационалдык натыйжа – өткөндүн өзөгүнө тандап алынган тажрыйба” [Гактын цитатасынан, 1992: 26].

Проспекциянын бул түрү процессуалдык мүнөздөгү себеп-аныктоочулук байланышка ээ болгон көркөм талкуунун соңку абзацында актуалдашат. Чыгарманын контекстинде көрүнгөндөй, “тексттин ичиндеги”, “тексттин сыртындагы” проспекциялардын өзгөчөлөнгөн айкашынан, же көзөмөлдөнгөн кыймылдагы көзөмөлдөнбөгөн менен биргеликте болуусун көрөбүз. Анда проспекциянын сигналдары: мындан аркы (көрүнүш); келерки (окуя); келечектеги (максат); жаңы (ой жүгүртүү); биринчи (кадам); күтөт (чечим); алыста (көрүнүү) ж.б. Көркөм текстте “тексттен сырткаркы” проспекция аз ченемде болсо да эки функцияны аткарат: а) хронотоптук кызматта ажырап кеткен дискурсивдик байланыштар арасында түзүлгөн интертекстуалдык функция; б) интертекстуалдык көркөм мейкиндикте баяндалып жаткан окуя менен алдын ала айтылган көрүнүштү байланыштыруучу функция. “Тексттен сырткаркы” проспекция тексттик процесстеги божомолдун жана гипотезанын алга жүрүшүн көрсөтөт да, аныкталбаган, божомолдонгон айтымды билдирет. Ал алыскы, же жакынкы аралыкта мындан аркы келечекте болуучу таануучулук ишмердиктин натыйжасы болот.

4.2. Көркөм тексттеги проспекция категориясынын функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары мейкиндик түзүлүшү

Тексттик тегиздиктеги тилдик бирдиктердин ар түрдүү деңгээлинен функционалдык-семантикалык байланышты көрүү, экстралингвистикалык негизге шартталган кептик ар түрдүүлүккө туура келүү жана жалпы коммуникативдик жөндөмдү (бул чөйрөдө) аткаруу, аталган группадагы тексттин тилдик ар түрдүүлүгү (тексттен сырткары), жаратуучу жана көрүнүүчү болгон стилдик өзгөчөлүктүн байланышы, аларды башкалар менен салыштыруу жана жалпы стилдик касиетке ээ болуусу – функционалдык семионтикалык-стилистикалык системалуулугунун өзгөчө жактары, алардын бири-бири менен болгон карым-катышы системалуулуктун өзөгүн түзөт [Бийгелдиева, 2023:281].

Болгон окуяны сүрөттөп жаткан көркөм чыгармада автордун ой-максатынын бурулушу белгилүү бир максатта чыгарманын үстүрт түзүлүшүндө ишке ашат. Ал деңгээл тилдик бирдиктерден куралат. Көркөм текстте форма жана материалдык-идеалдык мазмун бири-бири менен тыгыз байланышта болору көрүнөт. Көркөм образды түзүүнүн өзгөчөлүгү – аны башка формада өзгөртүлбөстүгүндө. Көркөм тексттин бир терең түзүлүшүнө бир гана үстүрт түзүлүш дал келет, анда алардын ортосунда идеалдуу мазмун менен көркөм образдын карым-катышы түзүлөт.

Мисалы, ... *Эртең менен дайыма мойну ооруп калчу. Башына койгонго жаздыгы жок эле. Окуган китептерин жазданып жатчу.*

... *Ошол күн Арыковдун күнү-күнкүдөй эсинде. Алыскы Памир тоолорунун арасында ушундай эле суук тамда жашаган Чоң энесине узун сабак кат жазган эле. Катты да ошондон кийин конверттин жогунан почтого салынбай эки-үч күн жаткан.*

... *Тагайдын мектепте окуган баласы келип катты эжелеп жатып окуп бергенден кийин буга алымсынбай дагы үч-төрт жолу кайра-кайра окутуп бечара баланы жадатып бүтүрөрүн жана мунусу аз келгенсип ага ыргай таягын тапшырып колунан жетелетип алып: “Кой, мен эмиеңдеп буерде ыйлаганым менен аердеги куруган баламын күнү эмне болот, шаарда суусунан*

өйдө сатылуу, ал куу тумшуктун менден бөлөк кимиси бар дейсиң, ушул тантык таш боор атасыбы?” – дегенин эстеди (К.Ж. 64-б.).

Бул контекстте чыгарманын мезгилдик ажырымын (учурдагы кеп жараткан) автор бир бүтүндүккө бириктирип, аны өткөндөн кароого үндөдү. Ал – мазмундук-фактылык информациянын негизине жаралган (...*Ошол күн Арыковдун күнү- күнкүдөй эсинде*) ретроспекциялык кубулуш.

Учурда болуп жаткан процесс менен учурдагы кептин ортосунда болгон мамилени грамматикалык-этиштик убакыттын азыркы жөнөкөй аныкталбаган убакыттык варианты ишке ашырды. Бул вариант убактылуу-көрүнүштүк форма менен контексттин өз ара биргелешкен аракетинин натыйжасында пайда болду, анда грамматикалык семантика жаралды. Көркөм чыгармадагы үзгүлтүксүз баяндоого проспекция да катышуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуп (...*Тагайдын мектепте окуган баласы келип катты эжелеп жатып окуп бергенден кийин ...*

... кой, мен эмиңден буерде ыйлаганым менен аердеги куруган баламдын күнү эмне болот ...

... анын менден бөлөк кимиси бар дейсиң, ушул тантык таш боор атасыбы? ...), ага мезгилдик байланышка кирүүгө окурманга жол ачат.

Талдоого алынган контекст тексттин терең түзүлүшүнөн үстүрт түзүлүшүнө карай багыт боюнча ачыла алды жана ал тилдик белгилерден субстантивацияланган атоочтуктар (*башына койгонго, окуган китептерин, суук тамда жашаган, аердеги куруган ж.б.*), убактылуу аныктагычтар (*алгач, анан ж.б.*), убактылуу мейкиндикти билдирген тактоочтор (*кийин, эртең менен, ошол күнү, күнү-күнкүдөй, алыскы, кайра-кайра ж.б.*) катышты. Көркөм текстте форма менен мазмундун байланышы бар жана көркөм образ кайталангыс, туруктуу болуп түзүлдү.

Контекстте терең, же мазмундук-маанилүүлүк деңгээл көркөм тексттин мазмунунун текстте чагылдырылган когнитивдик иш-аракеттин жүрүшүндөгү мурунку жана жаңы билимдердин байланышын билдирилет. Ал эми үстүрт, же композиционалдык-структуралык деңгээл тексттен сырткаркы айтылган ойду чагылдырып, мазмундуу линияны үзгүлтүккө учуратат.

Көркөм чыгармада үстүрт деңгээл терең деңгээл аркылуу аныкталат. Тексттин терең структурасын үстүрткө тилдик каражаттарды тандоону уюштурган программа катары карасак болот, бирок алардын ортосунда бири-бирине үстөмдүк кылуу жок, түшүнүү, өз ара мамиле гана бар. Үстүрттөн көрүнгөн түзүлүш тереңдиктин актуалдашуусуна жардамчы болот. Көркөм текстте алардын түзүлүшүн эки модель: вертикалдык (тик сызыктык) жана горизонталдык (горизонталдык сызык) уюштурат [Федоров, 1927:113].

Текстти уюштуруучу вертикалдык (тик сызыктык) модель кандайдыр бир абстрактуу (семантикалуу) моделдин жаралышына шарт түзөт. Ал терең структура деп аталат да, бир канчалаган кайра өзгөртүп түзүүлөрдөн үстүрт деңгээлде ишке ашырыла турган так реализациялоочу абалга чейин жетет. Бул учурда текст ал деңгээлдерди өз ичине камтыган глобалдуу түзүлүш катары каралат. Анын вертикалдык (тик сызыктык) моделинен сырткары, тексттин кайра бурулуп кеңейишин түзгөн негизги горизонталдык модели да бар, ал анын эң фундаменталдуу түрү болуп саналат. Мындан тексттин грамматикасы биринин артынан бири келген, ырааттуу мазмундук линиянын грамматикасы деп аталат, анын жаралышы үчүн мазмундук линия эң башкы маанини ээлейт. Көркөм тексттин мазмунунун айрым бөлүктөргө ажырап кетишинде, анын маанисин бир сүйлөмдөн эле аныктоо мүмкүн эмес, чыгарманын контекстине кайрылуу зарыл. Чыгармада кездешкен анафора, катафора категориялары аркылуу текстке лингвистикалык талдоо жүргүзүү керек. Анафора – артка, катафора – алдыга кайрылуу [Тураева, 1980].

Макроструктура катары текстте жогоруда аныкталган түзүлүштөр дайыма бири-бири менен карым-катышта жана ар биринин өз алдынча болуусу салыштырмалуу болот, аларды бири-бирине өтүп кетүүчү кыймыл аркылуу уюшулган ар түрдүү багыттар байланыштырып турат. Тактап айтканда, үстүрт структурада пайда болгон кубулуштар: башталыш менен аяктоодо өзгөчө көңүл бурдурткан формалар, көз караштын, көркөм убакыт жана мейкиндиктин сигналдары, образдык системалар, тексттин лексикалык жана синтаксистик каражаттар аркылуу түзүлүшү – баары ички структуранын чагылышы болот,

аларды тексттик каражаттарды тандоодо, көрсөтмө берүүнү чектеген белгилүү программа катары түшүнүү керек. Эстетикалык маалымат материалдык форманы алып жүргөн маалымат менен ажырагыс болот.

Көркөм тексттин тилдик материалына жүргүзүлгөн анализге таянып, проспекциянын функционалдык семантикалык-стилистикалык категориясынын борбордук деңгээлин түзгөн алгач, өзгөчөлөнгөн тексттик бирдиктерди кийребиз. Аларга: композиционалдык-коммуникативдик блоктор (киришүү, баш сөз), баяндап берилчү окуянын кыскача мазмуну, автордук концепциянын жайгашуусунун келечегин көрсөтүү, автор менен окурмандын биргеликте болгон коммуникативдик-таануучулук ишмердүүлүккө алдын ала даярдыкты түзүү, текст ичиндеги шилтеме, сносканы адресаттын маалыматты кабыл алуусуна көңүл бурууга багыттоо кирет.

Бул каражаттар проспекциянын негизги милдетин, алдын ала, келечекте болчу ойлонуусун, ошондой эле көркөм тексттин коммуникативдик жана концептуалдуу маанилеринин учурларын келечекте болорун алдын ала түшүндүрүп берет. Кезектеги баяндоону актуалдаштырууга жардам берген синтаксистик каражатка: этиш (*мисалы, токтолобуз, көңүл бурабыз, көрсөтөбүз ж.б.*) модалдык боекчого ээ болгон, потенциалдуу лексикалык мааниге ээ кыймылды билдирген этиш (*мисалы, токтолууга туура келет, чечип берүү зарылдыгы жаралат ж.б.*); жаңы информацияны күтүүгө багытталган этиш (*мисалы, бул жөнүндө дагы айтылат; төмөндө дагы сүйлөшөбүз, кийинчерээк да буга кайрылабыз ж.б.*); багыныңкы байланыштагы сүйлөмдүн составында болгон жакты билдирген этиштик конструкциялар (*мисалы, төмөндө биз көрөбүз, эмне...; ж.б.*) киринди сөздөрдөн турган сөз айкашы жана киринди сүйлөм катышкан жана алдын ала пландалган күчтүү семантиканы билдирген туруктуу фразеологиялык конструкциялар (*М: төмөндө биз кандай көрсөк, мындан ары кандай көрүнсө, алдыда кандай айтылса, анан эмне жөнүндө терең айтылат ж.б.*); проспективдүү семантикада атооч сөздөрдөн түзүлгөн баяндоочтон турган жаксыз сүйлөмдөр (*мисалы, ал каарманды талкуулайбыз дагы...; мындан ары да кайрылабыз окуяга...ж.б.*); автордук ойдун

проспективдүү жүрүшүн түшүндүргөн туруктуу сөз айкашынан турган синтаксистик-семантиканын алга умтулганын көрсөткөн логикалуу чакчыл түрмөктөр ж.б. кирет.

Проспекциянын семантикасын билдирген лексикалык-грамматикалык каражаттарга: субстантивацияланган атоочтуктар, мейкиндүү жана убактылуу аныктагычтар (мисалы, башталышында, алгач, анан ж.б.); убактылуу-мейкиндикти билдирген тактоочтор (мисалы, кийин, төмөндө, кечирээк, мындан ары ж.б.); алга умтулган-логикалуу семантиканы билдирген этиштер (мисалы, баштайбыз менен..., кийинкиге...кайрылабыз ж.б.) кирет. Проспекциянын семантикасын көрсөткөн үстүрт каражатына талдоого алынган текстте сейрек кездешкен жана ага параллелдүү кошумча мааниге ээ (мисалы, *байланыштырган, мүнөздөгү, ойлонууга түрткөн ж.б.*) тилдик каражаттар кирет.

Аларга: проспективдүү семантиканы билдирген субстантивацияланган сын атоочтор (*мындан аркы, азыркы*); убактылуу-мейкиндик маанини билдирген тактоочтор менен атоочтуктан турган сөз айкаштар (*мисалы, төмөндөгү каралган, алдыга жазылган, келечектеги боло турган, мындан аркы баяндалган, азыркы көрсөтүлгөн ж.б.*); I жактын жекелик санында турган ат атоочтук - этиштик конструкция (*эскертем, кайрылам, белгилейм ж.б.*); максат, шарттуу, мезгил багыныңкы сүйлөмдөн туруп, проспективдүү көрүнүштүн семантикасын күчөткөн (*мисалы, ал жөнүндө дагы айтуу үчүн, биз кийинки бөлүмгө кайрылабыз ж.б.*) кирет.

Мисалы, ... *Бир ай болду, Абуталип Куттыбаев шыптагы күндүр-түндүр жаркыраган бу электр жарыгынан анык азапты көрүп бүттү (Ч.А., 380-б.).*

... *Бирок ошол тумандаган аң-сезимде да аны сырткы дүйнө менен байланыштырган бир ичке шоола коштоп жүрдү, ал шоола – үй-бүлөм, балдарым эмне күндө калат деген көңүл бугу, муңу эле (Ч.А., 383-б.).*

Жогоруда мисалга алынган контекстте проспекциянын функционалдык семантикалык-стилистикалык категориясынын борбордук деңгээлин түзгөн тексттик бирдиктер: композиционалдык-коммуникативдик катышты билдирген

баяндоонун кыскача мазмуну (... *Абуталип Куттыбаевдин шыптагы күндүр-түндүр жаркыраган бу электр жарыгын тиктегенине бир ай болду*), автордун концепциясынын жайгашуусунун келечегин көрсөтүү (... *бирок, ошол тумандаган аң-сезимде да аны сырткы дүйнө менен байланыштырган, бир ичке шоола коштоп жүрдү...*

Баяндалып жаткан мазмун токтоп, проспекциялык көрүнүш катышты.

Контекстте проспекциянын алдын ала, келечекте болчу ойлонуусун актуалдаштырууга жардам берген синтаксистик каражатка: этиш (*болду, көрүп бүттү, коштоп жүрдү ж.б.*), перспективдүү семантикада атооч сөздөрдөн түзүлгөн баяндооч (*көңүл бугу, муңу эле ж.б.*), туруктуу сөз айкашынан турган синтаксистик-семантикалык мааниде алга умтулганын көрсөткөн логикалуу атоочтук түрмөк (*кандай көңүл бугу, муңу же? – үй-бүлөм, балдарым эмнеге күндө калат деген ж.б.*), келечекти көрсөткөн этиштин учур чак формасы (... *аны сырткы дүйнө менен байланыштырган бир ичке шоола эмне кылды? - коштоп жүрдү ж.б.*) кирди. Борбордук деңгээлди уюштуруучу морфологиялык каражатка алгач I жактын көптүк түрүндө турган этиштин келер чак формасы жана келечекти көрсөткөн этиштин учур чак формасы (*алдын ала айтылчу билдирүүгө окурмандын көңүлүн бурган*) кирет.

Проспекция категориясынын ФССК катары мейкиндик түзүлүшүн уюштурган тилдик каражаттарга анализ жүргүзүү үчүн көркөм тексттин контекстинен мисал алабыз.

...Анан кайра дагы минтип ойлоду: “Эмне үчүн сөзсүз эле адам, адам?”
...Арыков дагы “а эмне үчүн...” - деп баштаганда, бул балээлүү оюнун, дайыма аны аркасындай ээрчиген капары суук оюнун аягына чыга электе кайдан-жайдан пайда болгон адамдардын толкуну аны көчөнүн бир четине тээп чыгарып салды. Бирөө алдына жата калганда анан токтодубу, же адамдар ага умтулушуп, жулунушуп, бири-биринин үстүнө түшүшүп жол бербей жатып токтотуштубу, бир жапжаңы “Волга” машинасы токтогондо, кыйкырык чуу ого бетер күчөдү. Арыков адегенде эч нерсеге түшүнгөн жок (К.Ж.93-б.).

Контекстте проспекциянын семантикасын билдирген: чакчыл түрмөк (*качан чыгарып салды? - бул балээлүү оюнун, дайыма аны аркасындай ээрчиген капары суук оюнун аягына чыга электе*) убактылуу кириңди сөздөн турган сөз айкашы (*кайра дагы, сөзсүз эле, ого бетер, көздөн кайым ж.б.*) ж.б. синтаксистик каражаттар катышты.

ФССК катары проспекция категориясынын дагы бир маанилүү өзгөчөлүгү – мурда белгиленгендей, алардын мейкиндик түзүмүнүн болушу. Тактап айтканда, борбордук жана үстүрт түрүнүн болушу. Аларды аныктоонун критерийлери болуп, экстралингвистикалык негизине байланыштуу функционалдык стилдин өзгөчөлүгүн туюндуруудагы тилдик бирдиктердин мааниси саналды. Автор өзүнүн концепциясын жана мүмкүн болгон жалпылоолордун болжолун иштеп чыгуунун келечегин көрсөтүүдө, окурман менен биргелешкен коммуникативдик жана когнитивдик ишмердүүлүгүндө алдын ала даярдык түзөрү белгиленди.

4.3. Көркөм тексттеги проспекциялык тилдик айтылыштар

Бул бөлүмдө проспекцияны функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары лингвистикалык талдоого алабыз. Көркөм тексттеги проспекциялык айтымдардын сигналдары болуп, ар кандай деңгээлде көрүнгөн тилдик бирдиктер эсептелинери көрүндү. Алардын өзүнө таандык болгон семантикалык мааниси – учурдагы кептин жакынкы, келечекте, алдын ала же өтүп кеткен келечекте болчу маалыматты бериши.

Проспекциянын каражат – сигналдары вектордук мейкиндик сапатка ээ болгон убактылуу-мейкиндик континуумдун (хронотоптун) функциясында ар кандай деңгээлдик каражат катары кызмат аткарышат. Аларды: *алдыда, төмөндө, кечирээк, анан* деген тактооч сөздөр уюштурат. Проспекциялык айтылышты уюштурган лексикалык каражаттар проспекция маанисин билдирген ар түрдүү лексикалык-грамматикалык сөз түрүмдөрдөн: сын атооч, этиш, ат атооч, тактооч ж.б. турат.

Ошондуктан, проспекцияны уюштурган лексикалык каражаттарга мүнөздөмө берүүдө лексикалык-грамматикалык аспектиде иш алып барабыз. Анын көркөм текстте көп колдонгон лексикалык-грамматикалык каражат – сигналы болуп тексттин семантикасы менен байланышкан атоочтук: *кийинки* (баяндоо), *кезектеги* (саптарда, бөлүмдө), *кезектеги* (контекстте) ж.б.; субстантивацияланган атоочтук: *кийинки* (баяндоо), *кийинки* (таблица, схема), *кийинки* (бөлүмдө) ж.б. Белгиленген бул каражаттар баяндоонун алдыңкы жүрүшүнө окурмандын оюн активдештирет, багыттайт.

Көркөм текстте проспекциялык айтылышты уюштурган сын атооч сөздөр: *кийинки* жана *азыркы*: *кийинки* (беттерде), *кийинки* (окууда), *мындан аркы* (баяндоодо, талкууда), *андан кийинки* (бөлүмдө), *келерки* (параграфта), *азыркы* (бөлүмдө), *азыркы* (баяндоо). Жогоруда көрсөтүлгөн сын атооч сөздөр ар түрдүү кызмат аткарышат. М: *кийинки*, *мындан аркы* – “алыскы” проспекциянын сигналы, ал башкалардан мурда билдирүүгө ылайыкташат, бирок анын туруктуу ордун көрсөтпөйт. *Азыркы* (*ушу кездеги*, *азыркы мезгилде*, *күндө*, *ушул*) маанидеги сын атоочтор мейкиндик багытты көрсөткөн зат атоочтор (*китеп*, *глава бөлүм ж.б.*) менен айкашат. Бул сын атооч (*азыркы*) тексттик мейкиндикти түшүндүргөн синонимдик шилтеме ат атооч (*ушул*, *ушу*) менен орун алмаша алат.

Көркөм тексттеги проспекциялык айтымдын негизги каражатына убактылуу-мейкиндикти көрсөткөн тактооч: *мындан ары жана кечирээк*, *кечинде алдыда* (бул аз санда кездешет), төмөндө берилген маалымат боюнча автордун шарттуу көз карашы айтылат. Айтылган тактоочтор жалгыздан эмес, туруктуу сөз айкашы жана сөздөрдүн айкалышуусу (толук сүйлөмдү билдирген) менен байланышта колдонулат, алар проспекциянын синтаксистик каражаты болушат.

Мисалы, ... Бир жолу иштен келатып балдарына кирген Абуталип мындай деп калды:

- *Эдигей, мен балдарыма кошуп сенин кыздарыңды да окутайын.*
... Жаштайынан билим керек болор кез жакындап келатат... (Ч.А., 120-б.).

... Ошондон кийин сүйлөшүшөт беле, мурдагы кызмат кылганы келишкенде үстүлөрүнө кирип келишкен.

... “Эгер телегей тегиз болсо, жашоонун кадыры бир пулдук болуп калбайбы”. Ал пулду алгандан кийин бир заматтын ортосунда чоочун болуп өзгөрдү...

... Кийинки убактарда ыйлап турушкан жаш балдар түшүнө көп кирчү болду (К.Ж.,100-115-бб.).

Бул контексттерде проспекциялык айтымды уюштурган сын атооч: *кийинки, азыркы ж.б.*; тактооч: *кийин ж.б.* Азыркы – сын атооч сөз, тексттик мейкиндикти түшүндүргөн шилтеме ат атоочко (ушул, ушу) синоним + катары катышты. *Кийин* – тактооч сөз, ал *пулду алгандан кийин* – атоочтук менен чогуу биригип берилет.

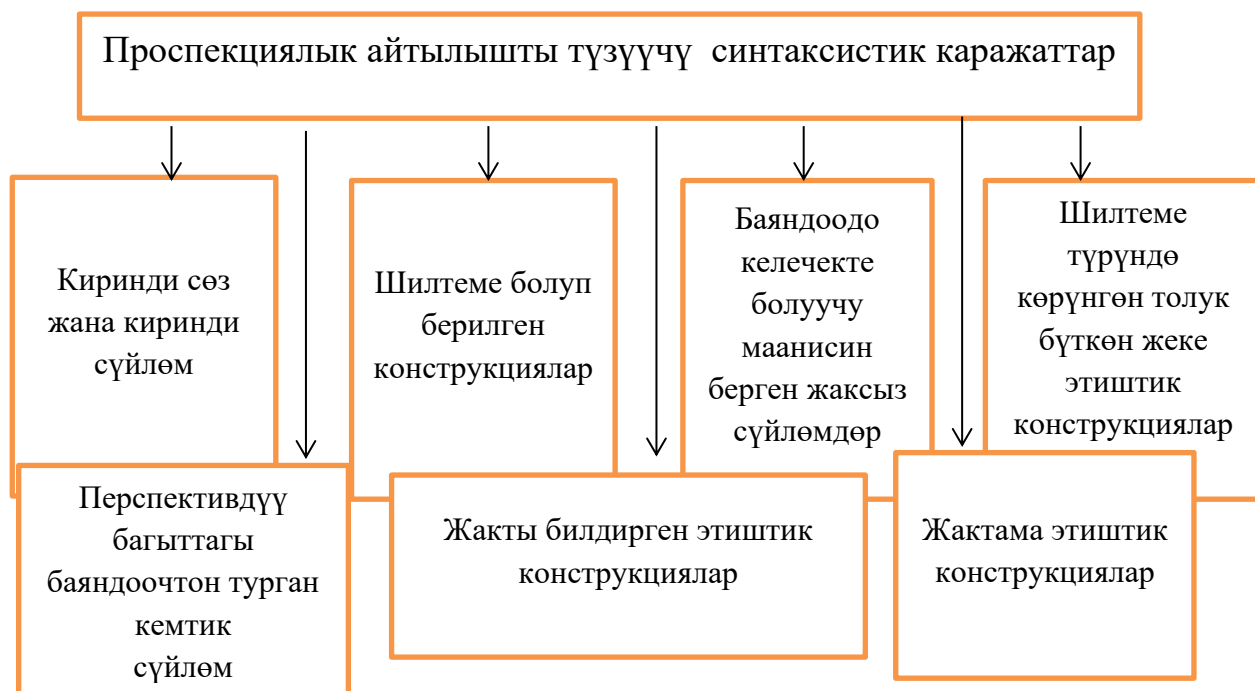
Төмөндө, таблица түрүндө беребиз.

4.3.1-таблица – Проспекциялык айтылышты уюштуруучу лексикалык-грамматикалык каражаттар

4.3.2-таблица – Проспекциялык айтылышты түзүүчү синтаксистик каражаттар

Перспективдик багытты көрсөткөн жаңы сөздүн формасы болуп, тактооч (*төмөндө*) эсептелинет, анын жардамы менен проспекциялык айтылыштын кызматын аткарган атоочтук жаралат: *төмөнкү кезектеги (бөлүм); төмөн жакта баяндалган (окуя); төмөндө көрсөтүлгөн (көрүнүш); төмөн жакта айтылган (ой)* ж.б.

Төмөндө, төмөн жакта сыяктуу тактоочтор атоочтук менен биргеликте сөз айкашы түрүндө колдонулат: төмөндө белгиленген (окуя); төмөндө баяндалган (көрүнүш); төмөн жакта айтылган (факты); төмөн жакта белгиленген (сүрөттөө); төмөн жакта жазылган (текст) ж.б.

Өзгөчө топту түзгөн сөз айкашка: тактооч (*төмөндө*) + этиш (келер чакты билдирген) + атоочтук кирет, алар кемтик этиштин, ойдун жана кабыл алуунун топтомунда жаралат: *Төмөн жакта кеп козголот..., төмөндө ал окуяга кайрылат..., бул көрүнүш төмөндө баяндалат...* ж.б.

Жөнөкөй сүйлөмдүн тизмегинде этиштин келер чак формасы менен *мындан аркы, келерки, андан кийин, анан, дагы, андан соң, кийинки* деген тактооч

сөздөрдүн айкашынан түзүлгөн проспективдүү айтым баяндоонун тартибин, ырааттуулугун көрсөтөт.

Мисалы, *Биз кийин сөз кылабыз..., Биз анан терең кароого жетишебиз...; Мындан ары да кайрылууга тийишипиз... ; Анан да кайрылабыз.*

Төмөндө, жогоруда белгиленген перспекциялык айтылышты уюштурган конструкциялык түзүлүштүн көркөм чыгармада колдонулушун далилдеген мисалга кайрылабыз.

... Канчадан бери жаабарган эсесин чыгара төктү. Эдигей үйүнө чуркады.

... Куттыбаевдин үй-бүлөсү үйүнүн жанында жамгыр астында бийлеп жатышканын көрүп токтоп калды.

... Борондуда аргасыз туруп, жылт эткен бактысын илеп жуткан буларды карап турган Эдигейдин көңүлү көтөрүлдү, кийин да турду, күлкүсү да келди, аяп да турду... (Ч.А.,163-б.).

... Ушул гана эч ким билбеген эрежени сактагандай унчуккан жок. Ким сүйлөсө ошонун оозун карап мулуяп коет, бар болгону ошол.

... Базар көргөн жылкылар эмеспи, кайда кетишимек эле, - деди эң биринчи болуп келген чал отуруп жатып (К.Ж.,115-б.).

Биринчи контекстте *канчадан бери* (тактооч) + *жаабарган* (атоочтук) + *эсесин* (зат атооч) сөздөрдүн айкалышынан түзүлгөн сүйлөм (*канчадан бери жаабарган эсесин*), учур чакта болгон окуяны эске салуу менен (*качандан бери*) атоочтук (*жаабарган*) аныктоочтук милдетти аткарды жана проспективдик багытты көрсөттү.

Экинчи контекстте проспективдүү айтымдар: 1. *Ушул гана эч ким билбеген эрежени сактагандай унчуккан жок.*

2. *Базар көргөн жылкылар эмеспи, кайда кетишимек эле...*

1-сүйлөм: атоочтук түрмөк + зат + атоочтук + этиш;

2-сүйлөм: атоочтук + зат + этиш + тактооч + этиш + бөлүкчөдөн турган конструкциядан турду.

Проспекциянын айтылыш каражаты катары колдонулган тактоочтор – убактылуу жана мейкиндүү детерминанттар (аныктоочулар), алар айтылган ойлорду ээрчүү тартибин, б.а., автордук баяндоонун жүрүшүндө жайгашкан ордун (башталыш, уланыш, аяктоо) көрсөтөт.

Аларды: *башталышында, алгач, баарынан мурда, баарынан мурун, биринчи кезекте, бул жерде, азыр, азыркы учурда, анан, кийин, кеч, мындан ары, акыркы учурда, бүткөн маалда, жыйынтыктоодо* ж.б. тактоочтор уюштурат. Аталган тактоочтор автор тарабынан текстте жаралган планын б.а. айтуучунун коммуникативдик стратегиясын аныкташат.

Мындан сырткары, алар, мейкиндүү жана убактылуу мамилени көрсөтүшөт жана көркөм текстте дистанттык байланышты (кээде контексттик) түзүүдө башкы элемент болушуп, “байланыштын каражаты” аталышат. Алардын негизги маанилери биринен бирине өтүүдө алсызданат жана баяндоонун ырааттуулугун түзүшөт [Котюрова, 1974:175]. Көркөм текстте баяндоонун жүрүшүндөгү маанилүү кыймыл-аракеттин тартибин чакчыл түрмөк да көрсөтөт.

Мисалы, *алдыга озуу менен, ал жөнүндө айтабыз. Себептерин талкуулоого өтүү менен ..., негизги болгон окуяны белгилейбиз...* ж.б. Төмөндө, жогоруда белгиленген теориялык негиздерди көркөм чыгарманын тексттинин мисалында талдоого алабыз.

... Ушинтип жашаганың жашаган – деди ал кайра – ар секундун сайын, ар бир минутун сайын аябай кызык кокусчулукту күтүп, Кечээм, Бүгүнүм, Эртеңим деп, жашаганың жашаган (К.Ж.,125-б.).

... Арыков эми биринчи жолу атасынын бүгүн да келбегенин чындап тиледи. Чын эле азыр атасы келсе болбогон бир кырсык болчудай жүрөгү опкоолжуду (К.Ж.,128-б.).

Кичинекей бала чоң тополоңдо жыгылып суу жутуп албасын деп, Эдигей Эрмекти колунан түшүргөн жок (Ч.А.,104-б.).

... Капитет келген жамгырдын ырахатын толук алып калууга шашып, кайрадан балдарды ойнотуп киришти (Ч.А., 165-б.).

Талдоого алынган биринчи контекстте проспекциялык айтымды чакчыл түрмөк (ар секундун сайын, ар бир минутун сайын аябай кызык Кокусчулукту күтүп; Кечээм, Бүгүнүм, Эртеңим деп) түздү да, көркөм текстте баяндоонун жүрүшүндөгү мазмундук-фактылык информацияда кыймыл-аракеттин тартибин, мезгилин (учур чакта) көрсөттү. Аны уюштурган сигналдын конструкциясы төмөндөгүдөй болду: ат атооч (ар, ар бир) + зат атооч (секундун, минутун, кокусчулукту) + тактооч (сайын) + сын атооч (аябай кызык) + чакчыл (күтүп, деп).

Экинчи контекстте (...эми биринчи жолу атасынын бүгүн да келбешин; ... чын эле азыр атасы келсе болбогон бир кырсык болчудай ...) проспекциялык билдирүүнү түзгөн лексика-грамматикалык каражаттын бири болгон тактооч (азыр, бүгүн) кепте айтылган автордук ойду ээрчүүнүн тартибин, анын текстте жайгашкан ордун аныктаган убактылуу жана мейкиндүү детерминант (аныктоочу) болду.

Үчүнчү жана төртүнчү мисалдарда, кичинекей бала чаң тополоңдо жыгылып суу жутуп албасын деп (кантип калбасын деп?); ... Капилет келген жамгырдын ырахатын толук алып калууга шашып (кантип ойнотуп киришти?) мейкиндүү жана убактылуу мамиле көрсөтүлдү жана байланыштын дистанттык каражаты катары кызмат аткарышты. Мисалдарда көрсөтүлгөндөй, чакчыл түрмөктүн жардамы менен автор талкууга алдыга умтулган-логикалуу семантиканы берет, андан өзүнүн ой-максаты менен адресаттын оюнун дал келүүсүн күтөт. Алардын жардамы менен жаңы интеллектуалдуу абал пайда болот.

Ал багытка синонимдик катар болуп, төмөндөгү конструкциялар да катышат: көңүлдү буруу керек – азыр / бул жерде көңүл бурабыз; токтоо керек – кийин токтойбуз; эскерүү керек – эми эстейбиз. Бул түзүлүштөгү айтымдар адресатка багытталат, интеллектуалдык мейкиндикте реакциясын жаратат, анын ой жүгүртүүсүндөгү абалынын аякташын каалайт.

Проспекциялык билдирүүдө дагы бир каражаты – эки жактуу багытка (артка-алдыга) ээ болгон этиштер. Мисалы, *кайра келүү*, *эскерүү*, *кайталоо*

сыяктуу этиш ретроспективдүү баяндоонун бөлүгүнө жаратуучу сигнал болуп эсептелет, алар ошондой эле сүйлөмдүн грамматикалык түзүлүшүнө дал келген проспективдүү кесимди жараткан сигнал да боло алат жана ретроспективдүү этиштин лексикалык маанисинде жана алардын сүйлөмдө аткарган грамматикалык функциясынын абалында түзүлөт.

Проспекциялуу маанини билдирген тилдик каражатка зат атооч кирет.

Мисалы:

... Ошол түнү борондуу Эдигей түш көрдү. Согушта душмандын аткылоосунун алдында жатыптыр.

... Эдигейдин алдынан жамгырга суу болуп, күлүп турган Зарипа пайда болду. ...Ошондо да: “Эмне мынчалык күлөсүң, Зарипа? Мунуң жакшы эмес”, - деди. Мен күлгөн жокмун, ыйлап атам, - деди Зарипа. ... Тигилерди курулай капа кылгысы келбеди (Ч.А.,166-167-бб.).

Бул мисалда көрүнгөн проспекциялык билдирүүдө эки жактуу багытка (ретроспективдүү жана проспективдүү) ээ болгон этиш сөздөр: *көрдү, жатыптыр, болуп, болду, күлөсүң, деди, күлгөн жокмун, ыйлап атам, деди, кылгысы келбеди* катышты. Булар ретроспективдүү баяндоонун бөлүгүн жаратуучу (*көрдү, болду, деди, кылгысы келбеди*) жана сүйлөмдүн грамматикалык түзүлүшүнө дал келбеген, проспективдүү кесимди жараткан (*жатыптыр, күлүп турган, күлөсүң, күлгөн жокмун, ыйлап атам*) сигналдардан болушту.

Морфологиянын жардамында проспекция этиштин келер чак формасын колдонот, ал автордун баяндоосунун келечегин актуалдаштырат жана аны окурманга багыттайт.

Мисалы, ...жакшыраак башка жол табылбай турган болсо, анда Абуталип Куттыбаев Борондуга эле бекемденип орношуп алганы жөн...,

-Кечирип коюңуз, - деди ал чач тарачка. Дагы бир жолу келербиз. Белди бек бууп алып келбесек ошондо... Азырынча шашылыш жок..., ...Башка бир жолу... (Ч.А.,170-б.).

...Чоң энеси айткандай, адам өзү жөнүндө, эч качан жаман ойлобошу керек, бул жакшы иш...

Койгула айланайындар, мен силерди дегеле укканым жок..., ...мен кудай менен сүйлөшөм, ал кулум десе, жалгызымдын жакшы болуп кетиши бардыр ... (К.Ж.,133-б.).

Белгиленген проспекциялык айтылышты: *бекемденип орношуп алганы жөн, келербиз, келбесек ошондо, ойлобошу керек, кетиши бардыр* деген келер чак формасындагы этиш уюштурду. Алардын жардамы менен адресанттын коммуникативдик-таануучулук ишмердүүлүгү алдыга, келечекке багыт алды.

Этиштин келер чак формасынан сырткары проспективдик айтымды уюштуруу үчүн этиштин учур чак формасы да колдонулат, ал адресанттын ойлонуучулук кыймылын кезек-кезек менен мүнөздөйт. Этиштин учур чагынын формасы контексте келечектеги объективдүү семантиканы алып жүрүүчү болуп саналат. Проспекциялык билдирүүнү көрсөткөн синтаксистик каражаттардын борбордук орунунда кириңди сөздөн турган сөз айкашы жана кириңди сүйлөм турат, анда автордук ойдун кыймылын чагылдырган жана алдыда болчу абалды билдирген белгилүү сигнал жаралат.

Мисалы: *Биз дайыма көргөндөй; төмөндө кандай көрсөк; кийинки баяндоодон дайыма көрөбүз; мындан ары кандай болору көрүнөт, андан ары эмне болору айтылат ж.б.*

Бул кириңди сөздөн турган сөз айкашынан түзүлгөн конструкциялар текстте болгон чыңалууну басандатат, ал жөнүндө автор окурманга кийинки информацияда сөзсүз терең ачып берерин кезек-кезеги менен эскертип турат. Текстте проспекциянын жаралуу абалына коммуникативдик-логикалык мүнөздө шилтеме түрүндө берилген конструкциялар чоң роль ойнойт.

Мисалы, *...Балдар чоңойгондо пайдасы тиер. ...Балдар Сары-Өзөктө өсчүдөй. Чоңойгондо бизди ээн талаа, эрме чөлдө өстүрүптүр деп кине койбосун...(Ч.А.,176-177-бб.).*

... Анан чоң энеси экөө “бармак бекитмей” ойноп киришкенде эле байкаган. Мындай күндөрү чоң энеси экөөнүн жалгыз эрмектегени ушул оюн.

... “Өзүңдүн жакының болсо да, бирөөгө сыр алдырган жаман”, - деп ойлоду Арыков. ... “Мага десе кардын ордуна таш жаасын, - деди ал өзүнөн-өзү жини келип (К.Ж.,138-140-бб.).

Көркөм текстте баяндоодо алдыда болчу окуяны билдирген (өсчүдөй, байкаган, эрмектегени, ойлоду, деди, келип ж.б.) колдонулат.

Киринди сөздөн турган сөз айкашы жана киринди сүйлөм убактылуу-мейкиндик континуумдун үзүлүшүн мүнөздөйт, бирок анын ырааттуулугу жана логикалуулугу бузулбайт.

Мисалы: ... Ошондон бир канча күн мурун ... атактуу күлүк атын акыры алып тынган эле. ... Эгер эсин кудай албаса, ... нооту чепкен үчүн айылдын чалдары чабышып... (К.Ж.,139-140-бб.).

... Сенин колуңсуз эле досуң сот жообуна тартылат... мобу ителги көздү ... согуштагыдай... иттей муунтуп салгысы келди ... кыясы ал пулеметчик болсо керек (Ч.А.,202-б.).

... Кандайча маанилүү эмес? – Тиги чаташтырып жатканына Эдигейдин жини кайнап кетти. – Адам айтпаган сөздү эмнеге жамайсыңар (Ч.А.,208-б.).

Жогорудагы контекстте ...айтуудан, өзү бир жылганын ичинде (киринди сөздөн турган сөз тизмектеринен) киринди сөз (айтуудан), ат атооч (өзү) + орун тактооч (бир жылганын ичинде) + сын-сыпат тактооч (жалгыз) жана эгер эсин кудай албаса (киринди сүйлөм), кыясы ал пулеметчик болсо керек (киринди сүйлөм) ж.б. жардамы менен проспективдик айтым жаралды.

Кептин туруктуу байланышында жаралып, баяндоонун семантикасы менен жаксыз сүйлөмдүн айкалышынан да перспекция пайда болот. Жаксыз конструкциялар аны билдирүүдө, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн баш сүйлөмү катары түзүлөт.

Бул конструкция убактылуу-мейкиндүү көрсөткүчтөрдүн айкалышы менен коштолот жана түшүндүрүп берүү багытын көрсөтөт. Туруктуу сөз айкашынан турган толук жөнөкөй сүйлөмдөр да шилтеме түрүндө берилет, анын жеке этиштик конструкциясы болот. Кемтик жөнөкөй сүйлөм берилет, анын

баяндоочунан оңой эле проспективдүү багыт көрүнөт. Даяр түзүлгөн сөздүк формуласыз байланыштуу процессинин ишке ашышы кыйындыкка турат, алар болбогондо, ар бир учурда жаңы сөз айкаштары түзүлмөк, ал көп убакытты алмак [Сенкевич, 1976: 102].

Чындыгында, коммуникациянын кээ бир түрлөрүнүн стандарттуулугу – керектөөнүн эң зарыл түрү, ал ойлонуучулук чыңалуунун азайтат жана көркөм коммуникациянын процессин тездетет. Материалды анализдөө көрсөткөндөй, проспекция категориясынын мейкиндик деңгээли аз көлөмдө кезигет.

Проспекциялык айтылыштын синтаксистик каражаттарына кээ бир этиштик конструкциялар: этиш тактооч (*төмөндө, кийин*); жактуу этиштик конструкциялар (*багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм түзүмдөгү бааш сүйлөмдө кездешип, убактылуу-мейкиндикти билдирген тактооч менен болгон байланышынан турган*); Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн ичинен максат, карама-каршы, себеп-натыйжалаш, мезгилдеш маанидеги багыныңкы түрлөрү колдонулат [Бийгелдиева, 2023:280].

Көркөм тексттин толук көлөмүндө проспекциянын өзүнө таандык тексттик бирдиктери да учурайт. Ал – шилтеме түрүндө берилген көркөм тексттин өзгөчөлөнгөн элементи, анын милдети – баяндоодо маанилик түзүлүштө бири-биринен алыстап кеткен бөлүктөрдү байланыштыруу. Шилтеменин жардамы менен автор тексттик мейкиндикте өз ара келишүүчүлүккө жетише алат, окурмандын рефлексивдүү ой жүгүртүүсүнүн механизмин активдештирет. Алдыга карай сигнал берүү окурмандын кийинки жаңы маалыматты таануусуна даяр туруу керектигин эсине салат.

Проспекция тексттин маанисин жайгаштырууда алдыга умтулгандыкты көрсөтөт, дискурстун динамикалык моделине негизделет. Ошондуктан проспекциянын өнүгүшү эң көп учурда башталышында жана эң аз тексттин аягында болот. Талдоо көрсөткөндөй, проспекция тексттин алдындагы элементтерде (чыгарманын аталышы, эпиграф, аннотация, киришүү) учурайт.

Тексттин алдындагы проспекциялык айтымдын дагы бир түрү –

эпиграф. Ал өзүнүн мүнөзүндө тексттик цитатаны, тексттик катаал түзүлүштү көрсөтөт. Проспекциянын бардык сигналдары бир маалда бир канчалаган түрү бирдикте, ар кандай белгилери менен бир перспективдик үзүм катары колдонула берет. Толук көркөм чыгарманын чегинде проспекцияны түшүндүрүүдө, анын өзүнө таандык бирдиктерин таба билүү керек.

4.4. Көркөм тексттеги проспекция категориясынын аткаруу функциясы

Учурдагы баяндоодо алдын ала айтылгандар гана эмес, өнүгүү законуна баш ийген билим же баяндоочуга дал келгендин өзгөрүү тенденциясы дагы эле окулуп бүтпөйт [Харленко, 1980:18]. Илимдин “алдын ала айтылган” функциясын изилдеген азыркы окумуштуулардын (Анохин 1962; Кедров 1969; Родный 1969; Никитин 1970; Гендин 1970; Харленко 1980 ж.б.) пикиринде проспекциянын негизги деңгээли диалектиканын категориялары менен байланышта болот. Проспекциянын “тексттен сырткаркы” деңгээли дайыма алдыга – учурдан келечекке карай багытталган процесс. Азыркы учур, бир жактан, өткөндөгүнүн натыйжасы, бул мааниде учурдагы баяндоо “келечектин түйүлдүгү” катары каралат [Никитин, 1970: 218].

Башкача айтканда, “тексттен сырткаркы” проспекцияда божомолдонгон аспект азыркы өткөндү жана келечекти бир эле маалда бири бири менен байланыштырат, көркөм таанууда жалпы тексттик континуумдун үзгүлтүксүз алга карай барышын камсыздайт. Мында проспекция менен ретроспекциянын бири-бири менен болгон карым-катышы, тыгыз байланышы жаралат, өзгөчө көркөм ишмердүүлүктө ретроспективдик-проспективдүү мүнөз жаралат. Демек, проспекция алдын ала болчу божомолдун жакынкы, же алыскы келечектеги көрүнүштө натыйжа берерин айтат. Анын көзөмөлдөнбөгөн кыймылы – автордун коммуникативдик-таанып билүүчүлүк ишмердигинин зарыл болгон бөлүгү. Божомолдоо, алдын ала көрүү – бул материянын кыймылынын бардык формаларын таануунун зарыл жагы, ошондуктан алдын ала көрө билүүнү “алдыга чуркоо” катары көрүү керек, анда жаратылыштын жана коомдун

келечеги эле эмес, ошондой эле “таануу ишмердигинин” өзүнүн келечеги жатат [Гендин, 1970:96].

Проспекция тексттин композиционалдык түзүлүшүндө так көрсөтүлгөн чыгарманын жыйынтыктоочу абзацында, же өз-өзүнчө корутундуланган бөлүмдө жана толук көркөм тексттин (чыгарманын) аяктоочу композиционалдык бөлүгүндө көрүнөт. Ал автордун ой жүгүртүүчүлүк ишмердүүлүгүнүн акыркы этабында жаралат, анда көркөм чыгарманын толук мазмунундагы таанып билүү процессинин бардык натыйжалары жыйынтыкталат. Тексттин жалпылануучу акыркы бөлүгүнүн божомолдоочу мүнөзүндө багытталган түрдө сунушталган жаңы көрүнүштүн дайыма өсүштө болуусу жана тынымсыз жаңыланып турушу, кабыл алуусу көрүнөт.

Проспекция категориясы тексттен кийинки учурда (тексттин ички түзүлүшүндө, же тексттен сырткары) таралышынын негизинде контактык жана дистанттык бирдиктердин катарлаш абалында аныкталат, аны жаратуучу каражаттарды белгилөөдө, диахрондук ыкма колдонулат, ошону менен бирге проспекция лексикалык, ономастикалык жана тексттик каражаттар аркылуу түзүлөт [Бийгелдиева, 2023:285].

Эки багыттуулукка (артка-алга) ээ болгон көрүнүштү да проспекциялык билдирүүнү уюштурган тилдик бирдикке кошобуз, аны түзүүчү каражаттардын негизги функциясына карап, проспекциянын мейкиндик түзүлүшүн төрт микромейкиндикке бөлөбүз:

- 1) информациялдык күтүү микромейкиндиги;
- 2) адресаттын коммуникативдик-таанып билүүчүлүк ишмердүүлүгүн жөнгө салган микромейкиндик;
- 3) адресаттын ой жүгүртүүсүн жана көңүл буруусун активдештирүүгө акцент жасаган микромейкиндик;
- 4) проспекция категориясынын экинчи функциясындагы байланыштыруучулук микромейкиндик.

Биринчи микромейкиндикти пайда кылган тилдик каражаттар автордун аң сезиминдеги көз карашы боюнча адресатка алгачкылардан болуп багыт берет,

б.а., мындан аркы окуянын жүрүшү кандай болору алдын ала билдирилет, мейкиндүү континуумду түзүүдө, окурмандын таанып-билүүчүлүк ишмердүүлүгүн активдештирүүнү максат катары коёт.

Бул бөлүмдө проспекция категориясынын композиционалдык-структуралык же үстүрт денгээли каралат, ал автордун көркөм коммуникациядагы текст жаратуучу ишмердүүлүгүн көрсөтөт, ал вектордуу түрдө адресатка багытталат. Проспекция категориясы ретроспекция категориясына да мүнөздүү болгон төмөнкү аспектилер боюнча каралат: белгилүү чыгарманын текстинде же башка текстте жаралган проспекциянын негизинде эки түргө – “текст ичиндеги” жана “тексттен сырткары” болуп ажырайт.

«Текст ичиндеги» проспекция көркөм чыгарманын чегинде болгон көрүнүштө белгилүү фактыга, түшүнүккө карай шилтеме жасайт, б.а. автор алдыда болчу баяндоого окурмандын көңүлүн бурат.

«Тексттен сырткаркы» проспекция белгилүү тексттен сырткаркы фактыга, же көрүнүшкө б.а. алдыда боло турган окуя мүмкүн автор же окурман тарабынан жакынкы келечекте ишке ашары белгиленип берилет. Адресанттын тексттеги ой жүгүртүүчү окуялардын динамикасын түшүндүрүп берүүгө жасаган аракетин көрсөтөт, өзүнүн айтайын деген көркөм оюнун этаптуу өнүгүшүн окурман менен биргеликте талкуулоого салат [Бийгелдиева, 2023:251].

Адресаттын коммуникативдик – таанып билүүчүлүк ишмердүүлүгүн жөнгө салган микромейкиндикти уюштурган тилдик каражаттар адресанттын жараткан көркөм чыгармасына окурмандын коммуникативдик мамилесинин туура жолго багыт алуусун көзөмөлдөйт. Ал эми адресаттын ой жүгүртүүсүн жана көңүл буруусун активдештирүүгө акцент жасаган микромейкиндикте автордун аң сезимдүү ишмердүүлүктүн бөлүнүп көрсөтүлгөн информационалдык маанилүү, негизги түйүнүнүн мааниси чечмеленет.

Проспекция категориясынын экинчи функциясындагы байланыштыруучулук микромейкиндикте тилдик каражаттар бир эле убакта эки функцияны (проспективдик жана байланыштыруучулук функцияны) аткарышат,

б.а., алар жарым-жартылай функционалдуу (баяндоонун логикалык ырааттуулугун көрсөтүү аркылуу жаралган жана тексттик түзүлүштү актуалдаштыруу жөндөмүнө ээ болгон жана өз-өзүнчө көрүнгөн фактылар, билдирүүлөр жана кыймыл-аракеттер менен карым-катышта болгон) болушат.

Проспекция – көркөм текстти түзүүчү категория гана эмес, ал грамматикалык да көрүнүш, б.а., ал – көркөм убакыт, мазмунга кошулуп кеткен ар түрдүү катмар, алардын биринин артынан бири келүүчү мыйзамына баш ийбеши, баяндоодо учурдагы кептин жаралышы ж.б. касиеттерге ээ.

Бул өзгөчөлүктөр окурманды окуянын учурдагы абалына ылайык кайра түшүнө билүүгө чакырат. Учурда болуп жаткан процесс менен учурдагы кептин ортосундагы мамилени грамматикалык-этиштик убакыттын эки (азыркы жөнөкөй убакыт, же азыркы аныкталбаган убакыттык жана проспективдүү) варианты аныктайт. Андагы мамиле убакыт категориясынын формаларынын (убактылуу-көрүнүштүк жана тилдик-грамматикалык) системасында көрүнөт. Автордун учурдагы кеби келечекте болуучу мезгилдин эсебин алдын-ала көрсөтсө, анда бул учурда проспекция категориясы түзүлөт.

Мисалы, ... Даул,Эрмек эки уулум, садагаң болоюндар, экөөнү көздөй, экөөнү борошо урган ай талаадагы жалпак үйдө канатынын алдына калкалап, бооруна басып жылытып, күйөөм бошоп келгендей эле деп кудайдан тиленип, суранып, көз жашын төгүп олтурган Зарипамды көздөй учат элем”, - деп кыялданса бүт денесине кан жүгүрүп, жаны сергий түшөт (Ч.А.,383-б.).

Бул иш Таңсыкбаевдин өмүрүндөгү, ишиндеги чоң олжосу, ийгилиги болсо, Куттыбаевге буту-колун карыштыра чапкан тиштүү капкан, кайра чыга алгыс терең ор болду... (Ч.А., 386-б.).

Бул контекстте проспекциянын “тексттен сырткаркы” (үстүрт) деңгээли жаралып, ал алдыга – учурдан келечекке карай (...экөөнү көздөй, ...Зарипамды көздөй ж.б.) багытталды. Азыркы учур (...кыялданса бүт денесине кан жүгүрүп, жаны сергий түшөт ж.б.) менен өткөндү (...бул иш Таңсыкбаевдин өмүрүндөгү, ишиндеги эң чоң олжосу, ийгилиги болсо, Куттыбаевге буту-колун карыштыра чапкан тиштүү капкан, кайра чыга алгыс терең ор болду) бири-бири менен

байланыштырды. Бул байланышты, же эки багыттуулукка (ретроспективдүү жана проспективдүү) ээ болгон көрүнүштү проспекциялык билдирүүнү уюштурган үстүрт каражатка, б.а., проспекцияны түзүүчү каражаттардын функциясына карата мейкиндик түзүлүштүн ичинен информационалдык күтүү микромейкиндикке кошобуз. Анын бул функциясында адресант өзүнүн көз карашы боюнча маалымат жөнүндө адресатка биринчилерден болуп багыт берди, б.а., окуянын жүрүшү алдын ала белгилүү болду. Бул информационалдык күтүү микромейкиндигинде мейкиндүү континуум түзүлүп, анда ага удаа эле адресаттык комуникативдик-таанып билүүчүлүк ишмердүүлүгүн жөнгө салган микромейкиндик жаралды.

Лингвистикалык талдоого алынып жаткан К.Жусубалиевдин “Муздак дубалдар” романынын контекстине кайрылып, проспекциянын адресаттын ой жүгүртүүсүн жана көңүл буруусун активдештирүүгө акцент жасалган микромейкиндикти талдоого алабыз.

– Айтса сенин китебиң чыккан турбайбы, кечээ бирди сатып алдым көзүнө карабай туруп гана... Арыков бул жалганынын аябай узун чыкканына ичинен абдан кейиди. Башатан кулакка майдай тие тургандай уккулуктуу кылып ойлоп албагандыгына, ааламды титиреткен улуу Жалгандын амиринин алдында өзүн күнөөлүү сизди. Албетте, ал бекеринен эле кирди-чыкты болду. Таанышына ушинтип айтканы абдан жетиштүү эле. Тиги кучкачын жуткан Төштүктөй жандана түштү. Чачтары карганын жүндөрүндөй күнгө ого бетер жылтылдагансыды.

– Эптеп бир жаман китебимди чыгарып алдым. Магазиндерде бар экен да.

– Бар экен. Абдан көп чыгарышкан окшойт, - деди Арыков. Шайтан басып «ошондой болсо керек» деп дагы аз жерден айтып жибере жаздады. Бирок эмнегедир антип айта алган жок. Бул дагы болсо улуу Жалгандын амиринин күчтүүлүгү эле.

Экөө күшүлдөтүп көөрүк баскан, күпүлдөтүп барскан урган ат такалагычтардын кобур-собурунун алдында сүйлөшүп жатышты. Арыков эмне болсо да, баягы кычкачтай болгон сары чалдан көз айырган жок (К.Ж.80-б.).

Бул контекстте адресаттын ой жүгүртүүсүн жана көңүл буруусун активдештирүүгө акцент жасаган микромейкиндик жаралды. Мында бөлүнүп (акцент жасалып) көрсөтүлгөн информациянын мааниси чечмеленет, б.а., көркөм чыгарманын каарманы болгон Арыковдун (*Айтса сенин китебиң чыккан турбайбы, кечээ бирди сатып алдым*) калп айтканы автор тарабынан өзгөчө бөлүнүп айтылат. Ал маалымат окурмандын “жалган” жөнүндө ой жүгүртүүсүн жана көңүл буруусун активдештирүүгө үндөйт.

Төмөндө, проспекция категориясынын аткарган функциясындагы байланыштыруучулук микромейкиндигинде бир эле убакта эки функциянын (проспективдик жана байланыштыруучулук) аткарылышын уюштурган тилдик каражаттарга лингвистикалык анализ жүргүзөбүз.

Мисалы, ...*Ушундан кийин баягы үч сөздөн турган түшүн дагы эстеди. Анан жакында чайканада чай ичип отуруп жанындагы бейтааныш эле кишилердин жемиш бактарын кандайча кароо керек экендиги, анын түшүмүн ошол караганга эле жараша боло тургандыгы жөнүндө көпкө божурашып, эриктире-зериктире көпкө божурашып сүйлөшкөндөрүн эмнегедир аябай кулагын төшөп, бир да сөздөрүн сая кетирбей дардисар тыңшагандыгын, алар этектерин күбүнүп туруп кетишкенден кийин гана «булардын сөзүн неге баш-аягына чейин тыңшап угуп отурдум?» деп мунусуна жооп таба албай аңгүдүк болуп таң калгандыгын да эстеди.*

... *А азыр болсо кайыбынан келип эле мунун баары түшүнүктүү боло түштү. Көрсө, ошол этектерин курларына кыстарган, тырмактарынын ичи топуракка толгон, күнгө жердей күйгөн, адатта айтылуучу «жөнөкөй» адамдар таза беймаани, ааламдагы эң кыйын, эң татаал бирден бир беймаани нерсе, Арыковдун кайыптуу Жаны жөнүндө сүйлөшкөндөрүн эми гана түшүндү. «Таза жаман сүйлөшүүнү уккан турбаймынбы – деди ал ичинен таң калып, – а мүмкүн алар жөнөкөй дыйкандар эмес эле, ошолордун кийимин кийген*

периштелер болуп жүрүшпөсүн, атайы мага жиберилген. Башкаларга караганда абдан ыймандары ысык адамдарга окшоп көрүнүштү эле» (К.Ж.99-б.).

Бул микромейкиндикте проспекция категориясы проспективдик жана байланыштыруучулук функцияны аткарды, аларды уюштурган тилдик каражат болуп, киринди сүйлөм (...ушундан кийин баягы үч сөздөн турган түшүн дагы эстеди...; бир да сөздөрүн сая кетирбей дардисар тыңшагандыгын; ... аңгүдүк болуп таң калгандыгын ... ж.б.) катышты. Киринди сөздөн турган сөз айкашы жана киринди сүйлөм убактылуу- мейкиндик континуумдун үзүлүшүн мүнөздөдү, бирок анын ырааттуулугу жана логикалуулугу бузулган жок. Баяндоонун проспекциялык белгинин маанилүү үзүндүлөрү мазмунду бириктирүүчү көпүрө болуп, кийинки айтыла турган маалыматка окурмандын көңүлүн бурду.

Проспекциялык айтымды этиштин келер чак формасы (*жемиш бактарын кандайча кароо керек экендиги, анын түшүмүн ошол караганга эле жараша боло тургандыгы ж.б.*) жана этиштин учур чак формасы (*“булардын сөзүн неге баш - аягына чейин тыңшап угуп отурдум” ж.б.*) уюштурду, алар контекстте келечектеги объективдүү семантиканы билдирет.

Багынынкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн ичинен себеп- натыйжалаш (*көрсө, эң татаал бирден бир беймаани нерсе, Арыковдун кайыптуу жаны жөнүндө сүйлөшкөндөрүн эми гана түшүндү ж.б.*) жана мезгилдеш (...ичинен таң калып, а мүмкүн алар жөнөкөй дыйкандар эмес эле, ... периштелер болуп жүрүшпөсүн, атайы мага жиберилген ж.б.) татаал сүйлөмдөр катышты. Көркөм тексттин толук көлөмүндө проспекциянын өзүнө таандык тексттик бирдиктер да учурайт. Алар – баяндоодо маанилик түзүлүштө бири-биринен алыстап кеткен бөлүктөрдү байланыштырган, шилтеме түрүндө берилген көркөм тексттин өзгөчөлөнгөн элементи.

Төмөндө, жогоруда талдоого алынып аныкталган теорияны таблица түрүндө көрсөтөбүз.

4.4.1-таблица – Проспекция категориясынын аткарган негизги функциясына карай микромейкиндикке ажырашы

IV бөлүм боюнча корутунду

Диссертациялык эмгектин төртүнчү бөлүмүндө көркөм тексттин проспекциялык категориясы көркөм текстти түзүүчү категориялардын негизги түрлөрүнүн бири болуп саналары аныкталды.

Анын текст түзүүчүлүк жөндөмү тексттин мазмунун башка нукка буруудан жана автордук ишмердүүлүктүн коммуникативдик-таануучулук (когнитивдик) процесстин өзгөчөлүгүнөн, алдыда эмне жөнүндө сөз болорун эскерткенинен көрүндү.

Морфологиянын жардамында проспекция этиштин келер чак формасын (жөнөкөй жана аналитикалуу) колдонуп, чыгармачылык процессте автордун коммуникативдик – таануучулук ишмердүүлүгү кандай гана шартта болбосун, дайыма алдыга, келечекке карай багыт аларын көрсөттү. Андан сырткары проспективдик айтымды уюштурган этиштин учур чак формасы адресанттын ойлонуучулук кыймылын мүнөздөп берери ачылып берилди. Этиштин учур

чагынын формасы контексте келечектеги объективдүү семантиканы алып жүрүүчү болуп саналары белгилүү болду.

Проспекциялык билдирүүнү көрсөткөн синтаксистик каражаттардын борбордук орунунда кириңди сөздөн турган сөз айкашы жана кириңди сүйлөм турары, анда автордук ойдун кыймылын чагылдырган жана алдыда болчу абалды билдирген белгилүү сигнал жаралары көрсөтүлдү. Талдоого алынган проспекция категориясынын мейкиндик түзүлүшүн төрт микромейкиндикке бөлүп карадык. Биринчи микромейкиндигинде автор адресатка алгачкылардан болуп багыт берет, б.а., мындан аркы окуянын жүрүшү кандай болору алдын ала билдирилет. Ал эми адресаттын коммуникативдик – таанып билүүчүлүк ишмердүүлүгүн жөнгө салган микромейкиндиги адресанттын жараткан көркөм чыгармасына окурмандын коммуникативдик мамилесинин туура жолго багыт алуусун көзөмөлдөйт. Адресаттын ой жүгүртүүсүн жана көңүл буруусун активдештирүүгө акцент жасаган микромейкиндикте автордук ишмердүүлүктө бөлүнүп көрсөтүлгөн информациялдык маанилүү, негизги түйүнүндүн мааниси чечмеленет.

Проспекция категориясы көркөм тексттин түзүү процессиндеги алдыңкы категориялардын бири, тагыраак айтканда, ал көркөм чөйрө үчүн өзгөчө мааниге ээ болгон концептуалдык маалыматты жайылтат. Ойду алдыга жылдырып, ал текстте окурманды татаал көркөм маалыматты түшүнүктүү кабыл алууга даярдайт жана талданган материалга келечектүү баа берүүгө багыттайт. Эгерде автор кептик-психологиялык ишмердүүлүктүн интерпретациясына жетишүүнү кааласа, анда автордук концепциянын эң маанилүү учурларын алдын ала айтуусу зарыл. Ал көркөм текст үчүн өзгөчө мааниге ээ, аны кабыл алуу атайын даярдыкты талап кылат.

V БӨЛҮМ. КӨРКӨМ ТЕКСТТЕГИ РЕТРОСПЕКЦИЯ ЖАНА ПРОСПЕКЦИЯ КАТЕГОРИЯСЫНЫН ӨЗ АРА КАРЫМ-КАТЫШЫ

5.1. Көркөм текстте ретроспекция жана проспекция категорияларынын бири-бири менен болгон карым-катышы

Бул бөлүмдө ретроспекция жана проспекцияны тексттин категориясы катары карап, анын жаралуу жолу көрсөтүлөт. Алардын пайда болушуна грамматикалык каражаттар гана катышпастан, ошондой эле функционалдык жана семантикалык принциптер менен байланышкан тилдик бирдиктердин ар түрдүү деңгээлдери да катышып, алар мейкиндик теориясын колдонууну тең укуктуулукка шайкеш келтирери изилденди.

Тексттин темпоралдык түзүлүшүн пайда кылууда, уюштуруучу роль убактылуу-көрүнүштүк форманын микро-системасында жатат, ал – тилде убактылуу мамилени көрсөтүүчү адистештирилген каражат.

Ретроспекция жана проспекция тексттин функциясынын байланыштуулугу менен чектелбейт. Башкысы, баяндоодо вектордук багытты көрсөтүп, алар текстти түзүүдө, ар түрдүү формалдык ыктарды ишке ашырат жана алар менен өз ара мамиледе болгон убактылуу жана мейкиндүү аспектиде: алга-артка, ылдый-өйдө, эрте-кеч жаралат. Ошондой эле текстте ар кандай негизи функцияны аткарышат: мурда айтылганга шилтеме жана алдын-ала болчуга шилтеме [Бийгелдиева, 2023:282].

Тексттик категориялар бири-бири менен чиеленип татаалдашып кетет, ошондуктан бирөөнү бирөөнөн ажыратып алуу кыйынчылыкка турат. Тексттин бир бөлүгүндө ар түрдүү категориянын кездешкенин көрөбүз. Мында негизги категорияны ага баш ийген түрдөн бөлүп алуу зарыл. Көркөм текстте ретроспекция жана проспекция – эки өз алдынчалуулукка ээ болгон категория. Алардын тыгыз карым-катышта болуп, бири-биринен ажырабагандыгы башка тексттик категориялардан айырмаланган өзгөчөлүгү болуп саналат. Көркөм тексттеги коммуникативдик-таануучулук ишмердүүлүктүн өзгөчөлүгү автордун проспективдик-ретроспективдүү мүнөзгө жараша жаны ойду окурманга сунуштаганында жатат. Көркөм чыгарманын толук текстинде баяндоонун

жүрүшү алдыга карай багытталат, андагы ар бир окуя өткөн менен өз ара мамиледе болот. Жаңы билим мурдагы менен болгон байланышын жоготпойт, алар карым-катышта колдонулат.

Ретроспекция жана проспекция категориясынын карым-катышта жаралуусу көркөм таанууда ретроспективдик-проспективдүү мүнөзгө шартталат, бирок текстти түзүүчү тарабынан коммуникативдик көрсөтмө, б.а., коммуникативдик-психологиялык факторлор менен максатка багытталган кабылдоо процессинде тексттин мазмунун адекваттуу жана терең түшүнүүгө багыт берилет.

Мындай татаал тексттеги көп катмарлыкты (андагы үстүрт жана терең денгээлдерин) түзүүдө, авторду психологиядагы кабылдоо жана түшүнүүнүн закон ченемдери менен эсептешүүсүнө түртөт, б.а., проспективдик-ретроспективдүү эки багыттуу процессте алдыга карай болчу кыймылды гана көрсөтпөстөн, ошондой эле акырындык менен артка кайтууга, мурдагы контекстте айтылган информацияны акыл-эсте сактоого зарылчылдык жаралат.

Бул учурда ретроспекция проспекциянын импульсун аткарат, окурмандын аң сезиминдеги “эски” окуянын учурда болуп жаткан жана келечекте болуучу кыймылды көрсөтпөстөн, ошондой эле артка кайтууга мурдагы контекстте айтылган информацияны акыл-эсте сактоого зарылчылдык жаралат. Ретроспекция жана проспекция категорияларынын жалпы функциясы – багыт көрсөтүүчү функция – ал адресанттын таанып-билүүчүлүк ишмердүүлүгүн адресаттын автордук концепциясына – текстти адекваттуу түшүнүү максатына багыттайт [Сидоров, 1987; Болотнова, 1998].

Жогоруда айтылгандарга таянып, ретроспекция жана проспекция категорияларынын карым-катышынын жаралыш абалынын эки түрү: катарлаш (мында тексттик категориялар коммуникативдик жалпылыкка биригүү менен катарлашып пайда болушат, бирок бири-бирин бөгөп салбайт) жана бири-бирине өтүп кирүү (бул абалда тексттик категориялар бири-биринен өтүп кетпейт, ошол эле тилдик элемент бир категория катары жаратат) бар.

Биринчи түрдүн пайда болуу жолун карайбыз, мында ретроспекция жана проспекция контактуу абалда болушат. Эки категория контактуу “катарлаш” абалында, биринчиден, баяндоодо ретроспекция жана проспекциянын сигналдары бир эле убакта, экинчиден, бир абзацтын чегинде эки катарлаш сүйлөмдө, үчүнчүдөн, биринин артынан бири келген абзацта эки сүйлөмдө катышат. Алардын ичинен көп кездешкени – абзацтын башталышында: биринчи сүйлөмдө, окурманга мурдагы контексте болгон окуяны эсине салат, экинчи сүйлөмдө, мындан аркы талкуунун жүрүшүнө чакырат.

Мисалы: ... Балдарга демши болуп, буерде алдыртан жаза берген тура. Бул эмне? Муну да балдар үчүн дейсиңби? ...;

- *Бул эмне? – деп түшүнбөдү Эдигей.*

- *Эмне? Сен билишиң керек. Мына атын кара: “Раймалы-аганын инисине Абдилханга айтканы” ...; Бул болгон иш. Эски кишилер бу тарыхты жакшы билишет (Ч.А., 209-б.).*

... Автостанцияга барып көпкө гезит окуганча атасын күттү. Болжолунда атасы келген жок. Автобус келди, атасы келген жок.

... Ал убакыттын кандай азап менен жылганын дагы сезді. Эмнегедир күпүлдөп ун серпкен теңирмен көз алдына элестеди (К.Ж., 113-б.).

Контексттерден алынган мисалдарда көрүнгөндөй, ретроспекция башкы багыт берүүчү белги, б.а., тексттин динамикасында айтылган проспекцияга жөлөк болуп, анын логикалык ырааттуулукту сактоосун шарттайт. Алардын жанаша келүүсү тексттин мазмунунун муунакталып кетүүсүнө бөгөт коёт, текстте алардын бирге жайгашуусу менталдык кыймылды уюштурат, ошондой эле биринен-бирине өтүп кетүү жолун көрсөтөт.

Жогоруда берилген мисалда алардын жанаша келүү абалында биринчи сүйлөмдөрдө мурда болуп өткөн көрүнүш (ретроспекция: ... *буерде алдыртан жаза берген тура; ... гезит окуганча атасын күттү*) окурмандын эсине салынды да, кийинки сүйлөмдөрдө (... *сен билишиң керек; ... Бул болгон иш; ... бу тарыхты жакшы билишет; ... автобус келди; ... атасы келген жок; ... ал убакыттын кандай азап менен жылганын дагы сезді...* адресант адресаттын көңүл буруусун

окуянын алдыда болчу кыймылына (проспекцияга даярдайт, мында автор окурманды дагы бир фактыны кароосун, б.а., көркөм баяндоонун жүрүшүндө берилген ойду терең түшүнүүсүн өтүнөт.

Жогоруда көркөм чыгарманын тексттине жасалган лингвистикалык талдоо көрсөткөндөй, ретроспекция менен проспекциянын “катарлаш” карым-катышында бир окуянын экинчиге ырааттуу өтүшү – бул жалпыга бирдей мейкиндик-убакыттык континуумга биригүүсү.

Талкуудагы бир көрүнүштүн экинчисине өтүүсү – адресаттын аң сезиминдеги апелляция аркылуу ишке ашат. Автор жаңы баяндоо сунуштоо менен окурмандын мурда өтүп кеткен контексттеги мазмунга кайтуусун уюштурат жана тынымдагы мазмунду ретроспективдүү абалда чечүүнү талап кылат. Ошондой эле автордук концепциянын алдыда болчу негизги концептуалдык учурларын аң-сезимине бекемдөөсүн, аны кабыл алуусун уюштурат [Троянская, 1975:71].

Мисалы, ... сен билип кой, сен кандай чоң экениңди билбейм, бирок Абуталипка алигидей жалаа жапчу болбогун; ... кандай деп четтен сура, баары ушуну айтат...;

... Зарипа күйөөсүнө берип жиберүүгө ала келген кийимин, азык салган түйүнчөгүн кармап, ичтен сызып ыйлап турат...;

... Мен жакында кайра келем! ... Тез эле келем, күткүлө! (Ч.А.,213-б).

... Ал караңгы подъездге кире берерде, артынан бирөө шып этип жете келди. Арыковдун жүрөгү шуу этип коркуп кетти.

– Бу сенсиңби?

– Менмин, – деди Арыков. Бул атасынын үнү экендигин заматта тааныды (К.Ж. 146-б). Кандай гана ретроспективдүү токтото туруу болбосун, ал мейкиндик-убакыттык континуумду үзөт, бирок бул тексттин динамикасын бузбайт, болгону автор жеке оюнун ишке ашышына проспективдүү импульс берет. Жогорудагы биринчи абзацтык үзүндүдө автордук баяндоо мурда айтылганга басым жасап, мындан аркы мазмундук-концептуалдык

информациянын өнүгүү процессине мнемоникалык жана маанилик жөлөктү түздү.

Көркөм текстте аталган категориялардын абалы убактылуу-көрүнүштүк формада көрүнөт.

Мисалы, ... жердеги коомдук-саясий системалардын түпкүчүлүк карама-каршылыгы бардык күчү менен чыга келди ...;

... Маселени талкуулоо кызуу дебатка өттү ...;

... акыркы акыл жеңди, ... компромисске келишти ...;

... “Эге” деп аталган Токой-Таш планетасында жүргөн 1-2 жана 2-1 паритет космонавттар менен токтоосуз радиоконтакт түзгүлө ... (Ч.А., 218-б).

– Саар менен эле келгем ... ; ... Карыктын жүк ташыган машинасына түшүп келе бергем ...;

– Калган сөздү эртең сүйлөшөбүз, деди Арыковдун атасы ...;

... Бир гана балкондогу темир керебеттин ачуу кычыраганы угулду (К.Ж., 149-150-б.).

Ретроспекция жана проспекциянын контактуу жайгашуусу абзацтын башында бири-бири менен байланышып, көркөм тексттин чегинде эски менен жаңынын байланышын чагылдырат. Бул эскини кабылдоо жана кайрадан ал жөнүндө ой жүгүртүү алдыда болчу жаңы ой менен болгон байланыштын негизинде чечмеленет, б.а., ойду таануучу субъектинин ретроспективдик-проспективдик кыймылын көрсөтөт, ал көркөм текстте жана автор менен адресаттын композиционалдык-диалогдуулук байланышын көрсөтөт [Арутюнова, 1997:175].

Автор зарыл информацияны акырындык менен топтойт, аны өнүктүрөт, жалпылайт жана окурманга максаттуу түрдө тексттин концептуалдык мазмунун сунуштайт. Көркөм текстте берилген мазмундук маани алгач көмүскөдө болот, андан кийин толук ачылат да (окурмандын кабылдоосунда), баяндоонун ырааттуу жүрүшүнүн натыйжасы көрүнөт.

Анализ көрсөткөндөй, эки категориянын мындай абалында бири-бирине кирүү процесси байкалды, ал ретроспекция менен проспекция категорияларынын карым-катышынын абалын көрсөтөт. Булардын тыгыз байланышы эки маанилүүлүктү: ретроспективдик-лексикалык жана проспективдик-грамматикалык билдирген этиштерди колдонуунун негизинде түзүлөт.

Окурмандык кабылдоону уюштурууда, өзгөчө көрүнүктүү ролду бирдей убакытта ретроспекция жана проспекциянын ортосунда контактык жана дистанттык байланышты түзүү ойнойт, шарттуу жаралган абалды

Н. Г. Петрова багыт берүүчү чек деп атайт. Аны колдонууда, көркөм тексттин башталышы менен аякташынын карым-катышы ачылат, кээ бир маанилик түзүмдүн кыймылында жетишерлик кеп айтылат, б.а., тексттин жыйынтыктоочу чекитине жетет, автордун көркөм чыгармасында берейин деген ой-максаты ишке ашат [Петрова, 2000:27].

Окумуштуу Брунер автордун окурманды таануучулук ишмердүүлүгүн активдештирүү максатында мурда айтылган мазмунга кайра кайрылууга түртөрүн, аны өткөндүн, учурдун жана келечектин көз карашында кайрадан ойлонууга үндөрүн айтат. Ретроспекциялык багытта автордун эрки менен адресат мурда бири-бири менен байланышпаган жана кээ бир калтырылып кеткен бөлүктөрү эми алдыда айтыла турган бүтүн ойдун бир бөлүмү болуп калары жөнүндөгү билдирүүнү тартипке саларын белгилейт [Брунер, 1977: 216].

Ретроспекция жана проспекциянын бири-бири менен болгон карым-катышынын жалпы окшош жактары – алардын тыгыз чиеленип кетиши жана эки категория тең карым-катышта шартташып, милдеттерин аткарышы.

Ретроспекция жана проспекциянын карым-катышын кийинки ыгы – “бири-бирине өтүп кирүүсү”, мында бир эле ошол сигналдар бир эле убакта ретроспекцияга жана проспекцияга да кызмат өтөшөт, б.а., аларды байланыштыруучу “синтетикалык” жолу каралат. Ретроспекция жана проспекциянын кээ бир биримдигинин маанилик жактан ширелишип,

жуурулушуп кетиши эки жактуу семантиканы (ретроспективдик жана проспективдик) билдирген этиштерди колдонууда жаралат.

Аларга: эскерилет, кайра кайрылат, кайталанат ж.б.у. маанини билдирген этиш сөздөр кирет, алар лексикалык ретроспективдүү маанини билдирүүдө, контекстте келер чак формасында колдонулат, кээ бир учурда зарылчылдык жаралса, ретроспективдик-проспективдүү маанини билдиришет.

Мисалы, ... поезд кетип, атасы келбей калганын сен көргөн болсоң го, умсунуп калганын көрсөң го...;

... О, кудай, ай, түбүң түшкөн турмушуң эмнеге ушундай болуп курулду экен? Эмнеге ата балага, бала атага мынчалык боор эт менен бир болуп жаралган? Жанды кыйнап эмне азап?...;

– Сагындым, атикамды! Сагындым, сагындым! – деп Эрмек чаңырат, үмүт кылып, ишенип, жалынып, муңканып Эдигейдин мойнун кучактайт (Ч.А., 227-б.).

... Зарипа оор үшкүрүнүп дагы мындай деди:

– Турмушуң кургурдун курулганын карасаң. Коркунучтуу, кемеңгерлик жана өз ара байланышта курулуптур. Башы, аягы, уландысы бар ... (Ч.А., 241-б.).

... Таңга жуук Арыков бир нерседен улам ойгонуп кетти. Бирөөнүн кыйкырганын уккансыды ... Кайра жатып уктап калды ...;

– Бул кимиң эле, айланайын?

– Атам, – деди Арыков.

... Арыковдун көкүрөгү жибий түшүп, атасын жоктоп, өмүрдү жоктоп, мындан жүз жыл мурун ала тоодой ат минип, ак элечек кийип, аткан октой келаткан чоң энесин жоктоп; ... сууга салса чөкпөгөн, отко салса күйбөгөн, мүрөктүн суусун ичкен, өлбөс он жашар Арыковду эстеп, ...; эмнегедир, үч сөздөн турган түшүн эстеп, жоктоп өксүп-өксүп ыйлап жиберген ... (К.Ж., 160-б.).

Талдоого алынган контекстте артка кайтууну, эскерүүнү билдирген этиш (келбей калганын, көргөн болсоң, курулду экен, жаралган, эстеп, сагындым,

кучактайт, курулуптур, ойгонуп кетти, уккансыды, уктап калды, жоктон, кийип, ыйлап жиберген ж.б.) ретроспективдүү маанини билдирип, ретроспективдик-проспективдүү маанини билдирди. Ошондой эле алдыга карай умтулган жана максатка жетүү зарылчылдыкка негизделген кыймылды көрсөттү.

Мында мейкиндик-убакыттык континуумдагы көрүнүштөр ажыраган жок, тескерисинче, мындан ары эффективдүү жайгашып, жалпы мааниден турган, бири-бирине чиеленишкен категориялардын (ретроспекция жана проспекциянын) карым-катышы жаралды. Автор алдыга жылуу менен кээде өзүнүн айтайын деген алдыңкы оюн токтотот, зарылчылдык жаралса, мурда айтылган учурдагы ойду кайра айтат да алгачкы жолуна кайтат жана токтогон ар бир жерден керектүүсүн чогултат [Никитин, 1993:45].

Көркөм тексттеги белгиленген үзүмдөр (чыгарманын мазмунуна удаалаш айтылган) акыл-эстеги маалыматтын толук запасынан чыгат [Верешагин, Костомаров, 1990: 121]. Мурда болуп өткөн информацияны кайталоо алгачкы баяндоону актуалдаштырат анын маанилик маңызын күчөтөт. Өткөндү кайталоо – окурманды адресаттын негизги көздөгөн максатын терең баамдай билүүсүнө жетелеген автордук ыкма.

Көркөм кептеги ретроспекция жана проспекциянын тексттин маанилик жалпыланышында “бири-бирине өтүп кирүүсү” – бул көркөм чыгармада берилген толук мазмунга тыянак чыгаруу.

Мисалы, .. *элүү үчүнчү жылдын жайы менен күзү Борондуу Эдигейдин өмүрүндөгү эң кыйын мезгил болду ...;*

... *Мактанган Каранарынын азабын Эдигей ошо кышта аябай эле тартты белем ...;*

... *Казангап экөө кеңешип, Эдигей Ак-Мойнок разъездине тең жетпесе болбойт деп чечишти ...;*

... *Шыпылдаган көп сөздүү Коспандын жанында Эрлепес оор басырыктуу ... Эрлепес чынында жакшы чертет экен ...;*

– *Эски ыр-күүнү жактырсаң бир окуяны эсиңе салайын, Эдике.*

“Раймалы аганын Абдилхан инисине кайрылып айткан сөзү ...;

... Дегинкиси, Эдигей, ... өзүң баарын көрүп-билип турусуң. Кептин ток этер жерин айтсам, Сен Раймалы ага эмессиң, мен Абдилхан эмесмин ...;... Казангаптын ушул сөзү Эдигейдин эсине сиңип калды ...;

... Азыр Казангапты акыркы жолуна узатып Эне-Бейитке бараткан жолдо Эдигей ушу тарыхты эстеди ... (Ч.А.,244-320-б).

Мисалга алынган контексттен биз эки категориянын бири-бирине ыкташкан учурларын тактап айтканда, болуп жаткан кыймыл-аракетке түрткү болуусун чагылдырууну (кортундулоо: жалпылыкты түзүү; тыянак чыгаруу; жаңы ой-максатка багыт алуу) жана алдыга карай умтулууну (мурда баяндалганга жөлөнүү менен) көрдүк. Башкача айтканда, автор аң сезимдүүлүк менен артка (өтүп кеткен баяндоону чагылдырган контекстке) кайрылат, себеби мазмундук-концептуалдык информацияны чечүү үчүн келечекке карай кадам таштайт.

Бул процессте ретроспекция автордун коммуникативдик-таануучулук жана текстжаратуучулук ишмердигиндеги тыянак чыгарчу оюн билдирүү үчүн проспекциянын өзөгү болуп кызмат кылат. Көркөм чыгармада баяндалган мазмунду жалпылап, бир бүтүм чыгаруу үчүн автор мурда айтылган билдирүүлөргө кайрылат, максаттуу түрдө ал фактыларды бириктирет (буга чейин баяндалган) жана ретроспекция менен проспекциянын ажырагыс биримдигин уюштурат.

Мисалы, ... бир замандарда маңкурт уулун издеп, Найман-Эне күндө нечен кыдырган, боору жылаңач жошолонгон, кыркап тартып учу көрүнбөгөн малакумдуу чапты этектей, зарыга көп жүрүшүп, акыры Эне-Бейиттин кыйрына жеткендей болушту.

... Эдигей жаман кыйналды. Биресе кыжыры келсе, биресе айласы куруду; ... тегеректин баарын тосуп, бөгөп, жадегенде бейиттин жолун көрсөтүп коюшса болбойбу (Ч.А.,320-323-б.).

Көрсөтүлгөн контексте эки категориянын бири-бири менен болгон байланышын “баса белгилөө”, “эске салуу”, “эскерүү” маанисин билдирген

этиш сөздөр (издеп, жүрүшүп, жеткендей болушту, кыйналды, келсе, куруду, тосуп, бөгөп, көрсөтүп коюшса болбойбу ж.б.) уюштурду жана менталдык кыймылдын кайталанышына басым жасалды. Башкача айтканда, окурмандын акыл-эсинин тажрыйбасы аркылуу жасалган менталдык кыймыл – бул адресат автордун ой-максатын (ретроспекция жана проспекциянын бирге берилген) баамдап, кайрадан өткөндү эстеп, андан сабак алып, жыйынтык чыгарган туура кыймыл.

5.2. Ретроспекция жана проспекция категориясынын туюнтулуу өзгөчөлүктөрү

Көркөм текстте ретроспекция жана проспекция категориясы көркөм убакыттын функциясын аныктайт. Бул категориялар автордун берейин деген негизги идеясын чыгарманын композициялык түзүлүшү жана аны жеке окурмандын кабыл алуусу менен тыгыз байланышта чечмелеп берет.

Ретроспекция категориясы автордук негизги ойлорду ишке ашырууда окурманга мурда болуп өткөн, алдын ала сунушталган маалыматты эскертет, ага мындан аркы өнүгүү зарылчылыгынан келип чыккан жаңы окуяны сүрөттөп берет, окурмандын жаңы кырдаалда жана башка контекстте баяндаган көрүнүштөрдүн маанисин түшүнүүсүн шарттайт.

Проспекция жана ретроспекциянын “бири-бирине өтүп кирүүсү” төмөндө берилчү мисалда көрүнгөндөй, баяндалган окуяга адресант өзү баам салып, аны баалайт жана адресатты көркөм чыгарманын текстинде көп ирет кайрылган мазмундук-концептуалдык информацияга дагы бир ирет кайрылууга үндөйт. Автор мындай конструкциянын жардамы менен окурманды өзүнүн негизги жана зарыл деп эсептеген чыгармасынын жыйынтыктоочу кыймылына кошо кирүүсүнө чакырат.

Мисалы, ... баягы Тансыкбаевдин жөнү болсо мындай ...; 1956-жылы жаз этегинде Кумбелдин депосунда чоң митинг болуп ...; ... жолчулар келген ...;

... Абуталип Куттыбаев Югославияда жүргөндөрүн жазат деп, ревизор жалаа жазган ...;

... Мен азыр сөздөрдү угуп туруп, ойлондум. Югославия менен доспуз, эч кандай талаш жок. Эмне үчүн ак кишилер азап тартат?

... ошол үчүн Зарина алиги чече албас “соттун” арылгыс шоруна кабылгыча деп кете берди.

... Абуталипти эсинен чыгарбай, анын жетим калган балдарын эсинен чыгарбай баратты Эдигей ушул жолдо ... (Ч.А., 330-338-б.).

Талдоодо аныкталган тыянакты жалпыласак, төмөнкү натыйжа келип чыгат: тексттик категориялардын (ретроспекция жана проспекция) бири-бири менен болгон диалектикалык карым-катышы көркөм чыгарманын текстинин семантикалык мазмунунда “катарлаш” жана “бири-бирине өтүп кирүүсү” аркылуу көрүндү, алар көркөм текстте автордун коммуникативдик жана таанып билүүчүлүк ишмердигинин ретроспективдик-проспективдүү мүнөзүн чагылдырат. Ар бир автордук концепциянын маанилүү учуру мурда болуп өткөн менен өз ара мамиледе болот, мазмунда мурда кабыл алынган коммуникативдик белгилүү маанилик учурлар биригет, келечекте аны өнүктүрүү үчүн акыл-эске интеграциялайт (бир бөлүктү бүтүндүккө бириктирет), ошондой эле ал категориялар бири-бирине өтүп кетет. Мындан көркөм талкуунун үзгүлтүксүз, спираль өндүү катмарлашкан кыймылы жаралат.

Мисалы, ... бирок анын ишенгени Елизаров болчу ...;

– Акыры келген экенсиң да ээ? Салам, Эдигей!

Салам, Борондуу! – деп учурашты Елизаров.

– Келген ишиңдин өтөсүнө чыгасың го деп ойлойм ...

... Айткандай эле болду ...; ... ак жазылган кагаз келди, анда Боронду разъездинин мурдагы жумушчусу, тергөө учурунда өлгөн Абуталип Куттыбаев кылмыш составынын жоктугу аныкталып, толук реабилитацияланды деп жазылыптыр ...;

... Ушул документти кубалап, Елизаровдон да кат келди ...; ... Эдигей ал катты өмүр бою сактады ...; ... Катта тергөөчү Таңсыкбаев иштен алынып,

өзү жоопко тартылар алдында экен ...; ... Абуталиптин үй-бүлөсү Павлодарда экен ...; ... Анан да баягы ревизордун арыз жазышы чын экен ...;

... Мындай ойго келдим: бирөөнүн инсанат сапатын жөндөн жөн жек көрүү оорусунан айыгуу үчүн адамдар дагы көп-көп мезгил кечиришер башынан ... (Ч.А., 339-345- б.).

Мисалда көрсөтүлгөн автордук концепциядагы катмарлашкан жайгашуу окурмандын кабыл алуусуна жана түшүнүп билүүсүнө багытталат.

Адресаттын таанып-билүүчүлүк ишмердигин башкаруу процессинде ретроспекция жана проспекциянын тыгыз карым-катышы көрүнгөн баяндоо аркылуу адресант белгилүү коммуникативдик эффектке жетет.

... Эки-үч күн өтпөй, Эдигейдин Кызыл-Ордодогу эки кызы, Сауле менен Шарапат келди. Сары-Өзөктүк аксакалы Казанга өлдү деген кабарды угуп, күйөөлөрү, балдары менен бирге келишти.

– Атам кайда? – деди Шарапат.

– Атаң кечке келип калат. Эмне туруп калдыңар? Өз үйүңөр, киргилечи, периштелерим! ...

... Темир жолдун эки тарабындагы кеңирсиген Сары-Өзөк, улуу талаа, эрме чөл Жер ортосу кебелбей мелмилдеп жатыры ... (Ч.А., 366-378-б.). Чолпон-Ата, 1979-жылдын март айы. Чыңгыз Айтматов. Кылым карытаар бир күн.

Ретроспекция менен проспекциянын тыгыз “чиеленишкен” текст жаратуучу функциясы автордук ой-толгоонун ыраттуу өнүгүшүнүн татаал жолун окурмандын эсине түшүрүүсүнө, адресанттын көрсөткөн талкуусунун бир этаптан экинчи көркөм ойго өтүүсүнө көңүл буруусуна, көркөм тексттин жыйындысын камсыз кылган үзгүлтүксүз кыймылын таанып-билүүсүнө жардам берет. Автордук концепцияны толук текстке жайгаштыруу процессиндеги катмарлашкан кыймыл эскирген маалыматка кайрадан ээ болууга жана акыл-эсти жаңы, келечекте ишке ашчу процеске даярдоого багытталат [Жинкин, 1982:8].

Проспекция – мазмундук-фактылык информацияны берген, аны кайрадан түзүү, пландаштыруу жөндөмүнө ээ болгон кептик элемент. Ал –окурманга

(угуучуга) кептин предметин талкуулоо процессинде алдын ала кандай маалымат болору жөнүндө кабар берүүчү конструктивдүү ыкма.

XX к. башында адабият таануу илиминде көркөм чыгармадагы убакыт категориясына арналган илимий изилдөөлөр пайда болуп, ал XXI кылымда да өз актуалдуулугун жоготкон жок.

Көркөм тексттеги көркөм убакыттын функциясы аныкталды. Көркөм убакыт хронологияга баш ийбейт, ал автордун идеялдык-көркөм ой максатына жана анын чыгармасынын эстетикалык принциптерине баш иет. Тексттин көркөм убакыт категориясынын бирден-бир өзгөчө касиети – артка кайтуучулук, же багытындагы ар түрдүүлүк, анда ретроспекциялык жана проспекциялык көрүнүштөрдүн жаралышы.

Объективдүү убакытка кайталанбастык, бир багыттуулук мүнөздүү, аны өткөн мезгилге кайтаруу мүмкүн эмес, ал дайыма келечекке багытталат. Ал эми жалганылган убакыттын өзгөчөлүгү баштапкы абалына келүүчүлүктөн жана багытынын ар тараптуу болушунан көрүнөт.

Автордук баяндоо өткөн мезгилден азыркы учурга чейин, азыркы учурдан өткөн мезгилге да каармандын кабылдоосунун негизинде алмашыла берет. Бул – ретроспекциялык кубулуш. Азыркы көркөм адабиятта баяндоонун бир калыпта ишке ашпай калышы, окуялардын хронологиялык катарынын бузулушу, эпизоддордун өз учуру боло электе алмашышы, өткөнгө кайрылуусу кадимки көрүнүшкө айланды. Бул маселеге окумуштуулар М. М. Бахтин, Ж. Женетт, Д. С. Лихачев, Ю. М. Лотман, Т. Л. Мотылева, А. А. Потебня, В. Б. Шкловский ж.б. кайрылышты.

Көптөгөн изилдөөлөрдүн анализи көрсөткөндөй, көркөм чыгармадагы убакыт категориясы бир тараптан, автордун өзүнүн чыгармачылык эркин, экинчи тараптан, окурмандын жеке кабыл алуусун реалдуу чагылдырган жана системалуу мүнөзгө ээ болгон тексттин өзгөчө категориясы болуп саналат [Копыстьянская, 1996:198].

Ретроспекциянын көркөм убакытты артка буруу жөндөмүн б.а., автордук баяндоону үзгүлтүккө учуратууну, алдыга же артка темпоралдык секирик

жасоону колдонуу азыркы көркөм тексттердин көпчүлүгүнө мүнөздүү көрүнүш болуп калды.

Лингвистикада ретроспекцияны тексттик категория катары З. Я. Тураева (1979), И. Р. Гальперин (1981), М. Н. Левченко (1982), О. И. Москальская (1981), Л. Н. Федорова (1982), Н. В. Брускова (1983), Д. Д. Антипова (1988), Я. А. Чиговская (2001) ж.б. эмгектеринде аныкташты.

И. Р. Гальперин *ретроспекцияны объективдик-автордук жана субъективдик-окурмандык ретроспекция* деп эки түргө бөлөт. Ага удаа окумуштуулар объективдик-автордук ретроспекцияны семантикалык жана грамматикалык критерийлерге таянуу менен классификациялоону сунушташты.

Темпоралдык жактан ар түрдүүлүк жана тексттин бир багыттуу кыймылынын бузулушу – ретроспективдүү жогорку фразалуу рекурренттүү тексттик-структуралык өзгөчө бирдик. Ал ретроспекциядагы микротеманы бириктирүүчү сүйлөмдөрдүн ырааттуулугун камсыздайт.

Ретроспективдүү жогорку фразадагы бирдик тексттин убакыттык-мейкиндик континуумун өзгөртөт жана өз убагында болуп жаткан баяндоону артка карай темпоралдык секирик жасатат. Анын тексттен бөлүнүп чыгуусу ойлонулган жана формалдуу белгилердин негизинде болот, башкы критерийи болуп тематикалуу бөлүнүп чыгуу, б.а., ретроспекциянын микротемаларынын бар экендиги, артка кайтуу, ошондой эле синтаксисттик формага ээ болуучулук мүнөздүү болуп саналат.

Байкоо көрсөткөндөй, тексттин структурасында убактылуу ички түзүлүш дайыма бир багытта өнүкпөйт, анын убактылуу планы каармандын эскерүүсү, же автордун өткөнгө кайрылуусу аркылуу пайда болот. Бул учурда окурман ретроспекциянын “көп баскычтуу” кубулуш экенине ынанат. Ретроспекция категориясы жөнүндө илимий аныктамаларды Ж. Женетт (1998), Н. Ф. Копыстьянская (1998), М. Г. Меркулова (2005) ж.б. беришкен. Ретроспекция бир бүтүн блок катары, кээде бир бөлүм катары ички хронологияга карата иш алып барат, бирок ал жалпы структурада инверсияланган (орду алмашылган)

тартипте болот. Жаңы пайда болгон бөлүк мурдагы функцияны күчөтөт, же жаңы функцияны жаратат [Гальперин, 1981:139].

Ретроспекция эки жактуу: мурда жасалган билдирүү текстте чагылдырылганда жана баяндоонун көркөм убактысынын алмашып калуу процессинде пайда болот. Ретроспекция мазмундагы мезгилдик катардын бузулушун жана сүрөттөлгөн окуянын аралашып калуусун уюштуруудагы кадимки структуралык ыкма катары эсептелинет [Копыстьянская, 1996:201].

Тексттик түзүлүштүн мейкиндик-мезгилдик абалга байланыштуулугу жөнүндөгү маселени ретроспекция жана проспекция бирдей карайт. Аны колдонуунун маңызы мазмундук линиялуу текстке “тыным” жасап, аны кеңири ачып берүүдөгү өзгөчөлүктө жатат [Бийгелдиева, 2014:45]. Ретроспекция – убактылуу континуумдук форма, ал текстти кеңири ачып берүүдө мазмундук линияны токтотот да, ага “мезгилдик байланышта” кирүүгө окурманга шарт түзүп берет [Педагогическое речеведение. Словарь-справочник. 1998:123].

Ретроспекция категориясы автордук негизги ойлорду ишке ашырууда: окурманга мурда болуп өткөн, алдын-ала сунушталган маалыматты эскертет; ага мындан аркы өнүгүү зарылчылыгынан келип чыккан жаңы окуяны сүрөттөп берет; окурмандын жаңы кырдаалда жана башка контекстте баяндалган көрүнүштөрдүн маанисине жете түшүнүүсүн шарттайт; “мазмундук-концептуалдык информацияга” тикеден-тике кирген тексттин айрым бөлүмдөрүн актуалдаштырат.

Ретроспекциянын: *объективдик-автордук* жана *субъективдик-окурмандык* деген эки түрү бар. *Объективдик-автордук ретроспекцияда* автор окурманга өзүнүн чыгармасын сунуштайт жана аны текстке кайрадан кайрылууга үндөйт. Мында *кантип эске келди < ... >, кайрадан анын көз алдында өткөн окуя < ... >, эмне болгонун окурман билет <...>* ж.б.у.с. айтымдар колдонулат. Биздин көз карашыбызда, объективдүү-автордук ретроспекция гана эксплицитивдүү түшүнүк берүү жөндөмүнө ээ. Мисалы, *Бул иш Таңсыкбаевдин өмүрүндөгү, ишиндеги чоң олжосу, ийгилиги болсо, Куттыбаевге буту-колун*

карыштыра чапкан тиштүү капкан, кайра чыга алгыс терең ор болду... (Ч.А., 386-б.).

Субъективдик-окурмандык ретроспекция – “баяндоонун континуумун жеке чыгармачылык менен кабыл алуунун” натыйжасы. Субъективдик-окурмандык ретроспекция автордук тексттин композициялык түзүлүшүнүн өзгөрүшүн окурмандын толук таануусунун жардамы менен пайда болот, ал текстте эч кандай түшүндүрүүсүз жана шилтемесиз имплициттүү айтылуу жөндөмүнө ээ.

Мисалы, *Бирок эң кереметтүү нерсе Чыңгызхандын тегерегиндеги кароол, жасоол, кесегулдар эмес. Булар жүздүн ичинен, миңдин ичинен тандалган шамшардай өткүр эрлер дечи, жок, булар эмес. Булардын илбирстей шамдагай аттары да эмес. Жок, эң кереметтүү нерсе жерде эмес, көктө эле (Ч.А., 405-б.).*

Субъективдик-окурмандык ретроспекция окулган саптарда эс тутумда эмнелер пайда болгонуна байланыштуу болот: *оригиналдуу ой; өзгөчө формадагы баяндоо; окурмандан билдирүүнү адекваттуу түшүнүүнү талап кылуу; стилистикалык кабыл алуу; баяндалган фактынын окурмандын жеке турмушуна жакындыгы; күтүүсүз жаралган ассоциация ж.б.* [Бийгелдиева, 2014:121].

Мисалы, *Ушундай бир булут пайда болору жөнүндө алгач ага жер кезген бир дербиш-төлгөчү айткан эле (Ч.А., 405-б.).*

Ретроспекция өзүн эпилогдо, баш сөздө, жыйынтыктоодо репрезентациялайт, чыгарманын мезгилдик ажырымын бир бүтүндүккө бириктирет, б.а., текстти өткөндөн, азыркыдан жана белгилүү шартта келечектен кароого үндөйт. Ал мазмундук-фактылык информациянын негизинде жаралат. Көркөм чыгарманын автору окурмандын көңүлүн мурда баяндалган фактыга буруп, кайрадан ал жөнүндө жаңы маалымат берет. Аны эффективдүү түшүнүү үчүн автордук текстти кайра-кайра окуу керек.

Ретроспекция – автор тарабынан максаттуу белгиленген багытты ишке ашыруучу тексттин көркөм категориясы.

Мисалы, *Бирок канча поезд өттү, күн артынан күн кетибатат, атасы келбеди, тоо арасынан аны капилет көчкү басып калгандай, каерден, кандайча басып калганын эч ким билбеген сыңары кабар жок* (Ч.А., 380-б.).

Бир ай болду, Абуталип Куттыбаев шыптагы күндүр-түндүр жаркыраган бу электр жарыгынан анык азапты көрүп бүттү (Ч.А., 380-б.).

Окумуштуу И. Р. Гальперин *проспекция категориясын “тексттик корпуска бурулуш жасаган категория”* деп белгилеген. Ал проспекцияны эки түргө: объективдик-автордук жана субъективдик-автордук деп бөлгөн.

Объективдик-автордук проспекциянын жаралышында төмөнкү сөз тизмектери колдонулат: *алдын ала айтабыз..., төмөн жакта кандай болот..., болжолдуу талкуу жаратуучу көйгөйлөр ..., артынан калбоо тартиби менен карайбыз ... ж.б.*

Субъективдик-окурмандык проспекция – окуянын жана эпизоддун жүрүшү жөнүндө так жол көрсөтүүчү категория. Анын негизги орду автордук тексттин баш сөзүндө, прологунда, эпиграфта болот. Алардан өзүнө тиешелүү өзгөчөлүгү бар аннотацияны алып, негизги текстте козголгон көйгөйлөрдү, теориялык, методологиялык ж.б. максаттагы билдирүүлөрдү ачып берет.

Мисалы, *Ал терезе – Абуталип Куттыбаевдин үй-булөөсү турган жалпак үйдүн терезеси. Абуталип эми мына эшиктен кирип келчүдөй, шырт эткен дабышты аңдыган Зарипа жарыкты өчүрбөйт, чырактын билигинин улам кароолонуп кеткен үчүн кесип коюп күтүп отурат. Биликтин учу кесилип, үй ичи жарыгыраак боло түшкөндө уктабаган эки баласын эркисизден бир карап алат, кара чачтуу томолук баштарын тийиштирип, уялаш күчүктөрдөй, экөө уктабатат* (Ч.А.,380-б.).

Субъективдик-окурмандык проспекция жана субъективдик-окурмандык ретроспекция имплицитивдүү берилет. Көркөм тексттин айрым актуалдашкан бөлүмдөрүнүн жардамы менен окурман мындан аркы окуя жөнүндө түшүнүк алат.

Мисалы, *Бул Көкө-Теңирдин өзүнүн жааңгер Уулуна дамамат түшүрүп турган ыклас белгиси экенин эч ким билген жок, - асманда калкып көп эле булут*

жүрбөйбү. Бирок Чыңгызхан алдыртан обого көз жиберип, өзүнөн калбай ээрчип жүргөн булутту көргөн сайын бул чын эле Көкө-Теңирдин өзүнө түшкөн ыкласы экенине бекем ишенип жүрүп олтурду (Ч.А.,405-б.). Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы текстте *качандыр бир кезде, эч качан, бир убакта* деген сыяктуу тактооч сөздөр аркылуу репрезентацияланат.

Көркөм текстте мазмундук-фактылык информациянын негизинде субъективдик-окурмандык ретроспекция мурда болуп өткөн фактыларды эскертип, кайрадан оптимисттик нукта жаңы маалымат берди.

Мисалы, *Бирок ошол тумандаган аң-сезимде да аны сырткы дүйнө менен байланыштырган бир ичке шоола коштоп жүрдү, ал шоола – үй-бүлөм, балдарым эмне күндө калат деген көңүл бугу, муңу эле (Ч.А.,383-б.).*

... Даул, Эрмек эки уулум, садагаң болоюндар, экөөнү көздөй, экөөнү борошо урган ай талаадагы жалпак үйдө канатынын алдына калкалап, бооруна басып жсылытып, күйөөм бошоп келгендей эле деп кудайдан тиленип, суранып, көз жашын төгүп олтурган Зарипамды көздөй учат элем”, - деп кыялданса бүт денесине кан жүгүрүп, жаны сергий түшөт (Ч.А.,383-б.).

Ретроспекция алды жакта берилген мазмундук- фактылык информация жөнүндө окурмандын түшүнүүсүн уюштурган, тилдик айтылыштын бир түрү болгон тексттин грамматикалык категориясы катары каралат, ал автордун, же окурмандын текстке кайра кайрылуусунан, алды жактан берилген информациядагы жаңы түшүнүккө бөгөт коюудан, баяндоонун убактылуу планын кайра түзүүдөн пайда болду.

Мисалы, *... көрүнүшү бир өзгөчө бул адам башын көтөргөн боюнча бүркүттөй өткүр тиктеди каганды.*

– *Каган, - деди ал. Андан ары өз тилинде сүйлөдү. Уйгур-тилмеч которуп турду. – Көкө-Теңирдин эркине ылайык сага асмандан өзгөчө бир белги пайда болот, мен ошону сага айтайын деп келдим.*

– *Эмнеден улам айтып жатканымды жарыя кылууга болбойт. Бул жашыруун сыр. Анын шарты ошондой. Эмне белги экенин айтам – сенин төбөңдө бир ак булут пайда болот, сени дайыма коштоп жүрөт.*

– Булут?! – деп, чочугандай айтты Чыңгызхан, каштары серпиле түштү (Ч.А. Чыңгызхандын ак булуту 406-б.).

Ретроспекция жана проспекция категориялары көркөм текстте автордун берейин деген негизги идеясын чыгарманын композициялык түзүлүшү жана аны жеке-окурмандын кабыл алуусу менен тыгыз байланышта чечмелеп берет.

5.3. Ч.Айтматовдун “Кылым карытаар бир күн” романынын мисалында ретроспекция жана проспекция категориясынын өз ара карым-катышын анализдөө маселеси

Көркөм текстте логикалык факторду ишке ашырууда ретроспекция жана проспекция өзгөчө роль ойнойт, алар ойдун логикалык процессинде чогуу жүрөт, автор сунуштаган маанилүү ар бир маалыматты өткөрүп жибербөөгө, тыянак чыгарууга, б.а., жалпысынан – автордун концепциясын, анын далилин түшүнүүнүн тактыгына, айкындуулугуна көмөк көрсөтөт. Алардын жардамы менен автор мазмундун бир көрүнүшүнөн экинчисине өтүп, ой кыймылындагы жаңы учурду билдирет.

Көркөм текстти иштеп чыгуу процессинде анын композиционалдык түзүлүшү маанилүү роль ойнойт, ал көркөм ойдун логикасынын өнүгүшүнүн көрүнүшү болуп саналат, анын ар бир компоненти бүткүл тексттин айрым коммуникативдик байланыштарынын маанисин уюштуруучу болуп калат.

Чыгарманын кайсы гана бөлүмү болбосун, өзүнүн коммуникативдик милдетин аткарып, тексттин автору белгилеген ойдун максималдуу деңгээли менен уюштурулган семантикалык доминантка баш иет [Баженова, 1987: 131-132].

Тексттик категориялар көркөм тексттин композиционалдык түзүлүшү менен байланышкан: алар, эреже катары, кириш сөздө (автордон), окуянын жүрүшү жана темасы жөнүндө алгачкы түшүнүктү түзүүдө, чыгарманын ортосунда – негизги бөлүмүндө теманы ачуу процессинде автордун ниетин ырааттуу өнүктүрүүдө да колдонулат. Ретроспекция жана проспекция категориясы тексттин мазмунун берүүнүн ырааттуулугун, ойдун өнүгүү

логикасын, ой жүгүртүүнүн негизги учурларын бөлүп көрсөтүүнү, мурунку билдирүүдөн кийинкиге өтүүнү, көңүл буруунун жана түшүнүүнүн туруктуулугун сактайт. Корутундулар (тыянактар) мурда айтылган ойлорду жалпылайт, ошону менен окурманды эстеп калууга, негизги тезистерди кайталоого жана аларды бириктирүүгө мажбурлайт, сунушталган идеяларды өнүктүрүүнүн жолдорун белгилейт. Алардын курамы менен байланышында ретроспекция менен проспекциянын көрүнүшү бар. Кандай гана текст болбосун, анын мазмунун иштеп чыгууну ретроспекциясыз жана проспекциясыз ишке ашыруу мүмкүн эмес.

Тексттик маалыматтын концентрациясынын чекиттеринин болушу логиканын мыйзамдары менен байланышат: кириш сөз – автордун идеясынын экспликациясы (гипотеза); ортоңку бөлүгү (бөлүмдүн далили); ал эми корутунду – текстте айтылгандардын бардыгынын кыскача мазмуну [Щорс, 1983:20].

Толук бүткөн түзүмүндө чагылдырылган көркөм ойдун өнүгүү логикасы көркөм текстте ретроспекция жана проспекция категориясынын болушунун экстралингвистикалык себептеринин бири болуп саналат.

Интегралдык дисциплиналар аралык мамиленин позициясынан ретроспекция жана проспекция категориясынын экстралингвистикалык негиздерин изилдөөгө кайрылуу анын натыйжалуулугун көрсөтөт, бул категориялардын маңызына жана алардын функциясын тереңирээк кароого мүмкүндүк берет. Тексттин семантикалык түзүлүшүн түзүү үчүн бул категориялардын маанисин ашыкча баалоо кыйын [Сиротинина, 1982:153].

Азыркы учурда чыгармачыл көркөм ишмердүүлүктүн өзгөчөлүгү жана текст түзүү процесси менен байланышкан категориянын терең аспектиси изилденүүнүн үстүндө. “Тил аркылуу жазылган, же айтылган адабий чыгарманын мазмуну өз алдынча лингвистикалык изилдөөнүн предмети эмес. Бул мазмунду туюндуруу жолдору, же туюнтулган мазмунга сөз каражаттарынын колдонулушу лингвистти көбүрөөк кызыктырат. Ошентсе да, изилдөөдө көркөм адабияттын мазмуну тилинен сыртта кала албайт. Анткени, көркөм чыгармада чындык ишке ашат. Анын кеп айтымында бир жерде аталып,

кайра жаралып жаткан объекттер, адамдар, кыймыл-аракеттер ичтен биригип, байланышып, ар кандай функционалдык мамилелерде жайгашат. Мунун баары адабий чыгарманын ички композиционалдык-семантикалык биримдигиндеги сөздөрдүн, сөз айкаштарынын жана конструкциялардын байланышы анын колдонулуу жана динамикалык өз ара аракеттенүү жолдоруна таасирин тийгизет жана аларды чагылдырат. Адабий чыгарманын түзүлүшүндөгү кеп каражаттарынын курамы анын “мазмуну” менен органикалык түрдө байланышып, автордун ага болгон мамилесинин мүнөзүнө жараша болот” [Виноградов, 2005:106].

Көркөм тексттерде ойдун логикалык кыймылы өз алдынча сүйлөмдөрдүн ортосундагы байланыштын эки түрү аркылуу чагылдырылат. Бул байланыштар шарттуу түрдө ички жана тышкы деп аталат. Тышкы байланыш сүйлөмдүн мүчөсү болбогон сөздөр: байламталар, кириңди сөздөр, бөлүкчөлөр ж.б. аркылуу ишке ашырылат. Ички байланыш сүйлөмдөрдүн мүчөлөрүн, же бүтүндөй өз алдынча сүйлөмдөрдү колдонуу менен ишке ашырылат. Ички байланыштын эң жөнөкөй айтылышы – өз алдынча турган сөз айкашынын компоненттеринин бир белгиге (ички байланыштын биринчи түрүнө) таандык болушу. Буга байланыштуу кайталоо, же бирдей лексикалык-грамматикалык катарды түзүү көп кездешет. Бүтүндөй сүйлөм менен башка сөз айкашынын компоненти да өз ара карым-катышта болушу мүмкүн (ички байланыштын экинчи түрү). Ар кандай деңгээлдеги корреляциялык белгилер мисалы, зат атооч менен ат атоочтордун (бул, ушундай ж.б.) айкалышы да бир эле белгини билдирип калышы мүмкүн.

Ички байланыш ар түрдүү, ал чектеш белгилерге тиешелүү сөздөр аркылуу ишке ашат. Бул сөздөр ошол эле тематикалык, же ассоциативдик талаага тиешелүү. Текстте учурда пайда болгон кептин компоненти учурда айтылып жаткан сүйлөмдүн компоненти менен маанилик жактан дал келбеши мүмкүн, андагы айтымдар тышкы байланыш аркылуу гана айкалышат. Мындан ар түрдүү байланыштар түзүлөт.

Тексттеги сүйлөмдөрдүн ортосундагы ички тыгыз байланыштын биринчи түрү сөзсүз түрдө семантикалык болот: ал өз алдынча сөз айкаштарынын ортосундагы негизги жана кошумча байланыштарын туюнтат. Анын аталышы менен байланышкан негизги байланыш сызыгы үзгүлтүккө учурашы мүмкүн, бирок, компоненттердин өз ара байланышы сакталат. Кошумча семантикалык линиялар негизги сапты коштоп, аны майда бөлүмдөрдүн ордуна алмаштырат, ал эми негизги семантикалык сап, бүт текстти, же анын маанилүү бөлүмүн камтыйт. Ички байланыштын биринчи түрү тексттеги сүйлөмдөрдү байланыштыруучу жүктүн эң маанилүү бөлүгүн аткарат. Сүйлөмдөрдүн ички байланышынын биринчи түрүнөн айырмаланып, олуттуу татаалдыгы менен мүнөздөлгөн экинчи түрү, адатта, аларды байланыштырып, тескерисинче, биринчи түрдөгү негизги семантикалык саптан ой бурулуштарын көрсөтүп, көмөкчү ролду ойнойт. Сүйлөм негизги жана кошумча мазмунду берүү жөндөмүнө ээ болсо да, бул жагынан бүтүндөй тексттин мүмкүнчүлүгү теңдешсиз жогорулайт. Ички байланыштын биринчи түрүн ишке ашырган сөздөр ойдун негизги кыймылын белгилейт.

Ошондой эле этиш жана сын атоочтун маанисин да айырмалоо зарылчылдыгы жаралат. Анын грамматикалык кызматы татаал сүйлөм түрүндөгү баяндоочтун диалогунда биринчи типтеги ички байланыштагы бирдиктерде көрүнөт. Алар грамматикалык гана функциясын аткаrsa, анда өзүнүн образдык жана экспрессивдүүлүк мүмкүнчүлүктөрүнөн ажырайт. Ат атоочтордун затташкан формасы семантикалык корреляцияны ачып берет, алар текстти түзүүчү факторлор болуп саналат. Баяндоочтун милдетинде ат атоочтор бир убакта эки функцияны аткарат: грамматикалык жана баяндоо формасынын көрсөткүчү катары. Кайталанма кыймыл-аракетти көрсөтүүдө баяндоочу үчүнчү жак формасынын көрсөткүчү катары кызмат кылат.

Көркөм текстте мейкиндиктин, убакыттын, мүнөздүн образы айкалышат. Көркөм мейкиндик – бул ар дайым белгилүү бир чөйрөнүн конкреттештирилген образы: жаратылыш, пейзаж, шаардык көрүнүш ж.б. Тексттеги көркөм мейкиндикти көрсөтүү үчүн жергиликтүү көрсөткүчтөрдүн өзгөчө түрү

колдонулат. Булар: топонимдер, географиялык терминдер, адамдардын энчилүү аттары, этнонимдер, жаратылыш кубулуштары, ички буюмдар, тактоочтор (онго, алдыга, бул жерде, жакын ж.б.). Алардын арасында экзотика өзгөчө орунду ээлейт. Ал адамдын жүздөрүн, тиричилик буюмдарын жана башка реалдуулуктарын атоо менен, бир эле учурда мындай аталыштар менен мүнөздөлгөн мейкиндикти аташат.

Эгерде экзотизмдер топонимдер менен бирдикте багытталса, башкача айтканда, алар аталган аймакка мүнөздүү реалдуулукту билдирсе, же аталган аймактан алынган болсо, анда алар активдүү функцияны аткарышат. Тексттин аркасында алар сүрөттөлгөн мейкиндик менен экзотика пассивдүү түрдө көрсөткөн мейкиндиктин ортосунда контрастты, же ассоциацияны түзүшөт. Конкреттүү так мааниге ээ болгон сөздөрдү мейкиндикти кайра сүрөттөөдө каймана каражатка кошууга болот, булардын мазмуну сүрөттөлгөн мейкиндик менен байланыштуу болот.

Көркөм текстке көркөм образдуулук, көркөм убакыт жана мейкиндик, терең жана үстүрт деңгээл, бүтүндүк, ырааттуулук жана байланыштыруучулук мүнөздүү болот. Иште талдоого алынган көркөм тексттин алгачкы беттеринде эле бул өзгөчөлүктөр көзгө урунат.

Мисалы, ... Тетиги ээн талаа бетиндеги бозомук жалдын үстүндө созулгандан созулган кара сызык темир жол азгырып да, сестенип да турат. Ошо жол менен күркүрөп-шаркырап, көмүлүп жаткан жерди бир солкулдатып, биресе бу тарапка, биресе тиги тарапка поезд өтүп турат... (Ч.А. 5-б.)

Чыгармада мына ушул “ээн талаа бетиндеги бозомук жалдын үстүндө созулгандан созулган” мейкиндикте бир кылымдык тарыхты камтыган адамдын жашоосу өтөт.

... темир жолдун эки тарап кыйырында ээн талаа, эрме чөл Сары-Өзөк жатат. (Ч.А. 8-б.)

... Түн ортосу ченде тоомчунун кепесин көздөй бирөө өжөрлөнө тынбай келатты. Шпал санап баскан караан бет алдынан поезд чыкканда жалдын тик бетинен шыпырылып ылдый түштү да, тез жүргөн товар составдын

дөңгөлөктөрү астынан чыккан күйүк чаңдан борошо жибергенсип, колу менен калкалана жүткүнүп, ылдамдай басты (Ч.А. 9-б.).

Көркөм убакыт – контекстте белгилүү болгондой, өзгөчөлөнгөн убакыт, анын объективдүү убакыттан өзгөчөлүгү – автор тарабынан белгиленгени. “Кылым карытаар бир күн” романында бир күндүк убакытта, бир кылымда болуп өткөн окуя баяндалат. Мындан, жазуучу Ч.Айтматовдун өтө чебер, баа жеткис талант экенине ынанабыз жана сыймыктанабыз.

Талдоого алынган контекстте өткөн чакта аныкталбаган убакыт (... биресе бу тарапка, биресе тиги тарапка поезд өтүп турат), учур чакта аныкталбаган убакыт (... түн ортосу ченде келатты) катышты. Алар – этиштик форманын (*өтүп турат, келатты ж.б.*) аныкталбаган убакытты билдирген варианты. Мында кыймыл-аракеттин так убактысы белгисиз болот, анын дайыма кайталанчу (биринчи сүйлөмдө) жана убакыттан-убакытка (экинчи сүйлөмдө) кайталанган түрү колдонулду. Контекстте автордун коммуникативдик-когнитивдик ишмердигиндеги жаңы көркөм билимди эскинин негизинде иштеп чыгуусу көрсөтүлдү, б.а., ретроспекция категориясы катышты. Анда убакыттын, мүнөздүн образы айкалышты. Контекстте көркөм мейкиндикти көрсөтүү үчүн тактоочтор (*азгырып да, сестентип да, биресе бу тарапка биресе тиги тарапка, эки тарап кыйырында, түн ортосу ченде ж.б.*), географиялык аттар (*Сары-Өзөк*) ж.б түрүндө колдонулду.

Автор мурунку ойго кайра кайрылып, баяндоонун мазмунун терең, мазмундук-маанилүүлүк деңгээлде ишке ашырат, бирок акырындык менен “спиралдык түрүндө” аны алдыга жылдырды. Анда мурунку менен жаңы билим (*тез жүргөн товар составдын дөңгөлөктөрү астынан чыккан күйүк чаңдан борошо жибергенсип колу менен калкалана ж.б.*) байланышты. Тексттен сырткаркы айтылган ойду чагылдырды, мазмундук линияны үзгүлтүккө учуратты, тексттин үстүрт деңгээлинде ишке ашты.

Үстүрт түзүлүштө, тилдик белгилердин: *кантип ылдамдай басты? - борошо жибергенсип колу менен калкалана жүткүнүп* – чакчыл түрмөктүн

жардамы менен жасалды. Тексттин түзүлүшүнүн негизги белгилери: бүтүндүк, ырааттуулук жана байланыштыруучулук мүнөзү сакталды.

Төмөндөгү контекстте тексттин мазмунунун ички байланышынын түзүлүшүн талдоого алабыз.

Мисалы: ... *Ал терезе – Абуталип Куттыбаевдин үй-бүлөөсү турган жалпак үйдүн терезеси. Абуталип эми мына эшиктен кирип келчүдөй, шырып эткен дабышты аңдыган Зарипа жарыкты өчүрбөйт, чырактын билигинин улам кароолонуп кеткен учун кесип коюп күтүп отурат. Биликтин учу кесилип, үй ичи жарыгыраак боло түшкөндө уктап атган эки баласын эркисизден бир карап алат, кара чачтуу томолук баштарын тийиштирип, уялаш күчүктөрдөй, экөө уктап атат (Ч.А., 380-б.).*

... *Бирок канча поезд өттү, күн артынан күн кетип атат, атасы келбеди, тоо арасынан аны капилет көчкү басып калгандай, каерден, кандайча басып калганын эч ким билбеген сыңары кабар жок (Ч.А., 380-б.).*

Бул контексттин семантикалык өнүгүүсүн туюнтууда, ретроспекция жана проспекция категориялары текст түзүүчү функцияны аткарды, мазмундук линия үзгүлтүксүз жүрүүдө, анда көркөм убакыт параллелдүү өнүгүүдө.

Ошондой эле белгилүү аймакка мүнөздүү болгон көрсөткүч (*ал терезе – Абуталип Куттыбаевдин үй-бүлөөсү турган жалпак үйдүн терезеси ж.б.*), адамдардын энчилүү аттары (*Абуталип Куттыбаев, Зарипа ж.б.*), тиричилик буюмдары (*чырактын билиги, биликтин учу ж.б.*), белгилүү объект (*үй ичи ж.б.*), адамдын жүзү (*шырып эткен дабышты аңдыган Зарипа жарыкты өчүрбөйт; ...кара чачтуу томолук баштарын тийиштирип, уялаш күчүктөрдөй, экөө уктабатат... ж.б.*) ж.б. аталыштар менен мүнөздөлгөн мейкиндик көрсөтүлдү.

Көркөм чыгармаларда мазмунду көрсөтүүчү формаларды түзүүдө, эң көп түрдүүлүктү учуратабыз. Мисалы, текстте атоочтуктун эки түрү (грамматикалык жана затташкан форма) көп колдонулат (... *кайсы үйдүн терезеси? – Абуталип Куттыбаевдин үй-бүлөөсү турган; кайсы Зарипа? - шырып эткен дабышты аңдыган; кандай кабар жок? – тоо арасынан аны капилет көчкү басып калгандай, каерден, кандайча басып калганын эч ким билбегендей*). Мында

атоочтуктун затташкан формасы колдонулду. Ал сүйлөмдө этиш менен сын атоочтун маанисин толук түшүнүүгө жардам берди. Контекстте мейкиндиктин, убакыттын, мүнөздүн образы айкалышы, семантикалык маанилүүлүктү туюндурган ар бир сөз түркүмдүн өзгөчө орду, этиштик формалардын вариантынын (азыркы аныкталбаган жана проспективдүү) түрү тексттин ички байланышын шарттады.

“Чыңгызхандын ак булуту” – “Кылым карытаар бир күн” романындагы тереңделип айтылбай калган сюжеттик линияны өөрчүтүп тереңдеткен чыгарма. Ал линия – “эл душманы” деген жалган жалаага кабылып, ашынган идеологиялык саясаттын курмандыгы болгондордун (алардын ичинде жазуучунун атасы Төрөкул Айтматов да бар) өкүлү Абуталиптин трагедиясы жана ага түздөн-түз тиешеси бар саясаттын, бийликтин сюжеттик линиялары эле [Акматалиев, 1992].

... Бирок эң кереметтүү нерсе Чыңгызхандын тегерегиндеги кароол, жасоол, кесегулдар эмес. Булар жүздүн ичинен, миңдин ичинен тандалган шамшардай өткүр эрлер дечи, жок, булар эмес. Булардын илбирстей шамдагай аттары да эмес. Жок, эң кереметтүү нерсе жерде эмес, көктө эле (Ч.А., 405-б.).

... Бул Көкө-Теңирдин өзүнүн жааңгер Уулуна дамамат түшүрүп турган ыклас белгиси экенин эч ким билген жок, - асманда калкып көп эле булут жүрбөйбү. Бирок Чыңгызхан алдыртан обого көз жиберип, өзүнөн калбай ээрчип жүргөн булутту көргөн сайын бул чын эле Көкө-Теңирдин өзүнө түшкөн ыкласы экенине бекем ишенип жүрүп олтурду (Ч.А., 405-б.).

... Ушундай бир булут пайда болору жөнүндө алгач ага жер кезген бир дербиш-төлгөчү айткан эле (Ч.А., 405-б.).

... көрүнүшү бир өзгөчө бул адам башын көтөргөн боюнча бүркүттөй өткүр тиктеди каганды.

– Каган, - деди ал. Андан ары өз тилинде сүйлөдү. Уйгур-тилмеч которуп турду. – Көкө-Теңирдин эркине ылайык сага асмандан өзгөчө бир белги пайда болот, мен ошону сага айтайын деп келдим.

– Эмнеден улам айтып жатканымды жарыя кылууга болбойт. Бул жашыруун сыр. Анын шарты ошондой. Эмне белги экенин айтам – сенин төбөңдө бир ак булут пайда болот, сени дайыма коштоп жүрөт.

– Булут?! – деп, чочугандай айтты Чыңгызхан, каштары серпиле түштү (Ч.А. 406-б.).

Реалдуу убакыттын фундаменталдуу белгилери менен көркөм убакыттын топологиялык касиеттерин салыштуруу менен бир натыйжа чыгарууга болот. Көркөм убакыт - өзүнө гана тиешелүү өзгөчөлүккө ээ форма, аны терең үйрөнүү үчүн перцептуалдык убакыттын өзгөчөлүгүн да талдоо зарыл. Чыныгы сырткы дүйнөдө болуп жаткан жашоонун жүрүшүн объективдүү убакыт көрсөтөт, перцептуалдык убакыт – реалдуу чындыкты жеке адамдын кабылдоосу аркылуу берүү.

Перцептуалдык убакыт – реалдуу убакыттык мамиленин адамдын ан-сезиминде чагылышы, ал ошону менен катар өзүнө гана таандык өзгөчөлүктөрү менен мүнөздөлөт. Эгер объективдүү убакыттын негизин объективдүү болгон сырткы дүйнө түзсө, перцептуалдык убакыттын негизин эмоция түзөт, аны эмотивдүү убакыт деп да атап жүрүшөт. Биздин аң-сезимибизде убакыттын чагылышы татаал жолду басып өтөт, убакытты туюбуз, убактылуу сегменттердин узактыгына берген баабыз объективдүү убакыт менен дал келбейт, ал адамдан адамга да өзгөчөлөнүп турат. Бирөө, же ошол эле адам өзүнүн нервдик системасына көз каранды абалда ачууланып, чарчап, зеригип турган учурда, аны кырдаалга жараша ар кандай туят. Объективдүү чындыкта реалдуу убакыттын объективдүү кадамы өзгөрүүсүз калат, ал эми перцептуалдык убакытта жай же ыкчам түрүндө аралаш болот.

Перцептуалдык убакыттын реалдуу убакыттан айырмаланган эң башкы белгиси – эскерүү процесстин, кыялданган, түштө көрүлгөн кубулуштун болушу. Жогоруда көрсөтүлгөн айырмачылык убакыттын функциясын айырмаланган эки топко ажыратат, алар – жалпы биологиялык жана психологиялык деңгээл. Адамдын психикасында болгон өзгөчөлүктөр, б.а., түш, өткөндү эстөө, кыялындагы кубулуш ж.б. жөнүндө англиялык окумуштуу

Ф. Г. Бредли аныктаган. Перцептуалдык убакыттын бул өзгөчө касиеттери көркөм жана грамматикалык убакыттын жаратылышын аныктоого жардам берет.

Каармандын кыймыл-аракетин убактылуу жаңылоодо, көркөм убакыт реалдуу убакытка караганда перцептуалдык убакыт менен тыгыз байланышта болот. Көркөм, реалдуу, перцептуалдык убакыттын өздөрүнө тиешелүү топологиялык касиеттери бар. Реалдуу убакыттын өзгөчө касиеттеринин бири – анын бир ченемдүүлүгүндө, б.а., алар бир ченемдүү континуумдук белгилерге ээ [Бондарко, 1981:153].

Көркөм убакытта ар түрдүү вариантка жол берилет. Чыгармаларда окуянын узакка бири-бирине тизмектелген учуру да, жана баяндоонун бир мазмундук линияда өнүгүшүнө катар, ортосуна бир окуянын кирип кетиши да мүмкүн, аларды көркөм убакыт жөнгө салат. Демек, көркөм убакыт – көп ченемдүү кубулуш, анын көп ченемдүү касиети – кыймыл-аракеттин ар түрдүү убакытта, көп убакытта параллелдүү өнүккөнүндө.

Көркөм убакыт үзгүлтүксүз болгондо өзүнчө этапты, окуяны баяндоонун үзүндүсүн бир бүтүндүк катары, ал эми үзгүлтүктүү учурда бир тарапка багыт алган убакыттын агымын өзүнчө фазада, эпизоддо, окуяда көрсөтөт. Объективдүү убакыттын дагы бир касиети – бул кыймыл. Убакыт – статикалуу эмес, ал дайым кыймылда. Кыймылда турган материясыз мейкиндик жана физикалык убакыт эч качан жарала албайт. Физикалык убакыт эч качан жоголуп кетпейт [Храпченко, 1972:23].

Ч.Айтматов «Кылым карытаар бир күн» романына кошумча бөлүм катары «Чынгызхандын ак булуту» чыгармасын жазган. Мында Эдигейдин мээ чарчаткан суроо-ойлорунун маанилүү бир бөлүгүн түзгөн татаал мезгилдин курмандыгы болгон Абуталиптин тагдыры кең-кесири берилет. Анда Абуталиптин жана ал сыяктуу доордун акыл-эси жана ар-намысы болгон нечендеген адамдардын өмүрүн кыйган кандуу бийликтин метафорасы катары Чынгызхан тууралуу легенда катар баяндалып, алардын көркөм синтезинде бийлик жана инсан проблемасы чечмеленет. Ч.Айтматов үчүн ак булут – адам

баласынын өмүрүн жалгаштырып, жашоонун түбөлүктүүлүгүн даңктаган, абийирдин актыгын айгинелеген жакшылыктын жышааны [Кыргыз адабиятынын тарыхы. 2017: 27-37].

Көркөм чыгармада мейкиндик-убакыттык проблема – татаал жана карама-каршылыкты пайда кылган көйгөй. Ал ар түрдүү, б.а., онтологиялык (учурда кандай болсо дал ошондой кабыл алуу), гносеологиялык (учурда болуп жаткан аракеттин чындыгын таанып билүү) жана психологиялык (ойлонуу, эс, кабыл алуу, сезүү ж.б.) сыяктуу аспектиге ээ. Реалдуу убакыттын дагы бир өзгөчөлүгү анын кыймылынын үзгүлтүксүздүгү. Материянын формасы катары убакыт – реалдуу, үзгүлтүксүз, ал түбөлүктүү жана чексиз (жоголбойт жана кайра жаңыдан жаралбайт). Ал эми өз-өзүнчө убакытка ээ жеке убакытта анын кыймылы үзүлөт да, жеке убакытка ээ болгон көрүнүштү көрсөтөт.

5.4. К.Жусубалиевдин “Муздак дубалдар” романынын мисалында ретроспекция жана проспекция категориясын функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары талдоо маселеси

Текстте мазмундук байланыштарын орнотуу функциясын аткарган ретроспекция жана проспекция категориялары бүтүндөй көркөм тексттин семантикалык мазмунун өнүктүрүүгө түздөн-түз катышат. Көркөм тексттин семантикалык түзүлүшүн эски, жаңы жана потенциалдуу билимдердин диалогдук биримдигинде талдоо жана ой жүгүртүүнүн когнитивдик фазаларын эске алуу – ретроспекция жана проспекция категорияларынын маанилик табиятын жана алардын терең, үстүрт деңгээлдерин аныктоого жана түшүндүрүүгө мүмкүндүк берди.

Автор мурунку ойго кайра-кайра кайрылып, бирок акырындык менен “спираль түрүндө” мазмунду алдыга жылдырып, тексттин ар бир конкреттүү жериндеги эң маанилүү семантикалык жана концептуалдык ойлорду окурмандын аң-сезиминде бекемдөөгө жана актуалдаштырууга умтулат.

Көркөм тексттин эң маанилүү концептуалдык семантикалык учуруна автордун эрктүү кайрылуусунун аркасы менен болуп жаткан окуяга максаттуу мүнөз берилет, бул автордун ниетин терең жана так түшүнүүгө өбөлгө түзөт.

Ретроспекция жана проспекция категориясы тексттик функционалдык-стилисттик категория болуп саналат, анткени алар ар бир көркөм тексттин параметрдик белгилерин билдирет жана толук бүткөн текстте жана функционалдык стилдеги тексттерде өзүнүн өзгөчөлүгүнө ээ болот.

Ретроспекция – функционалдык семантикалык-стилистикалык категория, ал текстте автордун коммуникативдик-когнитивдик ишмердигинин маанилүү белгисин, тактап айтканда, жаңы көркөм билимди эскинин негизинде иштеп чыгууну чагылдырат. Башкача айтканда, чыгарманын мазмунунун ачып берүү үчүн мурунку контекстке кайрылат, максатын ишке ашыруу үчүн кызмат кылган “эски” билимдерди шилтемелер аркылуу окурманга сунуштайт.

Демек, ретроспекция категориясы – адресанттын коммуникативдик-когнитивдик ишмердүүлүгүнүн процессинин үзгүлтүксүз жүрүшүн чагылдырган функционалдык семантикалык-стилистикалык категория. Ал мурунку, “эски” билимге кайрадан кайтуу менен текстте жаңы билимдин алга жылышына өбөлгө түзөт. Ал эми проспекция категориясы аркылуу көркөм текстте когнитивдик процесстин үзгүлтүксүздүгү чагылдырылат, мында автордун өзүнүн билими келечекке багытталат, мазмундук линияда “спиралдык” бурулуш жасалат.

Диссертациялык иште көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категорияларынын өзгөчөлүктөрүнүн илимий-теориялык негизде ачылып берилиши, алардын текст түзүүчү категория экендигин аныктайт. Ошол эле учурда көркөм ишмердүүлүккө негизделген мамиле ретроспекция жана проспекция категориясын жана алардын аныкталыш ыкмаларын карайт жана көркөм ойдун өнүгүү логикасын, көркөм кептин диалогдуулук мүнөзүн аныктайт.

Азыркы учурда тил илимин тексттин түзүлүшү жөнүндөгү маселе кызыктырууда жана бул концепциянын тилдин ар кандай деңгээлдерине карата

калыптандыруу процесси иштелүүдө. Мында текстке эң жогорку деңгээлдеги биримдик катары талдоо – башкы маселе.

Тексттин ичинде болгон байланыштын бир тармагы катары андагы бир абалдан экинчи абалга өтүү саналат, анда ой жүгүртүүнүн бүтүндүгү сакталат, аны маанилүүлүктү туюндуруу, ар бир сөз түркүмүнүн өзгөчө орду, этиштик формалардын ой улаш касиети шарттайт. Кеп өзүнүн реалдуу түзүлүшүндө жазуучунун ойлоосунун негизги касиетинин ишке ашышы болуп саналат, ал эми көркөм кеп баарыдан мурда, ал сүрөтчү тарабынан жаралат. Мындай коммуникативдик-функционалдык категориялардын аркасында автордун көркөм концепциясын текстте (кепте) ишке ашыруу потенциалдуу мүмкүн болот [Бийгелдиева, 2023:7] .

Тексттин түзүлүшүн төмөнкүдөй түшүнүү туура көрүнөт: структура – бул берилген белгилүү бир интеграл катары объекти уюштуруунун глобалдык ыкмасы. Аны изилдөөдө үч аспекти эске алынуу керек: структураны түзгөн материалдык элементтер, алардын ортосундагы байланыштар, бүтүндүк. Анын түзүлүшү – объекттин онтологиялык касиети. Бул объекти адекваттуу сүрөттөгөн ар кандай мазмун анын түзүлүштүк табиятын чагылдырышы керек дегенди билдирет.

Акыркы убакта лингвистикалык эмгектерде тексттин терең жана үстүрт түзүлүштөрү жөнүндөгү түшүнүктөр ар түрдүү илимпоздордо эки ача көз караштарды жаратууда. Алардын жалпы ою боюнча, бул структуралардын экөөсү тең – сүйлөмгө жана сөз айкашына таандык. Терең структура кыйыр маалыматтардын негизинде тыянак чыгарууга, ал эми үстүрт түзүлүшү түздөн-түз байкоо үчүн жеткиликтүү болуп саналат. Терең структура деп үстүрт түзүлүштүн жаралышынын баштапкы чекити болгон белгилүү бир семантикалык, же концептуалдык маани түшүнүлөт.

Окумуштуу В. М. Солнцевдин пикири боюнча, терең мамилелер үстүрт структуралардан мурда пайда боло албайт жана аларсыз жашай албайт. Бирок, көркөм чыгарма экинчи моделдөөчү система болуп саналат. Көркөм тексттин терең түзүлүшү бир гана тилдин менчиги эмес. Бул сүрөтчүнүн планы бириккен

калыптануунун бир түрү катары – алгач пайда болуучу процесс. Бул менталдык маани лингвистикалык материяда чагылдырылып, эки тараптуу тилдик бирдиктердин жардамы менен формалдашат. Тексттин үстүрт деңгээли ага салыштырмалуу үстүрттө, тилдик белгилерден курулат.

Текст макроструктура катары терең жана үстүрт структуралардын ортосундагы өз ара аракеттенүүнү болжойт.

Эстетикалык маалымат аны алып жүрүүчү материалдык формадан ажырагыс жана башка формага өтө албайт. Ал жалпы тема, жалпы тарыхый окуялар менен айкалышкан күндө дагы башка текст менен жеткире албайт. Текст терең түзүлүштөн үстүрткө карай багыт боюнча гана ачылат, бул көз карандылыктардын иерархиясы, алар биригип ырааттуулугу жана бүтүндүгү менен мүнөздөлгөн текст структурасын түзөт.

Көркөм тексттеги көркөм убакыт тарыхый убакыт эмес, ал автордун философиялык ой жүгүртүүсүнүн реалдуу материалдык дүйнөсү, өзү сүрөттөгөн тарыхый доорду маңызына жете түшүнүп, ал доордун адамзаттын тарыхында башкы кыймылдаткыч болгонуна философиялык ой жүргүтүүсү. Убакыт философиялык окуунун негизги тезисине ылайык материянын жаралуусунда объективдүү-реалдуу форма болуп саналат. Материя дайыма кыймылда болот, кыймылдын өзү – убакыттын маңызы. Коомдун эстетикалык чындыгы сүрөтчүнүн чыгармачыл кыялдануусунан жаралат, ошондой эле ал көркөм убакытка байланыштуу пайда болот. Көркөм убакытты, биз, ошол болуп жаткан окуядан түзүлгөн мазмун б.а. мазмундук убакыт деп түшүнөбүз. Муну менен көркөм убакыт боюнча көз карашыбыз бүтпөйт. Реалдуу чындыкта каарман, ошондой эле ар бир объект өзүнүн жеке убактысына ээ болот. Көркөм убакытта өз-өзүнчө убакытка ээ сапаттык- инварианттык түрлөрү бар. Алар узак мөөнөткө созулуп, чыгарманын фабуласын өзүнө камтыйт [Бийгелдиева, 2023:662].

Иште көркөм текстке жүргүзүлгөн лингвистикалык талдоо тексттин түзүмүн аныктайт жана анын бардык деңгээлдерге кирген бүтүндүгү жана ырааттуулугу талдалат. Ошондой эле тексттин структурасынын ичиндеги терең жана үстүрт түзүлүштөр тыгыз байланышта экени көрсөтүлөт. Терең структура

– тилдик каражаттарды тандоону, жайгаштырууну жана колдонууну талап кылат жана чечүүчү мааниге ээ, бирок ал түзүлүштөрдүн ортосундагы байланыштар бир багыттуу эмес. Терең түзүлүш үстүрткө ортомчулук кылат жана бул мааниде анын лингвистикалык формасына көз каранды болот. Тексттин үстүрт жана терең структураларынын ортосундагы байланыш маселеси жалпы тилдик түшүнүктөрдүн кеңири контекстинде каралат. Тил менен ой жүгүртүүнүн диалектикалык карым-катышы биримдикте болот. Белгилүү бир деңгээлде тексттин үстүрт жана терең структураларынын ортосундагы байланышы тил менен ой жүгүртүүнүн байланышына окшош. Талдоого алынып жаткан экинчи көркөм чыгармада (К.Жусубалиевдин “Муздак дубалдар”) автор бул ыкманы өтө чеберчилик менен пайдаланган.

... Эч нерсе эмес ушинтип – ушинтип барып анан оорубай калат. Башкасы болбосо да бул ага жашынан тааныш эле. Кана, бутун ташка ушинтип урбаганына канча болгондугу жөнүндө ойлоду. Мынабу каркыраган сайдын ташындай көп жыл болгон окшойт (К.Ж. 7-б.).

Бул контекстте мазмундук байланышты аткарган ретроспекция (*...ошол алыстагы дүпүйүп карарып жаткан бакка бүжүрөп басып баратты; Оюна ар неменин башы бир келди; ... мүдүрүлөсүң, жыгыласың, же дагы бир балээге учурайсың; ... ушинтип жүргөнү баарынан тынчыраактай көрүндү... ж.б.*) категориясы катышты.

Көркөм тексттин семантикалык түзүлүшү эски, жаңы билимдердин биримдигинде жана алардын маанилик табияты терең (тексттин ичиндеги) жана үстүрт (тексттин сыртындагы) деңгээлде түзүлдү. Ретроспекцияны тексттик бирдиктер (*өтүп кеткен маалыматтын ордун көрсөтүүчү шилтемелер*), синтаксистик каражаттар (*жаксыз, шилтеме түрүндөгү жана кайталанма кыймылды билдирген кыймыл атоочтук түрмөктөп турган сүйлөмдөр*), морфологиялык каражаттар (*этиштин өткөн чактагы жана келер чактагы формасы*) уюштурду.

Чыгармаларда баяндоонун бир мазмундук линияда өнүгүшү менен катар, ортосуна бир окуянын кириши да мүнөздүү болот, аны көркөм убакыт жөнгө салат.

Мисалы, ... шаардагы Арыковго жаккан бирден-бир жер ушер. Буерге жанагы үшкүрүккө окшогон оор, оор тамчылар да тийбептир, кичинекей кууш тунелге окшогон аллеянын ичи куп-куркак, жып-жылуу эле. Баарынан да ага ушул жылуулугу жакты. Бул жылуулук күндүкү да эмес, башканыкы да эмес, күн боюу ушерден ары-бери өткөн адамдардыкына окшоду. Адамдар башка жактан күнгө куйкаланып ысып келгендерин ушерге калтырып кетишет окшойт. Анткени буерге күндүн көзү да тийбей турган. Кантип тиет. Ар тарабына сызып койгондой түз тигилген дарактардын баштары бири-бири менен түбөлүккө чырмалышып, жуурулушуп калышкандыктан күн, кар, жамгыр эмес, бомба түшсө да өткөрбөйт деп ойлойсуң.

... Бул ушундай бир кудай берген аллея эле. Элде айткандай мындай аллея менен баскан да бар, баспаган да бар. Бирок дүйнөдөгү бардык жакшы нерселердей эле, бул аллея да кыска, аз эле жерге созулат. Аллеянын ичи кап-караңгы болгондуктан, өзүн туннелдин ичинде бараткандай сезди. Бир гана аллеянын те-е алыскы оозунда жеңдей жарык көрүндү. Жамгыр тийип суу болгон асфальт ошол жеңдей жарыкка чагылышып, күзгүдөй көз уялта жаркырап жатты. Арыков күндүзү болсо, аерде уюткудай коюу аппак жазгы күн жатарын ойлodu (К.Ж. 44-бет).

Бул контекстте көркөм убакыттын көп ченемдүү касиетин көрөбүз, ал окуянын ыраттуулугун сактайт (*... жаккан бирден-бир жер ушер, ... ичи куп-куркак, жып-жылуу; ... калтырып кетишет окшойт; ... күндүзү болсо, ... жазгы күн жатарын ойлodu ж.б.*) автордук баяндоодо чыныгы сырткы дүйнөдө болуп жаткан жашоонун жүрүшү объективдүү убакыт аркылуу көрсөтүлдү. Ал эми реалдуу чындыкты жеке адамдын кабылдоосу аркылуу перцептуалдык убакыт сүрөттөп берди, анын негизин каармандын (Арыковдун) эмоциясы түзгөндүктөн, эмотивдүү абал, кыялданган кубулуш (*... мындай аллея менен баскан да бар, баспаган да бар, жамгыр тийип суу болгон асфальт ошол жеңдей*

жарыкка чагылышып, күзгүдөй көз уялта жаркырап жатты. Арыков күндүзү болсо, аерде уюткудай коюу аппак жазгы күн жатаарын ойлоду) жаралды. Башкача айтканда, каармандын психикасында болгон өзгөчөлүктөр ачылып берилди. Мындан көркөм убакыттын функциясын айырмалаган эки деңгээлден (биологиялык жана психологиялык) көрөбүз.

Каармандын кыймыл-аракетин убактылуу жаңылоодо, көркөм убакыт реалдуу убакытка караганда перцептуалдык (же эмотивдүү) убакыт менен тыгыз байланышта болду. Көркөм текстте убакыттын, мейкиндиктин, каармандардын образдары айкалышты.

Мисалы, ... Түн бою жааган катуу жамгырдан кийин дайыма эртеси эртең менен уюткудай коюу аппак маңыроо күн тиерин, асман да, жер да, аба да чайкап койгондой тап-таза болорун, ошондо жерден, шыйпаңы жок тамдын баштарынан, мурунку күнү талаада калып суу болгон уйлардан билинер-билинбес көк булоо көтөрүлөрүн, ал турмак боюу сергиген талдардын бутактарынан мелт-мелт этип кулаган тамчылардан өйдө көз алдына элестетти.

... Көрсө унутулбайт турбайбы, башыңдын, же кыргыздар айткандай көкүрөктүн бир, ушундай нерселерди таштабай сактап жүрө турган жашыруун жери бар окшойт. Арыков булар жөнүндө мурун тап-такыр ойлогон да, эскерген да эмес. Азыр эч нерседен эч нерсе жок эле, ошондой бала эмес, чоң болгон кезинде көңүлгө албаган ушундай нерселер эсинде калганына, эми ошону ушул айбандардын тарптарынын арасында олтуруп биринчи жолу эстегенине айраң калды. Азыр да ошондогу күндүн коюу жытын сезгенсиди. Анткени ошондой күн тийген күндөрү ал дайыма күн эстегенче тамдын бооруна жөлөнүп отуруп алып нан жей турган, же китеп окучу. Бирок көзү уялып китепти көпкө окуй албагандыктан, көпчүлүк убакта жөн гана күндүн нурун соргон жылуу тамдын дубалына сүйөнүп, эригип-зеригип жадап бүтмөйүнчө, же, тамдын боорундагы тешиктерден уйкусунан ойгонгон аарылар чыгышып, ызылдашып анын жинине тиймейинче, олтурганы олтурган эле. Калпийип, тебетейин бешенесине түртүп коюп отура берүүчү.

... Өзүнүн да ошентип муздак дубалга жөлөнүп отурган көп күндөрүн эстеди. Дубалдын муздагы далы ортосунан өтүп, сөөгүн какшатса да болбой өчөшүп олтура бере турган. Жанынын какшаганы кайра ага жакчу. Кимге ошончолук өчөшкөнүн азыр эстегиси келген жок. Айта берсе ал өзүнчө узун тарых (К.Ж. 45-б.).

Контекстте белгилүү бир чөйрөнүн так образы: жаратылыш, пейзаж (*...түн бою жааган катуу жамгырдан кийин дайыма эртеси эртең менен уюткудай коюу күн тиерин, асман да, аба да, жер да чайкап койгондой таптаза болорун; ... ал турмак боюу сергиген талдардын бутактарынан мелт-мелт этип кулаган тамчылардан...*) шаардык көрүнүш (*... шаардагы Арыковго жаккан бирден-бир жер ушер. Буерге жанагы үшкүрүккө окшогон оор тамчылар да тийбептир, кичинекей кууш тунелге окшогон аллеянын ичи куп-куркак, жып-жылуу эле... ж.б.*); текстте колдонулчу көрсөткүчтөр адамдардын энчилүү аттары (*Арыков*); тактоочтор (*буерге, ушерге, күндүзү, кийин, дайыма, эртеси, эртең менен, мурунку күнү, азыр, бала кезинен, мурун, биринчи жолу ж.б.*); адамдын жүздөрүн, тиричилик буюмдарын ж.б. реалдуулуктарын атаган экзотика (*... күн тийген күндөрү ал дайыма күн эстегенче тамдын бооруна жөлөнүп отуруп алып нан жей турган, же китеп окучу; ... Бирок көзү уялып китепти көпкө окуй албагандыктан...; ... күндүн нурун соргон жылуу тамдын дубалына сүйөнүп...; ... олтурганы олтурган эле... ж.б.*) менен мүнөздөлгөн мейкиндик чагылдырылды.

Талдоодон жыйынтык чыгарсак, объективдүү убакыттын кыймылы үзгүлтүксүз болду, материянын формасы катары убакыт – реалдуу, үзгүлтүксүз, түбөлүктүү жана чексиз. Ал эми көркөм убакытта кыймыл үзүлдү, жеке убакытка ээ болгон көрүнүш көрсөтүлдү.

Мисалы, *...Чын эле мени бул укмуштай бак, мунун ичиндеги ээн-эркин тиричилик, күкүктөп, аккан дарыянын үстүндөгү кылдай көпүрө таң калтырды. Мен колумдагы челекти көтөрүп алып ошол кылдай көпүрө менен аркы өйүзүнө өтмөк болдум. Көпүрөнүн бер жак учуна жакындаганымда аркы өйүздөн безилдеп кыйкырган үндү уктым да, ошол жакка карап токтоп калдым. Күкүктөп аккан дарыянын аркы өйүзүнөн «келбе эле келбе, бул жакка! Артыңа*

кайт!» деп адатындай мага күйүп-бышып безилдеп кыйкырган Чон энемди көрдүм. Чон энем мындан бир жыл мурун каза болгон эле. Мен артыма кайттым (К.Ж. 50-б.).

... Ичине чаң толгон, эски керебетте жатып көргөн Арыковдун түшү ушул эле. Ал эми өңүндөгүсү бул. Арыков үчүнчү класста окучу. Же экинчидеби... Ал окуган мектеп бийик дөбөнүн үстүндө болчу. Терезелери тоону караган шайпаңы жок молодойгон кичинекей ак там эле. Аркасында жайы кышы дебей, эски арабанын арткы эки дөңгөлөгү турчу. Балдар танатиске чыгар менен ошого жабыша турган, ары-бери калдыратып сүйрөп иш-эрмектери ошол эле (К.Ж. 50-б.).

Контексттин биринчи абзацынын мисалында ретроспекция категориясы талдоого алынды. Иште көрсөтүлгөндөй, текстте ретроспекция эки жол менен биринчиден, болуп өткөн окуя текстте баяндалган (... дарыянын үстүндөгү кылдай көпүрө таң калтырды ..; ... аркы өйүзүнө өтмөк болдум ...; .... “артыңа кайт” деп адатындай мага күйүп-бышып безилдеп кыйкырган Чоң энеми көрдүм ...) көрүндү. Экинчиден, ал маалымат тексттин алдыда болуучу кыймылын токтотуу менен (... ичине чаң толгон, эски керебетте жатып көргөн Арыковдун түшү ушул эле. Ал эми өңүндөгүсү бул. Арыков үчүнчү класста окучу ...; ... эски арабанын арткы эки дөңгөлөгү турчу. Балдар танатиске чыгары менен ошого жабыша турган, ары-бери калдыратып сүйрөп иш-эрмектери ошол эле.. ж.б.) айтылды.

Мындан ретроспекция категориясы (1-абзацта) өткөнгө кайрылып, ал окуяга сереп салса, проспекция категориясы (2-абзацта) тексттин алга умтулган өнүгүүсүн алдын ала көрсөттү. Алар алга-артка, ылдый-өйдө, эрте-кеч жаралышты, текстте эки функцияга: мурда айтылганга шилтеме жана алдын-ала болчуга шилтеме берилди.

К. Жусубалиевдин чыгармалары – башка адабияттардан айырмалуу. Жазуучунун «Муздак дубалдар» романынан чыгарманын башкы каарманы Арыковдун мээ кайнаткан ысык күндө эртең менен атасын тосуп чыгып, кечинде кайтып келгени; жолдо башына «кирип-чыккан» ойлордун агымы; чоң энеси,

атасына байланыштуу эскерүүлөрү; жолдо уккан көргөнү; атасынын келиши; ата-бала ортолорунда түшүнүшүү; жакындыгы жок, чоочун экендигин кабарлаган «мамилелер»; атасынын кокустан каза табышы; сөөктү айылына алып бара жаткан жолдогу окуялар камтылган. Ушул окуялардын баары Арыковдун аң сезими аркылуу өтөт, б.а., роман «шамалдын жүргөнүндөй, суунун акканындай эркин ыкма» (автордун аныктамасы) – «аң сезим» ыкмасы менен жазылган. Арыковдун Уулбай чал, атасы менен болгон диалогдору, башка адамдардын өз ара сүйлөшүүсү да анын аң-сезим агымы аркылуу чагылдырылат [Кыргыз адабиятынын тарыхы. 2017: 714].

Убакыттын грамматикалык категориясынын баштапкы түшүнүгү болуп, учурдагы кеп саналды, ал жогоруда көрсөтүлгөн контекстте артка чегинүү (ретроспекция), же алдын ала айтуу (проспекция) формасында ишке ашты, контекстте учурда болуп жаткан процесс – кайсы окуя айтылып жаткан болсо, ал уланбай токтоп, ортосунда учурдагы кеп пайда болору көрүндү. Көркөм текстте ал категориялар лексикалык-грамматикалык, синтаксистик, семантикалык-стилистикалык тилдик каражаттардын жардамы аркылуу экстралингвистикалык факторлордун негизинде түзүлдү жана аларды аткаруу функциялары ишке ашырды.

V бөлүм боюнча корутунду

Иштин V бөлүмүндө көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясынын өз ара карым-катышы лингвистикалык талдоого алынды.

Иште көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы экстралингвистикалык байланышка шартталган, ажыратылбаган татаал жана эки аспектүү көрүнүш катары көрсөтүлдү. Андагы коммуникативдик-таануучулук ишмердүүлүктүн өзгөчөлүгү болгон, автордун баяндоосунун ретроспективдик-проспективдүү мүнөзүнө жараша ар бир окуянын өткөн менен органикалуу байланышта айтылганы, анын түздөн-түз уландысы болуп саналганы жана келечекте болчу окуяны божомолдоп бергени аныкталып берилди.

Перспективдик-ретроспективдүү мүнөзгө жараша автор жаңы ойду окурманга сунуштап берери көрсөтүлдү.

Ретроспекция жана перспекция категорияларынын жалпы функциясы болуп, багыт берүүчү жана мезгил эсебин көрсөтүүчү дисконтинуум формасына ээ болушу, өздөрүнө таандык белгиси артка, алга болгон багыты саналат. Бул тексттик категориялар коммуникативдик жалпылыкка биригүү менен катарлашып пайда болушат, бирок бири-бирине тоскоолдук жаратышпайт. Алар кыргыз тилиндеги материалдын негизинде (Ч. Айтматовдун “Кылым карытаар бир күн” жана К. Жусубалиевдин “Муздак дубалдар” романы) лингвистикалык талдоого алынып аныкталды.

Ретроспекция жана перспекция категориясынын ортосундагы өз ара аракеттенүүнүн кийинки тилдик сигналы айкалыштыруу болуп саналат, алардын бири-бирине өтүүсү автор тарабынан баа берүү аркылуу берилген маалыматтын маанисин жогорулатат, ал окурманды дагы бир жолу маанилүү, анын ою боюнча, семантикалык жагдайга көңүл бурууга чакырат. Мындай конструкциялардын жардамы менен автор окурманды бул аракетти аткаруунун маанилүүлүгү жана зарылчылыгы жөнүндө өз пикирине кошулууга үндөйт.

Ойдун өнүгүү динамикасы перспективдүү-ретроспективдик байланыш менен мүнөздөлөт, мында автордук концепциянын ар бир семантикалык учуру мурунку менен корреляцияланат, ошол эле учурда мазмундун бардык мурда кабыл алынган коммуникативдик маанидеги семантикалык учурлары айкалыштырыла, көркөм ой жүгүртүү кыймылынын үзгүлтүксүздүгүнө жана спиралдык мүнөзүнө жетишилет. Мындан тышкары, автордук концепциянын ретроспективдүү-перспективдик өнүгүшү окурмандын кабыл алуусун жана түшүнүүсүн максаттуу башкарууну камсыз кылат. Окурмандын когнитивдик ишмердүүлүгүн башкаруу процессинде бул категориялар көркөм чыгарманын мазмундук түзүлүшүнүн семантикасындагы автордун коммуникативдик ниетин кабыл алуу жана түшүнүү процессин жеңилдетет.

ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ

Азыркы учурда тексттик категориянын проблемасында башкы маселе кептин типологиясын функционалдык-стилдик аспектиде чечүү болууда. Диссертациялык иште биринчилерден болуп, кыргыз тилиндеги толук бүткөн көркөм текстте текст түзүүчүлүк мааниге ээ болгон ретроспекция жана проспекция категориясына (мурда бул планда алар атайын иликтөөгө алынбаган) комплекстүү түрдө дисциплиналар аралык анализ жасалды.

Мындай аракетте көркөм стилдин жана белгиленилген категориялардын экстралингвистикалык негизи эске алынды, ал көркөм тексттин жогорку деңгээлдеги маанилүүлүгүн ачылып берилди. Функционалдык стилистикада тилдик баарлашуунун ар кандай чөйрөдө колдонулуш өзгөчөлүктөрүн чагылдырган жана функционалдык стилдеги көркөм текстке (чыгармага) карата аныкталган кеңири функционалдык-коммуникациялык пландын негизинде тексттик категориялар (ретроспекция жана проспекция) аныкталды.

Ретроспекция жана проспекция автордун таанып-билүү ишинин жүрүшүндөгү көркөм тексттин мазмуну менен мурунку жана алдыда болчу (жаңы) билимдердин ортосундагы байланышы иштеги лингвистикалык стилистикада атайын изилдөөнүн предмети катары аныкталды.

Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясын иликтөөдөн чыккан натыйжалар төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга негиз болду:

1. Көркөм тексттеги ретроспекция жана проспекция категориясы боюнча жалпы жана жеке тил илиминдеги илимий-теориялык булактардан алынган материалдарга таянуунун жана аларга өз алдынча көз караш менен мамиле жасоонун негизинде ачык көрүндү.

2. Тексттик категория түшүнүгү тексттин типологиялык белгилеринин (касиет жана параметр) аспектисинде каралып, коммуникативдик актыны эсепке алуу менен аныкталып, тактап айтканда, көркөм текстте белгилүү коммуникативдик-стилистикалык функцияны аткарган жана көркөм кептин стилдик өзгөчөлүгүнө, аталган чөйрөдөгү баарлашуунун максатына жана милдетине, башка тексттик категориялардын белгилерине ээ болгон ар кандай

деңгээлдеги тилдик каражаттар, лингвистикалык анализ жүргүзүүнүн жолдору, методдору, грамматикалык жана көркөм убакыттын карым-катышынын теориялык негиздери, учурдагы кеп түшүнүгү ж.б. фактылык материалдардын негизинде ачылды.

3. Кыргыз тилиндеги толук бүткөн көркөм текстте текст түзүүчүлүк мааниге ээ болгон ретроспекция категориясына (мурда бул планда алар атайын иликтөөгө алынбаган) комплекстүү түрдө дисциплиналар аралык анализ жасалып, анын мазмундук-маанилик деңгээли, функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары мейкиндик түзүлүшү, ретроспекциялык тилдик айтылыштары, аткаруу функциялары (кыргыз тилиндеги көркөм тексттин мисалында) талдоого биринчилерден болуп алынды.

4. Көркөм тексттеги проспекция категориясынын мазмундук-маанилик деңгээли, функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары мейкиндик түзүлүшү, проспекциялык тилдик айтылыштары жана аткаруу функциялары (кыргыз тилиндеги көркөм тексттин мисалында) алгачкылардан болуп изилдөөгө алынып, алардын фактылык материалдардын негизинде мүнөздөлүп берилди.

5. Көркөм текстте ретроспекция жана проспекция категорияларынын бири-бири менен болгон карым-катышы жана ал категориялардын туюнтулуу өзгөчөлүктөрү, айтылыштарын түзгөн тилдик каражаттары анализделди. Алар тексттин категорияларын, тактап айтканда, маалыматка чейинки же кийинки экенин билдирүүчү каражат болуп саналды. Булар тексттин артка, алдыга болгон түзүлүшү менен тыгыз байланышта каралды. Тилдик белгинин өзгөчөлүгү катары карама-каршылыктардын диалектикалык биримдиги тилдин эки өлчөмдүү уюштурулушунун, тилдик түзүлүштүн жана кептин болушунун натыйжасы болуп саналды. Тилден тышкаркы чындык эки жолдо – тилдик түзүлүштө жана кепте пайда болгону ачылып берилди. Сөздөр менен тилден тышкаркы чындыктын ортосундагы байланыш түз эмес, кеп аркылуу ишке ашканы аныкталды.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. **Абдувалиев, И.** Филология маселелери [Текст] / И. Абдувалиев. – Бишкек: Бийиктик, 2012. – 264 б.
2. **Абдыкеримова, А. Э.** Лингвистикалык поэтика [Текст] / А. Э. Абдыкеримова. – Каракол: ЫМУ, 2008. – 210 б.
3. **Адмони, В. Г.** Грамматика и текст [Текст] / В. Г. Адмони // Вопросы языкознания. – 1985. – № 1. – С. 63-69.
4. **Акматалиев, А. Ч.** Айтматов жана көркөм процесс: Айрым маселелер [Текст] / А. Акматалиев. – Бишкек, 1992. – 134 б.
5. **Андреева, К. А.** Грамматика и поэтика нарратива [Текст]: Гос. ком. Рос. Федерации по высш. образованию, Учеб.-метод. об-ние вузов Рос. Федерации по пед. образованию МПГУ им. В.И. Ленина / К.А.Андреева. – Тюмень: Изд-во ТГУ, 1996. – 192 с.
6. **Антипова, Д. Д.** Категории ретроспекции и проспекции в научном тексте (на материале английской лингвистической литературы) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Д. Д. Антипова. – М., 1988. – 247 с.
7. **Антонов, А. В.** Информация: восприятие и понимание [Текст] / А.В.Антонов. – Киев: Наук.думка. 1988. – 184 с.
8. **Арнольд, И.В.** Лингвистический и стилистический контекст [Текст] / И.В.Арнольд, И.А.Банникова // Сб.: Стиль и контекст. ЛГПИ им.А.И. Герцена, 1972. – 382 с.
9. **Арсеньев, А. С.** Анализ развивающегося понятия [Текст] / А. С. Арсенев, В. С. Библер, Б. М. Кедров. – М.: Наука, 1967. – 439 с.
10. **Артыкбаев, К.** Адабиятыбыздын Чолпон жылдызы [Текст] / К.Артыкбаев // Кыргызстан маданияты. – 1978. – 12-дек. – 112-123-бб.
11. **Арутюнова, Н. Д.** Фактор адресата [Текст] / Н.Д.Арутюнова // Изв. АН СССР. СЛЯ. – 1981. – Т.40. – № 4. – С.356-367.
12. **Арутюнова, Н. Д.** О новом, первом и последнем [Текст] / Н.Д. Арутюнова // Логический анализ языка. Язык и время. – М.: Изд-во «Индрик», 1997. – С.170-200.

13. **Асаналиев, К.** Дела демные [Текст] / К.Асаналиев // Сов. Кирг. - 1981.
14. **Бабушкин, С. А.** Пространство и время художественного образа [Текст]: автореф. дис. ...канд. фил. наук. / С. А. Бабушкин. – Л., 1971. – 24 с.
15. **Баженова, Е. А.** Коммуникативно-прагматический аспект научного текста [Текст] / Е. А. Баженова // Словесность и современность: Мат. науч. конф. 4.2. Лингвистика. – Пермь, 2000. – С.272-280.
16. **Баранов, А. Г.** Функционально-прагматическая концепция текста [Текст] / А. Г. Баранов. – Ростов н/Д: Изд-во Рост.ун-та, 1993. – 216 с.
17. **Барт, Р.** От произведения к тексту [Текст] / Р. Барт // Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – 1994. – С. 413-423.
18. **Бархударов, Л. С.** Уровни языковой иерархии и перевод [Текст] / Л. С. Бархударов // Тетради переводчика. – М., 1969. – С. 112-114.
19. **Бахтин, М. М.** Эстетика словесного творчества [Текст] / М. М. Бахтин. – М.: Искусство, 1979. – 445 с.
20. **Баястанова, Т. И.** Кыргыз табышмактарындагы тексттик кыйтма ой (подтекст) [Текст]: филол. илим. канд ...дис. / Т. И. Баястанова – Б., 2006. – 152 б.
21. **Бенвенист, Э.** Уровни лингвистического анализа [Текст] / Э. Бенвенист // Новое в лингвистике. – 1965. – С. 446-448.
22. **Бийгелдиева, Н. А.** Мугалимдерге жардам [Текст] / Н. А. Бийгелдиева, Н. Р. Карыбекова. – Б.: Айат, 2006. – 47 б.
23. **Бийгелдиева, Н. А.** Тексттер топтому [Текст]: методикалык колдонмо / Н. А. Бийгелдиева, Н. Р. Карыбекова. – Б.: Айат, 2009. – 87 б.
24. **Бийгелдиева, Н. А.** Кыргыз тилинин системалуу курсунда окуучулардын байланыштуу кебин өркүндөтүүнүн илимий-методикалык негиздери [Текст]: пед. илим. канд... дис. автореф. / Н. А. Бийгелдиева. – Бишкек, 2012. – 21 б.
25. **Бийгелдиева, Н. А.** Байланыштуу кепти окутуунун методикалык окуу куралы [Текст] / Н. А. Бийгелдиева. – Бишкек, 2014. – 163 б.
26. **Бийгелдиева, Н. А.** Текстте кездешкен ретроспекция жана проспекция (Ч.Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» романынын мисалында) [Текст] /

- Н. А. Бийгелдиева // Сборник материалов международной научной конференции «НЕЗАВИСИМЫЙ КАЗАКСТАН: ЯЗЫК И ОНОМАСТИКА» – Тараз: Издательство «Dulaty university», 2023. – 29-33-бб.
27. **Бийгелдиева, Н. А.** Тексттик категориянын функционалдык-семантикалык жана функционалдык-стилистикалык аспектиде изилденишинин жалпы мүнөздөмөсү [Текст] / Н. А. Бийгелдиева // Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2023. – № 2. – 278-281-бб.
28. **Бийгелдиева, Н. А.** Тексттин ретроспекция жана проспекция категорияларын изилдөөнүн абалы жана көйгөйлөрү [Текст] / Н. А. Бийгелдиева // Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2023. – № 2. – 282-285-бб.
29. **Бийгелдиева, Н. А.** Исполнительские функции категории ретроспекции в художественном тексте [Текст] / Н. А. Бийгелдиева // Бюллетень науки и практики. – 2023. Т. 9. – №9. – С. 281-284.
30. **Бийгелдиева, Н. А.** Различия выражений ретроспективной и проспективной категорий (в аспекте художественного текста) [Текст] / Н. А. Бийгелдиева // Бюллетень науки и практики. – 2023. Т. 9. – №9. – С. 277-280
31. **Бийгелдиева, Н. А.** Текущая речь - основное понятие грамматической категории времени (на материале кыргызского языка) [Текст] / Н. А. Бийгелдиева // Бюллетень науки и практики. – 2023. Т. 9. – №6. – С. 739-743.
32. **Бийгелдиева, Н. А.** Көркөм тексттеги проспекция категориясы, мазмундук-маанилик деңгээли [Текст] / Н. А. Бийгелдиева // «Ала-Тоо» эл аралык университетинин басылышы. – 2023. – № 3. – 220-229-бб.
33. **Бийгелдиева, Н. А.** Топологическая характеристика категории времени в художественном произведении [Текст] / Н. А. Бийгелдиева // Бюллетень науки и практики. – 2023. Т. 9. – №5. – С. 662-666.
34. **Богданов, В. В.** Деятельностный аспект семантики [Текст] / В. В. Богданов // Прагматика и семантика синтаксических единиц: Сб. науч. тр. – 1984. – С.12-23.

35. **Болотнова, Н. С.** Художественный текст в коммуникативном аспекте и комплексный анализ единиц лексического уровня [Текст] / Н. С. Болотнова. – Томск, 1992. – 309 с.
36. **Болотнова, Н. С.** О теории регулятивности художественного текста [Текст] / Н. С. Болотнова // *Stylistyka. Opole.* – 1998. – Вып. VII. – С. 179-188.
37. **Болотнова, Н. С.** О трех направлениях коммуникативной стилистики художественного текста и изучении текстового слова [Текст] / Н. С. Болотнова // *Коммуникативно-прагматические аспекты слова в художественном тексте: Науч. тр. каф. рус. яз и стилистики ТГУ.* – 2000. – С. 4-22.
38. **Бондарко, А. В.** К проблеме функционально-семантических категорий [Текст] / А. В. Бондарко // *Вопросы языкознания.* – 1967. – №2. – С. 437-462.
39. **Бондарко, А. В.** О структуре грамматических категорий (отношения оппозиции и неоппозитивные различия) [Текст] / А. В. Бондарко // *Вопросы языкознания.* – 1981. – № 6. – С. 17-28.
40. **Бондарко, А. В.** Функциональная грамматика [Текст] / А. В. Бондаренко. – Л.: Наука, 1984. – 134 с.
41. **Брудный, А. А.** К проблеме понимания текста [Текст] / А. А. Брудный // *Исследование речемыслительной деятельности.* – 1974. – Вып. 3. – С. 80-86.
42. **Брудный, А. А.** Понимание как философско-гносеологическая проблема [Текст] / А. А. Брудный // *Вопр. философии.* – 1975. – № 10. – С. 109-117.
43. **Брунер, Дж.** Психология познания [Текст] / Дж. Брунер. – М.: Прогресс, 1977. – 412 с.
44. **Брускова, Н. В.** Категории ретроспекции и проспекции в художественном тексте (на материале немецкого языка) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Н. В. Брускова. – М., 1983.
45. **Брусенская, Л. А.** Учебный словарь лингвистических терминов [Текст] / Л. А. Брусенская, Г. Ф. Гаврилова, Н. Б. Малычева. – Р. на/Д.: Феникс, 2005. – 296 с.
46. **Будагов, Р. А.** Литературные языки и языковые стили [Текст] / Р. А. Будагов. – М.: Высшая школа, 1967. – 376 с.

47. **Булыгина, Т. В.** Понятийные категории [Текст] / Т. В. Булыгина, С. А. Крылов // Лингв, энцикл. словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С. 385-386.
48. **Васильев, Л. Г.** Текст и его понимание [Текст] / Л. Г. Васильев. – Тверь, 1991. – 305 с.
49. **Вежбицка, А.** Метатекст в тексте [Текст] / А. Вежбицкая // Новые в зарубежной лингвистике. – 1978. – Вып. 8. – С. 402-421.
50. **Верещагин Е. М.** Язык и культура [Текст] / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров – М: Индрик, 2005. – 1040 с.
51. **Виноградов, В. В.** О теории художественной речи: учебная пособие [Текст] / В. В. Виноградов. – Издание 2-е, исправленное. – Москва: Высшая школа, 2005. – 240 с
52. **Винокур, Т. Г.** Говорящий и слушающий. Варианты речевого поведения [Текст] / Т. Г. Винокур. – М., 1993.
53. **Воробьева, О. П.** Текстовые категории и фактор адресата [Текст] / О. П. Воробьева. – Киев: Висща школа, 1993.
54. **Гайсина, Р. М.** Средства речевого контакта в русском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Р. М. Гайсина. – Саратов, 1967. – 21 с.
55. **Гак, В. Г.** К типологии функциональных подходов к изучению языка [Текст] / В. Г. Гак // Проблемы функциональной грамматики. – М.: Наука, 1985. – С. 5-15.
56. **Гак, В. Г.** Пространство мысли [Текст] / В. Г. Гак // Логический анализ языка. Ментальные действия, 1992. – С. 25.
57. **Гальперин, И. Р.** Грамматические категории текста (Опыт обобщения) [Текст] / И. Р. Гальперин // Изв. А.Н. СССР. СЛЯ. – 1977. – Т.39, № 6. – С. 522-532.
58. **Гальперин, И. Р.** Членимость текста [Текст] / И.Р. Гальперин // Лингвистика текста: Сб. науч. тр. МГПИИЯ им. М.Тореза. – 1978. – Вып.125. – С. 26-36.
59. **Гальперин, И. Р.** Ретроспекция и проспекция в тексте [Текст] / И. Р. Гальперин // Филол.науки. – 1980. – № 5. – С. 44-52.

60. **Гальперин, И. Р.** Интеграция и завершенность текста [Текст] / И. Р. Гальперин // Изв. АН СССР. СЛЯ. – 1980. – Т.39, №6. – С. 512-521.
61. **Гальперин, И. Р.** Текст как объект лингвистического исследования [Текст] / И. Р. Гальперин. – М.: Наука, 1981.
62. **Гвенцадзе, М. А.** Коммуникативная лингвистика и типология текста [Текст] / М. А. Гвенцадзе. – Тбилиси: Издво Тбилисск. ун-та, 1986.
63. **Головин, Б. Н.** К вопросу о парадигматике и синтагматике на уровне морфологии и синтаксиса [Текст] / Б. Н. Головин // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М.: Наука, 1969. – С.73-87.
64. **Грюнбаум, Н.** Философские проблемы пространства и времени [Текст] / Н. Грюнбаум. – М., 1969. – 590 с.
65. **Гулыга, Е. В.** Грамматико-лексические поля в современном немецком языке [Текст] / Е. В. Гулыга, Е. И. Шендельс. – М.: Просвещение, 1969. – 184 с.
66. **Данилевская, Н. В.** Смысл текста как диалог «компонентов» знания [Текст] / Н. В. Данилевская // Словесность и современность: Мат.науч. конф. 4.2. Лингвистика. – 2000. – С. 294-301.
67. **Джаферова, С. М.** Подражательные слова в современных тюркских языках [Текст] / С. М. Джаферова. АКД. – Баку, 1973.
68. **Доблаев, Л. П.** Смысловая структура учебного текста и проблема его понимания [Текст] / Л. П. Доблаев. – М.: Педагогика, 1982.
69. **Долинин, К. А.** Интерпретация текста [Текст] / К. А. Долинин. – М.: Просвещение, 1985. – 288 с.
70. **Дридзе, Т. М.** Язык и социальная психология [Текст]: учеб. пособие / Т. М. Дридзе, под ред. А. А. Леонтьева. М.: Высшая школа, 1980. – 224 с.
71. **Дридзе, Т. М.** Текстовая деятельность в структуре социальной коммуникации. Проблемы семиосоциопсихологии [Текст] / Т. М. Дридзе. — М.: Наука, 1984. – 268 с.

72. **Дроздова, Т. А.** Психологические особенности понимания текста как процесса [Текст] / Т.А.Дроздова // Сб. науч. тр. МГПИИЯ им. М.Тореза. – 1984. – Вып. 243. – С. 106.
73. **Дунканаев, А. Т.** Дидактикалык чыгармалардын тили, макал – текст [Текст] / А. Т. Дунканаев. – Б.: 2016. – 120 б.
74. **Ельмслев, Л.** Основы глоссематики [Текст] / Л. Ельмслев // Новое в лингвистике. – М.,1963. – №3. – С. 58-62.
75. **Ембергенов, У.** Подражательные слова в современном каракалпакском языке [Текст] / У. Ембергенов. – Нукус, 1971.
76. **Есперсен, О.** Философия грамматики [Текст] / О. Есперсен. – М.: КомКнига, 2006. – 410 с.
77. **Жинкин, Н. И.** Речь как проводник информации [Текст] / Н. И. Жинкин. - М.: Наука, 1982. – 159 с.
78. **Залевская, А. А.** Слово в лексиконе человека: Психолингвистическое исследование [Текст] / А.А.Залевская. – Воронеж: Изд-во Ворон, ун-та, 1999. – 895 с.
79. **Зарубина, Н. Д.** Текст: лингвистика и методические аспекты [Текст] / Н. Д. Зарубина. – М.: Русский язык, 1981. – 309 с.
80. **Захарова, Е. П.** Коммуникативные категории и возможность их классификации [Текст] / Е.П.Захарова // Единицы языка и их функционирование: Межвуз. сб. науч. тр. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1998. – Вып.4. – С.9-17.
81. **Звегинцев, В. А.** О цельнооформленности единиц текста [Текст] / В. А. Звегинцев // Изв. АН СССР. СЛЯ. – 1980. – Т.39, № I. – С.13-21.
82. **Зверева, Е. А.** Грамматические и лексико-грамматические конструкции, выражающие прямонаправленную связность текста (на материале английской научной прозы) [Текст] / Е. А. Зверева // Лингвистические особенности научного текста. – М.: Наука, 1981. – С.60-66.

83. **Зимняя, И. А.** Предметный анализ текста как продукта говорения [Текст] / И. А. Зимняя // Смысловое восприятие речевого сообщения. – 1976. – С.5-33; 57-64.
84. **Зинченко, П. И.** Исследования психологии памяти [Текст] / П. И. Зинченко // Проблемы психологии памяти. – Харьков: Изд-во Харьк. ун-та, 1969. – С.3-12.
85. **Змиевская, Н. А.** Лингвистические особенности дистантного повтора и его роль в организации текста (на материале английской и американской прозы) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н. А. Змиевская. – М., 1978.
86. **Змиевская, Н. А.** Сопряженность текстовых категорий как принцип их функционирования [Текст] / Н. А. Змиевская // Категории текста: Сб. науч. тр. МГПИИЯ им. М.Тореза. – 1984. – Вып.228. – С.127-137.
87. **Иванова, Т.Б.** Функциональная семантико-стилистическая категория акцентности в русских научных текстах [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Т. Б. Иванова. – Харьков, 1988.
88. **Ильин, В. В.** Природа науки: гносеологический анализ [Текст] / В. В. Ильин, А. Т. Калинин. – М.: Высшая школа, 1985. – 310 с.
89. **Ионицэ, М.П.** Глоссарий контекстуальных связей (на материале французского языка) [Текст] / М.П.Ионицэ. – Кишинев: Штиинца, 1981.
90. **Йейгер, Г. В.** О производстве типологии текстов [Текст] / Г. В. Йейгер, В. Л. Юхт // Лингвистика текстов: мат-лы научной конф. В То-резском МСПИюФЛ. П.И. – М., 1974.
91. **Кайдаров, А. К.** Строй односложных корней и основ казахского языка [Текст] / А. К. Кайдаров. – А., 1988.
92. **Калашников, Э. В.** Лингвистические особенности формирования проспекции (на материале англоязычных детективных текстов) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Э. В. Калашников. – Иркутск, 1997.
93. **Каменская, О. Л.** Текст и коммуникация [Текст] / О. Л. Каменская. – М.: Высшая школа, 1990. – 152 с.

94. **Караулов, Ю. Н.** От грамматики текста к когнитивной теории дискурса [Текст] / Ю. Н. Караулов, В. В. Петров // В кн.: Т. А. Ван Дейк Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Прогресс, 1989. – С. 5-11.
95. **Катембаева, Б. Ш.** Подражательные слова в казахском [Текст] / Б. Ш. Катембаева. – Алматы, 1965.
96. **Кацнельсон, С. Д.** О теории лингвистических уровней / С. Д. Кацнельсон // Вопр. общего языкознания. – 1964. – №3. – С. 39-42.
97. **Кибрик, А. А.** Типология средств оформления анафорических связей [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А. А. Кибрик. – М., 1988. – 28 с.
98. **Кириченко, Н. В.** Специфика выражения коммуникативной задачи предтекстов в композиционно-смысловой структуре научно-популярной статьи [Текст] / Н. В. Кириченко // Функциональные разновидности речи в коммуникативном аспекте. – 1988. – С. 61-68.
99. **Клацки, Р.** Память человека. Структуры и процессы [Текст] / Р. Клацки, пер. с англ. Т. Сидоровой. – Л., 1978. – 319 с.
100. **Князева, Е. Г.** Коммуникативная природа иерархии как категории текста [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Е. Г. Князева. – М., 1989. – 184 с.
101. **Ковалев, Н. С.** Метатекстовые и модальные компоненты в современном учебном тексте: опыт структурно-функциональной характеристики [Текст] / Н. С. Ковалев, З. А. Ярыгина // Изв. Волгоград. ГПУ. – 2012. - №4. – С. 93-96.
102. **Кожа Айшен.** Түрк жана кыргыз тилиндеги туранды сөздөрдүн салыштырма типологиясы. – Бишкек, 2010.
103. **Кожа Ергүн.** Кыргыз жана түрк тилиндеги этиш жасоочу курандылар [Текст] / Кожа Ергүн. – Бишкек, 2010.
104. **Кожевникова, К.** Об аспектах связности в тексте как целом [Текст] / К. Кожевникова // Синтаксис текста. – М.: Наука, 1979. – С. 49-67.
105. **Кожина, М. Н.** О специфике художественной и научной речи в аспекте функциональной стилистики [Текст] / М. Н. Кожина. – Пермь: ун-т. Пермь, 1968. – 211 с.
106. **Кожина, М. Н.** К основаниям функциональной стилистики [Текст] /

- М. Н. Кожина. – Пермь, 1969. – 252 с.
107. **Кожина, М. Н.** О соотношении некоторых стилистических понятий и категорий с функционально-семантическими категориями [Текст] / М. Н. Кожина // Структура лингвистики и ее основные категории: Межвуз. сб. науч. тр. Там же. – 1983. – С.15-24.
108. **Кожина, М. Н.** О функциональных семантико-стилистических категориях в аспекте коммуникативной теории языка [Текст] / М. Н. Кожина // Разновидности и жанры научной прозы. – 1989. – С.3-27.
109. **Кожина, М. Н.** Целый текст как объект стилистики текста [Текст] / М. Н. Кожина. Там же. – 1995. - № 4. – С.33-54.
110. **Кожоева, Г. Ж.** Кайталоону стилистикалык каражат катары сыпаттоо [Текст] / Г. Ж. Кожоева – Ош., 2012.
111. **Колегаева, И. М.** Текст как единица научной и художественной коммуникации [Текст] / И. М. Колегаева. – Одесса: РИООУП, 1991. – 120 с.
112. **Колшанский, Г. В.** Проблемы коммуникативной лингвистики [Текст] / Г. В. Колшанский // Вопросы языкознания. – 1979. - №6. – С.51-62.
113. **Колшанский, Г. В.** Коммуникативная функция и структура языка [Текст] / Г. В. Колшанский. – М.: Наука, 1984. – 176 с.
114. **Кондаков, А. М.** Педагогическая концепция цифрового профессионального образования и обучения [Текст] / А. М. Кондаков. – М., 2020.
115. **Копыленко, О. М.** Роль смысловой структуры текста в его понимании [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / О. М. Копыленко. – Алма-Ата, 1975. – 152 с.
116. **Копыстьянская, Н. Ф.** Виды и функции ретроспекции в романе XX века [Текст] / Н. Ф. Копыстьянская. – Минск. 1996. – 444 с.
117. **Корсаков, А. К.** Категория вида в современном английском языке [Текст]: дис. ...док. фил.наук / А. К. Корсаков. – М.: Тбилиси, 1970. – 200 с.
118. **Костомаров, В. Г.** Русский язык на газетной полосе [Текст] / В. Г. Костомаров. – М.: Изд-во МГУ, 1971. – 267 с.

119. **Косериу, Э.** Синхрония, диахрония и история [Текст] / Э. Корсериу. – Проблема языкового изменения. Издательство: Едиториал УРСС. 2010. 208 с.
120. **Котюрова, М. П.** О связи предложений и абзацев в научной речи [Текст] / М. П. Котюрова // Лингвостилистические исследования научной речи. – 1979. – С. 176-189.
121. **Котюрова, М. П.** Некоторые функционально-семантические категории научного текста [Текст] / М. П. Котюрова // Разновидности текста в функционально-стилевом аспекте. – 1994. – С.35-41.
122. **Кравченко, А. В.** Язык и восприятие: Когнитивные аспекты языковой категоризации [Текст] / А. В. Кравченко. Иркутск: Изд-во Иркутск, ун-та, 1996. – 104 с.
123. **Кручинина, Л. И.** Синтаксические средства текстообразования английской научной прозы [Текст] / Л.И.Кручинина // Функциональная стилистика и лингводидактика. – 1988. – С.84-88.
124. **Крымский, С. Б.** Философско-гносеологический анализ специфики понимания [Текст] / С. Б. Крымский // Понимание как логико-гносеологическая проблема. – 1982. – С.24-43.
125. **Кубрякова, Е. С** Память и ее роль в исследовании речевой деятельности [Текст] / Е. С. Кубрякова // Текст в коммуникации. – М., 1991. – С.4-21.
126. **Кудасова, О. К.** Роль стилистического приема в организации научного оценочного текста [Текст] / О. К. Кудасова // Язык и стиль научного изложения. – 1983. – С.23-33.
127. **Кузьмина, Н. А.** Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка [Текст] / Н. А. Кузьмина. – Екатеринбург: Омск: Изд-во ОУ, 1999. – 268 с.
128. **Курьянова, И. С.** Категория когезии в сопряженности с категорией информативности художественном тексте [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / И. С. Курьянова. – М., 1991. – 28 с.
129. **Кухаренко, В. А.** Интерпретация текста [Текст] / В. А. Кухаренко. - М.: Просвещение, 1988. – 316 с.

130. **Кыргыз адабиятынын тарыхы. XX кылымдын кыргыз адабияты (60 жылдардан кийин).** А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында.– Бишкек: 2017. VII том. – 728 б.
131. **Левковская, Н. А.** Организующая роль ретроспекции в системе категорий текста мемуарной литературы [Текст] / Н. А. Левковская // Сб. науч. тр. МГПИИЯ им. М.Тореза. – 1985. – Вып.245. – С.81-90.
132. **Левченко, М. Н.** Темпоральная структура художественного текста (Жанр рассказа) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / М. Н. Левченко. – М., 1980. – 28 с.
133. **Леонтьев, А. А.** Язык, речь, речевая деятельность [Текст] /А. А.Леонтьев. – М.: Просвещение, 1969. – 214 с.
134. **Леонтьев, А. Н.** Проблемы деятельности в психологии [Текст] / А. Н. Леонтьев // Вопр. философии. – 1972. - №9. – С.95-108.
135. **Леонтьев, А. А.** Восприятие текста как психологический процесс [Текст] / А. А. Леонтьев // Психолингвистическая и лингвистическая природа текста и особенности его восприятия. Киев: Вища школа, 1979. С.18-29.
136. **Лисичкин, В. А.** Предвидение как комплексная проблема современной науки [Текст] / В. А. Лисичкин. – М.: Наука, 1967. – 356 с.
137. **Лихачев, Д. С.** Время в произведениях русского фольклора [Текст] / Д. С. Лихачев. – М.: РЛ, 1962. – 145 с.
138. **Лотман, Ю. М.** Динамическая модель семиотической системы [Текст] / Ю. М. Лотман // Избр.ст. – 1992. – Т.1. – С.90-101; 316.
139. **Лотман, Ю. М.** Текст и функция [Текст] / Ю. М. Лотман // Избр.ст. – 1992. – Т.1. – С.133-141.
140. **Лузина, Л. Г.** Распределение информации в тексте [Текст] / Л. Г. Лузина // Когнитивный и прагмастилистический аспекты). М.: ИНИОН РАН, 1996. – 139 с.
141. **Лурия, А. Р.** Нейропсихология памяти [Текст] / А. Р. Лурия. – М.: Педагогика, 1974. – 312 с.

142. **Майданов, А. С.** Процесс научного творчества. Философско-методологический анализ [Текст] / А. С. Майданов. – М.: Наука, 1983. – 353 с.
143. **Майданова, Л. М.** Категории текстообразования и композиция газетного текста [Текст]: дис. ... д-ра филол. наук / Л. М. Майданова. – Свердловск, 1987. – 668 с.
144. **Максимов, В. В.** Анализ системы отношений ученых по текстам их публикаций: Социально-психологические проблемы науки [Текст] / В. В. Максимов. – М.: Наука, 1973. – 399 с.
145. **Малинович, М. В.** К понятию лингвистических категорий текста [Текст] / М. В. Малинович // Проблемы лингвистического анализа текста: Межвуз. сб. науч. ст. – 1980. - С.14-22.
146. **Мамедов, Н. М.** Синтез знаний и развитие науки [Текст] / Н. М. Мамаедов // Диалектика и методологические проблемы науки. – М., 1976. – С. 62-76.
147. **Мамаюсупов, Ө. Ш.** Түрк тилин өз алдынча үйрөнүүчүлөр үчүн сүйлөшмө [Текст] / Ө. Ш. Мамаюсупов. – Бишкек, 1992.
148. **Маразыков, Т. С.** Текст таануу жана анын айрым маселелери [Текст] / Т. С. Маразыков. – Б.: Бийиктик, 2005. – 144 б.
149. **Маразыков, Т. С.** Текст таануунун теориясы [Текст] / Т. С. Маразыков. – Б., 2014. – 112 бет.
150. **Маразыков, Т. С.** Текст: маалымат алмашуунун негиздери [Текст] / Т. С. Маразыков. – Б., 2014. – 92 бет.
151. **Маразыков, Т. С.** Тексттин уюшулуш маселелери [Текст] / Т. С. Маразыков. – Б., 2014. – 160 бет.
152. **Маринчак, В. А.** Анализ семантико-синтаксической организации текста (на материале русской научной речи) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / В. А. Маринчак. – Харьков, 1982. – 28 с.
153. **Мартине, А.** О книге “Основы лингвистической теории” Луи Ельмслева [Текст] / А. Мартине // Сб.: Новое в лингвистике. – 1960. – Вып.1.

154. **Матвеева, Г. Г.** Проблема прагматики научного текста (на материале русского и немецкого языков) [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Г. Г. Матвеева. – Л., 1984. – 26 с.
155. **Матвеева, Т. В.** Функциональные стили и текстовые категории [Текст] / Т. В. Матвеева // Статус стилистики в современном языкознании: Межвуз. сб. науч. тр. – 1992. – С. 57-67.
156. **Матвеева, Т. В.** Стилистика текстовых категорий [Текст] / Т. В. Матвеева // Stylistyka. Opole. - 1997. – № 6. – С.185-195.
157. **Мельников, Г. П.** Языковая стартификация и классификация языков [Текст] / Г. П. Мельников. – М.: Наука, 2020. – 208 с.
158. **Мельничук, А. С.** Понятие системы и структуры языка в свете диалектического материализма [Текст] / А. С. Мельничук // ВЯ. – 1970. – №1. – С. 19-32.
159. **Мейерович, А. В.** Категория завершенности текста в функционально стилистическом аспекте (на материале английской художественной и научной литературы XX века) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / А. В. Мейерович. – М., 1987. – 178 с.
160. **Мешман, Л. И.** Композиционно-смысловая организация текста английской научной прозы [Текст] / Л. И. Мешман // Функциональные стили и преподавание иностранных языков. – М.: Наука, 1982. – С. 14-24.
161. **Мещанинов, И. И.** Понятийные категории в языке [Текст] / И. И. Мещанинов // Тр. воен. ин-та ин-ных яз. –1945. – № 1. – С. 5-15.
162. **Милевская, Т. Е.** Средства выражения речевого контекста в русском языке (вопросо-ответный комплекс в научно-популярных произведениях) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Т. Е. Милевская. – Д., 1985. – 295 с.
163. **Морова, О. Л.** Средства речевого контакта в различных функциональных стилях (на материале русского и английского языков) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / О. Л. Морова. - Саратов, 1997.

164. **Морозова, Е. В.** Грамматическая категория пространственно-временного континуума в художественном тексте (на материале английского языка) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Е. В. Морозова. – М., 1984. – 318 с.
165. **Мороховский, А. Н.** К проблеме текста и его категорий [Текст] / А. Н. Мороховский // Текст и его категориальные признаки. Сб. науч. тр. - 1989. – С. 3-8.
166. **Мороховский, А. М.** Некоторые исходные понятия лингвистики текста [Текст] / А. М. Мороховский // Лингвистика текста и методика преподавания иностранных языков. – 1991. – С. 7.
167. **Москальская, О. И.** Грамматика текста [Текст] / О. И. Москальская. – М.: Высшая школа, 1981.
168. **Мостепаненко, А. М.** Проблема универсальности основных свойств пространства и времени [Текст] / А. М. Мостепаненко. – Л.: Наука, 1969. – 230 с.
169. **Мусаев, С. Ж.** Жалпы тил илими [Текст] / С. Ж. Мусаев. – Б., 1998 – 211 б.
170. **Мусаев, С. Ж.** Кеп маданияты жана норма [Текст] / С. Ж. Мусаев. – Бишкек [Б-сыз], 1999. – 167 б.
171. **Мусаев, С. Ж.** Тексттин комуникативдик структурасы. [Текст]: филология илим. доктору ... дис. автореф. / С. Ж. Мусаев – Бишкек, 2000. – 26 б.
172. **Мусаев, С. Ж.** Текст: Прагматика. Структура [Текст] / С. Ж. Мусаев. – Б., 2000. – 268 с.
173. **Мусаев, С. Ж.** Тексттик лингвистика [Текст] / С. Ж. Мусаев // Вест. Ыс-кул. ун-та. – 2001. - №5. 185-195-бб.
174. **Мусаев, С. Ж.** Вопросы кыргызского языкознания [Текст] / С. Ж. Мусаев. – Б., 2010.
175. **Мусаева, В. И.** Кептин функционалдык стилдерин окутуу [Текст] / В. И. Мусаева. – Б., 2006. – 178 б.

176. **Никитин, Е. П.** Метод познания прошлого [Текст] / Е. П. Никитин // Вопросы философии. – 1966. – № 8. – С. 34-44.
177. **Новиков, А. И.** Семантика текста и ее формализация [Текст] / А. И. Новиков. – М.: Наука, 1983. – 215 с.
178. **Ножин, Е. А.** Логика рассуждений и логика изложений в организации текста (на материале ораторской речи) [Текст] / Е. А. Ножин // Смысловое восприятие речевого сообщения. – 1976. – С. 65-72.
179. **Одинцов, В. В.** Стилистика текста [Текст] / В. В. Одинцов. – М.: Наука, 1980. – 263 с.
180. **Оморов, А.** Жолон Мамытовдун ырларынын поэтикасынын айрым маселелери: сөз маанилери, троптун түрлөрү, фоностилистикалык каражаттар жана ыр түзүлүшү [Текст] / А. Оморов. – Бишкек, 2002. – 207 б.
181. **Орузбаева, Б. О.** Сөз курамы: Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн [Текст] / Б. О. Орузбаева. – Б.: Мектеп. 2002. – 360 б.
182. **Орузбаева, Б. О.** Коом турмушундагы кыргыз тилинин орду жана мааниси [Текст] / Б. О. Орузбаева // Илим, инновациялар жана турмуш. – 2004 – №1. – 40-43-бб.
183. **Ормонбекова, А.** Тилдик бирдиктердин лингвопоэтикалык табияты (синонимдер, парафраза, плеоназм жана кайталоо) [Текст] / А. Ормонбекова. – Б.: – 2012.
184. **Өмүралиева, С.** Ч.Айтматовдун чыгармаларына лингвистикалык илик [Текст] / С. Өмүралиева. – Б.: – 2000. – 159 б.
185. **Өмүралиева, С.** Текст: семантика, структура [Текст] / С.Өмүралиева. – Бишкек: БГУ, 2002. – 255 с.
186. **Өмүралиева, С.** Тексттин лингвистикалык теориясы [Текст] / С. Өмүралиева. – Б.: 2005. – 155 б.
187. **Петров, В. В.** Философские аспекты референции [Текст] / В. В. Петров // Новое в зарубежной лингвистике. – 1982. – Вып. 13. – С. 413.
188. **Петрова, Н. Г.** Лексические средства регулятивности в поэтических текстах К.Д.Бальмонта [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук /

- Н. Г. Петрова. - Томск, 2000. – 27 с.
189. **Петрожицкая, О. Н.** Характер взаимодействия категорий текста в художественном произведении (на материале англо-американского рассказа) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / О. Н. Петрожицкая. – М., 1991. – 29 с.
190. **Портянников, В. А.** Коммуникативно-функциональный анализ текста [Текст] / В. А. Портянников // Нормы реализации. Варьирование языковых средств: Межвуз. сб. науч. тр. – 1983. – С. 138-145; 321.
191. **Потебня, А. А.** Мысль и язык [Текст] / А. А. Потебня. – Киев, 1993. – 203 с.
192. **Прайс, Д.** Тенденции в развитии научной коммуникации – прошлое – настоящее будущее [Текст] / Д. Прайс // Коммуникация в современной науке: Сб. пер. – 1976. – С. 93-109.
193. **Пропп, В. Я.** Морфология сказки [Текст] / В. Я. Пропп. – М., 1969. – 168 с.
194. **Разинкина, Н. М.** Функциональная стилистика [Текст] / Н. М. Разинкина. – М.: Высшая школа, 1989. – 184 с.
195. **Райхштейн, А. Д.** Текстовая значимость устойчивых словесных комплексов [Текст] / А. Д. Райхштейн // Лингвистические проблемы текста: Сб. науч. тр. МГПИИЯ им. М. Тореца. – 1983. – Вып. 217. – С. 76-87.
196. **Рейхенбах, С.** Направление времени [Текст] / С. Рейхенбах, пер. с англ. Ю. Б. Молчанова и др. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962.
197. Ретроспекция [Текст]: Учебный словарь лингвистических терминов / Л. А. Брусенская, Г. Ф. Гаврилова, Н. В. Малычева. – Ростов н/д.: Феникс, 2005. – 256 с.
198. **Реферовская, Е. А.** Коммуникативная структура текста [Текст] / Е. А. Реферовская. – Л.: Наука, 1989.
199. **Ржевская, Н. Ф.** Концепция художественного времени в современном романе (функция «ретроспекции» в романе) [Текст] / Н. Ф. Ржевская // Филол.науки. – 1970. - № 4. – С.28-40.

200. **Романова Н. Л.** Языковые средства выражения адресованности в научном и художественном текстах (на материале немецкого языка) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н. Л. Романова. – СПб., 1997. – 28 с.
201. **Руденко, Л. П.** Исследование вербализации замысла (на этапе внутренней программы речевого целого) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Л. П. Руденко. – Тбилиси, 1975. – 26 с.
202. **Рысбаев, С. К.** Кыргыз тили, адабияты окуу китептеринин мазмунун жана түзүлүшүн өркүндөтүү жолдору [Текст] / С. Рысбаев. – Б.: Мектеп, 1992. – 79 б.
203. **Рысбаев, С. К.** Улуттук мазмундагы эне тили окуу китептерин түзүүнүн проблемалары [Текст] / С. Рысбаев. – Б.: 2007. – 37 б.
204. **Рябцева, Н. К.** Мысль как действие, или риторика рассуждения [Текст] / Н. К. Рябцева // Логический анализ языка. Модели действия. – 1992. – С. 60-69.
205. **Сагынбаева, Б.** Азыркы түрк тилиндеги морфологиялык парадигматика [Текст] / Б. Сагынбаева. – Бишкек, 2006.
206. **Сагынбаева, Б.** Кыргыз жана түрк тилиндеги этиш сөз түркүмүнүн структура-семантикалык салыштырмасы [Текст] / Б. Сагынбаева. ДДА. – Бишкек, 2008.
207. **Садыков, Т.** Проблемы моделирования тюркской морфологии [Текст] / Т. Садыков. – Ф.: 1977.
208. **Салова, Г. С.** Информативные потенции цитаты в литературно-критическом тексте [Текст] / Г. С. Салова // Разновидности и жанры научной прозы. – 1989. – С. 106-120.
209. **Сапаров, М. А.** Художественное произведение как структура [Текст] / М. А. Сапаров // Содружество наук и тайны творчества. – 1968. – №2. – С. 165-168.
210. **Сапаров, М. А.** Об организации пространственно-временного континуума художественного произведения [Текст] / М. А. Сапаров // Ритм, пространство и время в литературе и искусстве. – М.: Наука, 1974. – С. 85-103.

211. **Сенкевич, М. П.** Стилистика научной речи и литературное редактирование научных произведений [Текст] / М. П. Сенкевич. – М.: Высшая школа, 1976. – 263 с.
212. **Сергия, В. А.** Лингвистика текста [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. / В. А. Сергия. - Тбилиси, 1989. – 28 с.
213. **Сидоров, Е. В.** Основы коммуникативной лингвистики [Текст] / Е. В. Сидоров. – М.: Наука, 1986. – 154 с.
214. **Сидоров, Е. В.** Проблемы речевой системности [Текст] / Е. В. Сидоров. – М.: Наука, 1987. – 138 с.
215. **Сильман, Т. Н.** Проблемы синтаксической стилистики (на материале немецкой прозы) [Текст] / Т. Н. Сильман. – Л.: Просвещение, 1967. – 152 с.
216. **Сильман, Т. И.** Подтекст как лингвистическое явление [Текст] / Т. И. Сильман // Филол. науки. – 1969. – № 1. – С. 84-90.
217. **Сиротинина, О. Б.** Рецензия. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования [Текст] / О.Б.Сиротинина // Воп. языкознания. – 1982. – № 2. – С. 152-154.
218. **Славгородская, Л. В.** О функции адресата в научной прозе [Текст] / Л. В. Славгородская // Лингвистические особенности научного текста. – 1981. – С. 93-103.
219. **Слюсарева, Н. А.** Синтаксис и морфология в свете функционального подхода [Текст] / Н. А. Слюсарева // Филол. науки. – 1984. – № 5. – С. 36-42.
220. **Смирнов, А. А.** Проблемы психологии памяти [Текст] / А. А. Смирнов. – М.: Просвещение, 1966. – 423 с.
221. **Смысловое восприятие речевого сообщения (в условиях массовой коммуникации) [Текст] / И. А. Зимняя. – М.: Наука, 1976. – 263 с.**
222. **Солнцев, В. М.** О понятии уровня языковой системы [Текст] / В. М. Солнцев. – М.: Наука, 2003. – 168 с.
223. **Соловьева, С. А.** Синтаксические средства организации когезии текста [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / С. А. Соловьева. - Череповец, 1997. – 28 с.

224. **Сорокин, Ю. А.** Теоретические и прикладные проблемы речевого общения [Текст] / Ю. А. Сорокин, Е. Ф. Тарасов, А. М. Шахназарович. – М.: Наука, 1979. – 327 с.
225. **Сорокин, Ю. А.** Психолингвистические аспекты изучения текста [Текст] / Ю. А. Сорокин. – М.: Наука, 1985. – 167 с.
226. **Степанов, Г. В.** Ценность художественного образа и лингвистическое единство текста [Текст] / Г. В. Степанов // Лингвистика текста: материалы научной конференции. – 1974 г. – М., 1974. – №4. – С. 72-73.
227. **Степанов, Г. В.** К проблеме единства выражения и убеждения (автор и адресат) [Текст] / Г. В. Степанов // Контекст. – М., 1984. – С. 20-37.
228. **Стриженко, А. А.** Проблемы общей лингвистики текста [Текст] / А. А. Стриженко // Лингвистические средства текстообразования: Межвуз. сб. науч. ст. – 1985. – С. 3-15.
229. **Стриженко, А. А.** Об особенностях организации текстов, относящихся к разным функциональным стилям [Текст] / А. А. Стриженко, Л. И. Кручинина. – Иркутск, 1985. – 127 с.
230. **Сухотин, А. К.** Гносеологический анализ емкости знания [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филос. наук / А. К. Сухотин. – Томск, 1969. – 28 с.
231. **Сущинский, И. И.** Лингвистический статус категории акцентирования и ее роль в вербальной коммуникации (на материале немецкого языка) [Текст] / И. И. Сущинский // Вопр. языкознания. – 1987. - № 6. – С. 110-121.
232. **Токоев, Т. Т.** Кыргыз тилиндеги экспрессивдүү синтаксистик конструкциялар [Текст] / Т. Т. Токоев. – Б.: ЧП Абыкеев, 2006. – 209 б.
233. **Трошева, Т. Б.** Структурно-смысловая организация рассуждения в научных и художественных текстах: инвариант и варианты [Текст] / Т. Б. Трошева // Текст: стереотип и творчество: Межвуз. сб. науч. тр. Там же. – 1998. – С.107-119.
234. **Тураева, С. Я.** Категория времени. Время грамматическое и время художественное (на материале английского языка) [Текст] / С. Я. Тураева. – М.: Высшая школа, 1979. – 216 с.

235. **Тураева, З. Я.** Опыт описания категорий текста [Текст] / З. Я. Тураева // Анализ стилей зарубежной художественной и научной литературы: Межвуз. сб. – 1982. – Вып. 3. – С. 3-8.
236. **Урманцев, Ю. А.** О свойствах времени / Ю. А. Урманцев, Ю. П. Трусков // Вопросы философии. – М., 1961. – №5. – С. 30-35.
237. **Успенский, Б. А.** Поэтика композиции. Структура художественного текста и типология композиционной формы [Текст] / Б. А. Успенский. – М.: Искусство, 1970. – 218 с.
238. **Усубалиев, Б.** Көркөм чыгармага лингвистикалык илик [Текст] / Б. Усубалиев. – Б.: 1994. – 36 б.
239. **Үкүбаева, Л.** Чыңгыз Айматов жана кыргыз адабияты Монография, адабий сын-макалалар [Текст] / Л. Үкүбаева. – Б.: Турар, 2012. – 183 б.
240. **Федоров, А. В.** Проблема стихотворного перевода [Текст] / А. В. Федоров. – Л., 1927. – С. 113.
241. **Федорова, Л. Н.** Категория ретроспекции в художественном тексте (на материале английского языка) [Текст]: дис. ...канд. филол. наук / Л. Н. Федорова. – М., 1981. – 163 с.
242. **Формановская, Н. И.** Речевая интенция как объект исследования в лингвистическом и методическом аспектах [Текст] / Н. И. Фармановская // Лингводидактический поиск на рубеже веков. – М., 2000. – С. 213-224.
243. **Хартман, П.** Текст – это лингвистический объект [Текст] / П.Хартман. – Мюнхен, 1971. – С.9-29.
244. **Харитонова, И. Я.** Роль категорий «скрытой грамматики» в организации текста (на материале немецкого языка) [Текст] / И. Я. Харитонова // Сб. науч. тр. МГПИИЯ им. М. Тореца. – 1976. – Вып. 105. – С. 196-204.
245. **Харченко, Н. П.** Средства организации связного текста со значением указания на предшествующий или последующий контекст (на материале языка науки) [Текст] / Н. П. Харченко // Структурные и функциональные особенности научного текста. – 1985. – С. 141-148.
246. **Храпченко, М. Б.** Семиотика и художественное творчество [Текст] /

- М. Б. Храпченко. – М.: Сов. писатель, 1972. – 125 с.
247. **Худайкулиев, М.** Подражательные слова в туркменском языке [Текст] / М. Худайкулиев. – Ашхабат, 1962.
248. **Чаковская, М. С.** Взаимодействие стилей научной и художественной литературы [Текст] / М. С. Чаковская. – М.: Высшая школа, 1990. – 157 с.
249. **Чернухина, И. Я.** Элементы организации художественного прозаического текста [Текст] / И. Я. Чернухина. – Воронеж: Изд-во ВорГУ, 1984. – 115 с.
250. **Чернявская, В. Е.** Интертекстуальность как текстообразующая категория вторичного текста в научной коммуникации [Текст] / В. Е. Чернявская. – Ульяновск: Изд-во СВНЦ, 1996. – С. 30.
251. **Чудинов, В. А.** Загадки славянской письменности [Текст] / В. А. Чудинов. – М.: Изд. Вече. 2002. – 528с.
252. **Чыманов, Ж. А.** Тил жана кеп жөнүндө сөз [Текст] / Ж. А. Чыманов. – Бишкек, 2005. – 148 б.
253. **Чыманов, Ж. А.** Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы [Текст] / Ж. А. Чыманов. – Бишкек: Турар, 2009. – 488 б.
254. **Чыманов, Ж. А.** Орто мектепте кыргыз тилин окутуунун лингводидактикалык негиздери [Текст]: док. дисс. автореф: 13.00.02. – Б., 2010. – 41 б.
255. **Шагдаров, Л. Ш.** Изобразительные слова в современном бурятском языке [Текст] / Л. Ш. Шагдаров. – Улан-Уде, 1962.
256. **Шахнарович, А. М.** Прагматическая структура и семантика текста [Текст] / А. М. Шахнарович, М.А.Габ // Стилистика текста: Сб. науч. тр. – 1995. – С. 5-15.
257. **Швейцер, А. Д.** Проблемы контрастивной стилистики (к сопоставительному анализу функциональных стилей) [Текст] / А. Д. Швейцер // Вопр. языкознания. – 1991. – № 4.
258. **Шериев, Ж.** Адабият теориясы [Текст] / Ж. Шериев. – Бишкек, 2004. – 178 б.
259. **Шкловский, В. Б.** Тетива. О несходстве сходного [Текст] /

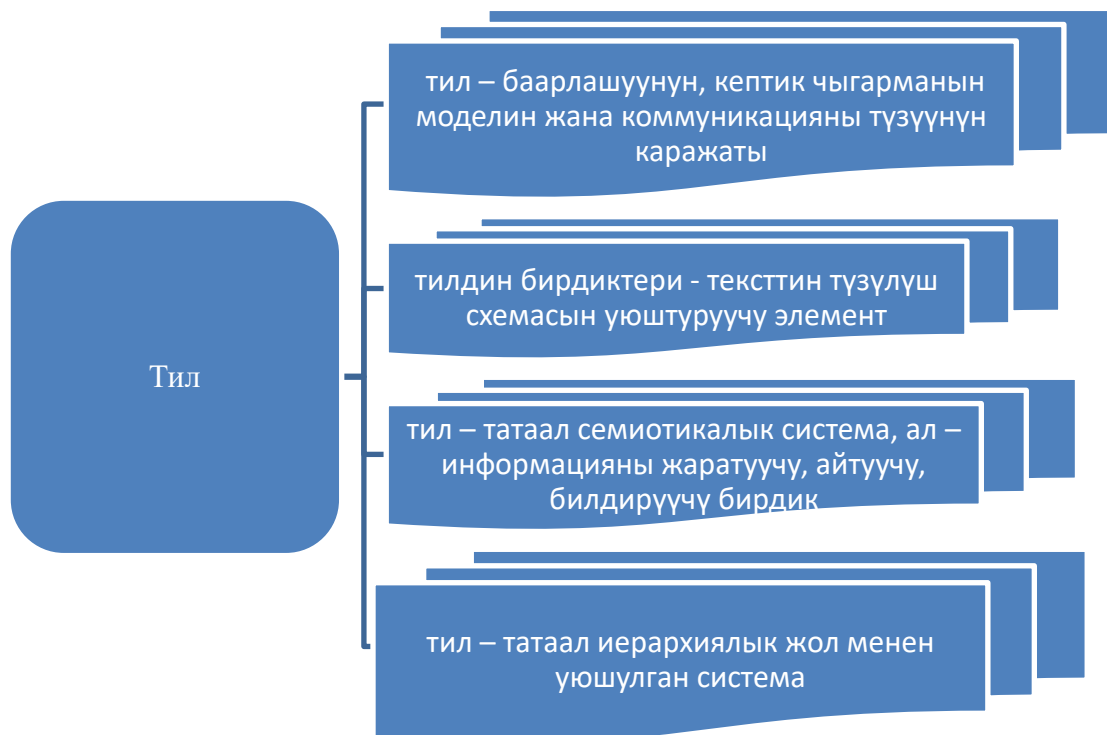

- В. Б. Шкловский. – М., 1970. – 376 с.
260. **Шмидт, З. Й.** “Текст” и “история” как базовые категории [Текст] / З. Й. Шмидт // В кн: Новое в зарубежной лингвистике. – 1978. – Вып. VIII. – С. 371.
261. **Шорс, Т. Д.** Структурные и лингвистические параметры текстообразования (на материале английской историко-критической статьи) [Текст]: автореф. ... дис. канд. филол. наук / Т. Д. Шорс. – М., 1983. – 28 с.
262. **Щерба, Л. В.** Языковая система и речевая деятельность [Текст] /
263. Л. В. Щерба. – Л.: Наука, 1974. – 427 с.
264. **Щур, Г. С.** Теория поля в лингвистике [Текст] / Г. С. Щур. – М.: Наука, 1974. – 255 с.
265. **Эшиев, А. М.** Кептин функционалдык-маанилик түрлөрүн үйрөтүү процессинде окуучулардын байланыштуу кебин өстүрүүнүн методикасы (VI-VII класстар) [Текст]: пед. илим. канд. дис. автореф. 13.00.02 / А. М. Эшиев. – Б., 1996. – 19 б.
266. **Якобсон, Р.** Лингвистика в ее отношении к другим наукам [Текст] / Р. Якобсон // Избр. тр. – М.: Прогресс, 1985. – С.369-420.
267. **Ярцева, В. Н.** Иерархия грамматических категорий и типологическая характеристика языков [Текст] / В.Н. Ярцева // Типология грамматических категорий. – 1975. – С.1.
268. **Айтматов, Ч.** Вся правда девять лет спустя .. [Текст] / Ч. Айтматов // И дольше века длится день” (Белое облако Чингизхана); Лицом к лицу. – Ф., 1981. – 5-б.
269. **Айтматов, Ч.** Биз дүйнөнү жаратабыз, дүйнө бизди жаратат [Текст] / Ч. Айтматов // Макалалар, маектешүүлөр, сүйлөгөн сөздөр. – Ф.: Кыргызстан, 1988. – 400 б.
270. **Айтматов, Ч.** Беш томдон турган чыгармалар жыйнагы [Текст] / Ч. Айтматов // Повесттер, аңгемелер. – 1-Т. – Бишкек: КСЭ, 1991. – 478 с.
271. **Акматалиев, А.** Ч. Айтматов чыгармалардын жыйнагы: 4-том. Роман, аңгемелер. [Текст] / түз. А. Акматалиев. -2-бас. – Б.: Бийиктик, 2009. 544 б.

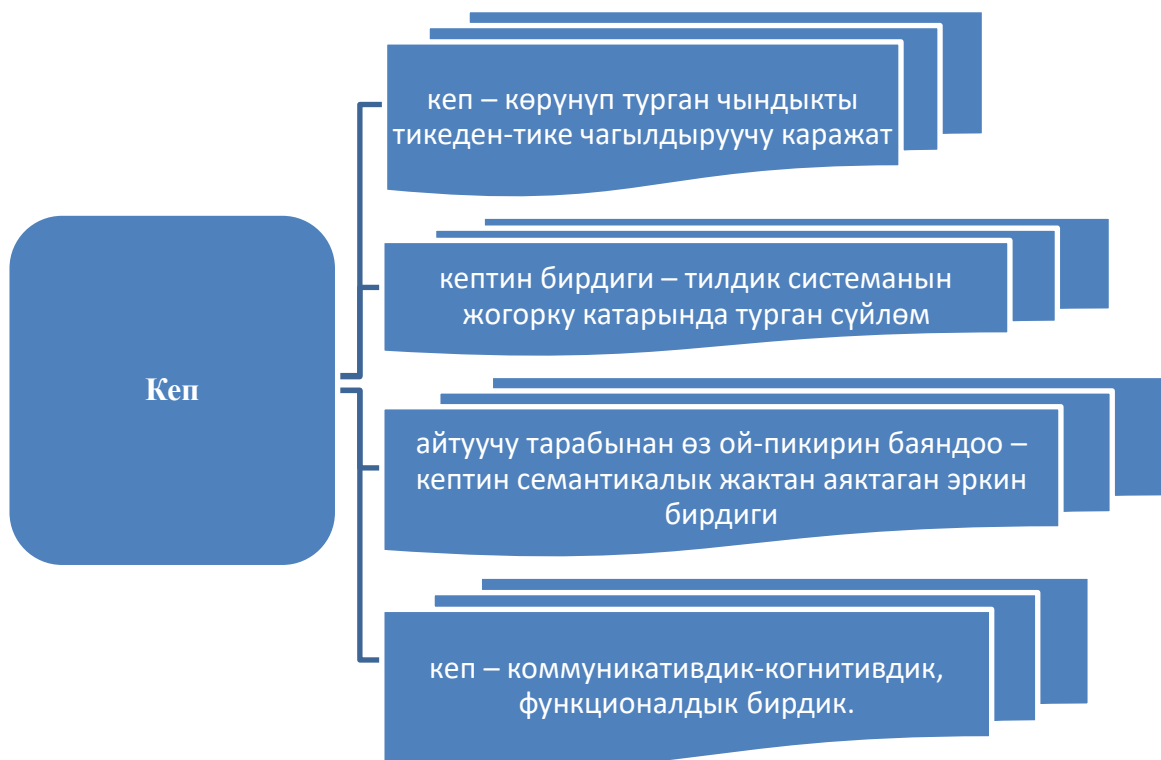
272. **Гачев, Г.** Поэт Чингиз и Чингисхан [Текст]: Китепте: Ч. Айтматов. Белое облако Чингисхана / Г. Гачев. – Москва, 1991.
273. **Жусубалиев, К.** Муздак дубалдар: Романдар жана повесть [Текст] / К. Жусубалиев. – Б.: Адабият, 1990. – 432 б.
274. **Акматалиев, А.** Айтматовдук энциклопедия [Текст] / А. Акматалиев. 1-том. – Б.: Илим, 1993. – 384 б.
275. Лингвистический энциклопедический словарь [Текст] / гл. ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд., доп. – М.: Большая рос. энцикл., 2002. – 709 с.
276. Советский энциклопедический словарь [Текст] / Гл. ред. А. М. Прохоров. — 3-е изд. — М.: Сов.энциклопедия, 1985. – 1599 с.
277. **Жумакунова, Г.** Түркчө-кыргызча сөздүк [Текст] / Г. Жумакунова. – Бишкек: КТМУ, 2005.
278. Педагогическое речеведение. Словарь-справочник [Текст] / под ред. Т. А. Ладыженской и А. К. Михальской. – М.: Наука. 1998. – 312 с.

ТИРКЕМЕЛЕР

1.2.1-таблица - Тилдик системанын текстти уюштуруучу каражат катары мүнөздөмөсү

1.2.2-таблица – Кептин пикир алышуу процессинин жыйынтыгы катары түшүндүрмөсү

1.2.3-таблица – Тексттин лингвистикалык табияты

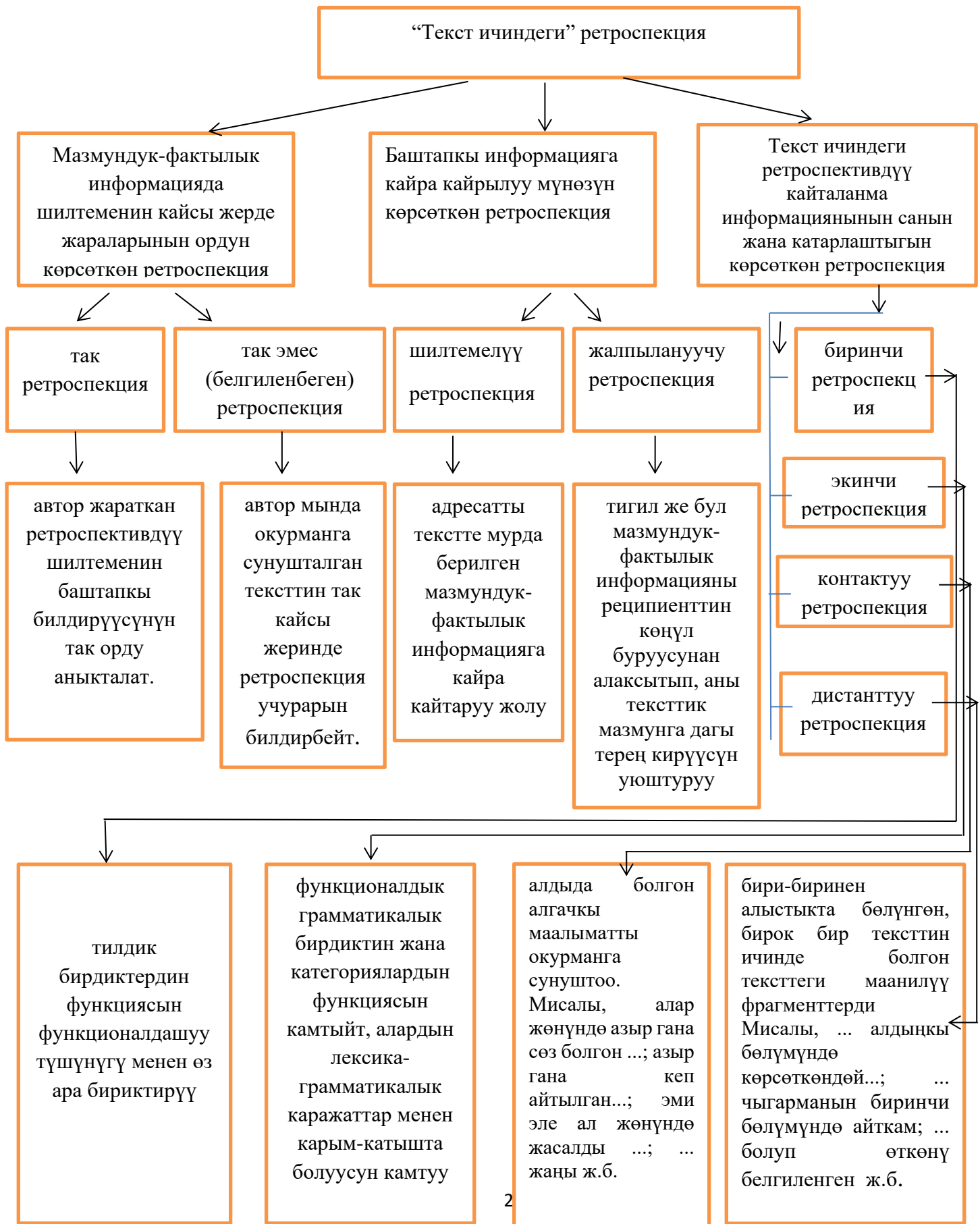
1.2.4-таблица – Тил, кеп, тексттин бири-бири менен болгон карым-катышы

Тил –кеп – тексттин байланышы			Текстте кездешкен тилдик каражаттардын бири-бири менен болгон байланышы	Кептин мазмундук бөлүктөрүнүн ички байланышы			
тил	кеп	текст		түрү	тиби	стили	жанры
1	мисалы, сөз жасоо	мисалы, сырткы кеп; (оозеки, жазуу) <ul style="list-style-type: none"> • берилген тексттин негизги оюн ажыратуу • ретроспекция жана проспекция категориясын табуу • текстке лингвистикалык талдоо жүргүзүү ж.б. 	<ul style="list-style-type: none"> • мисалы, сөздүн курамын жана жасалыш жолун анализдөө; • сөзгө лексикалык, морфологиялык жана синтаксистик талдоо жүргүзүү; • орфографиялык, орфоэпиялык эрежелердин негизинде сөздөргө талдоо жүргүзүү; • синтаксистик жол аркылуу жасалган татаал сөздөрдүн кайсы түрү колдонулганын ажырата билүү; • семантикалык жол аркылуу жасалышында сөздө көп маанилүү, өтмө маанилердин пайда болушун таба билүү ж.б. 	<ul style="list-style-type: none"> • ички + сырткы (оозеки + жазуу), диалог + монолог • баяндоо + ой-жүгүртүү • сүйлөшүү + көркөм ж.б. • көркөм чыгармалардан чакан текст алып, андан тексттик категорияларды табуу ж.б. 			

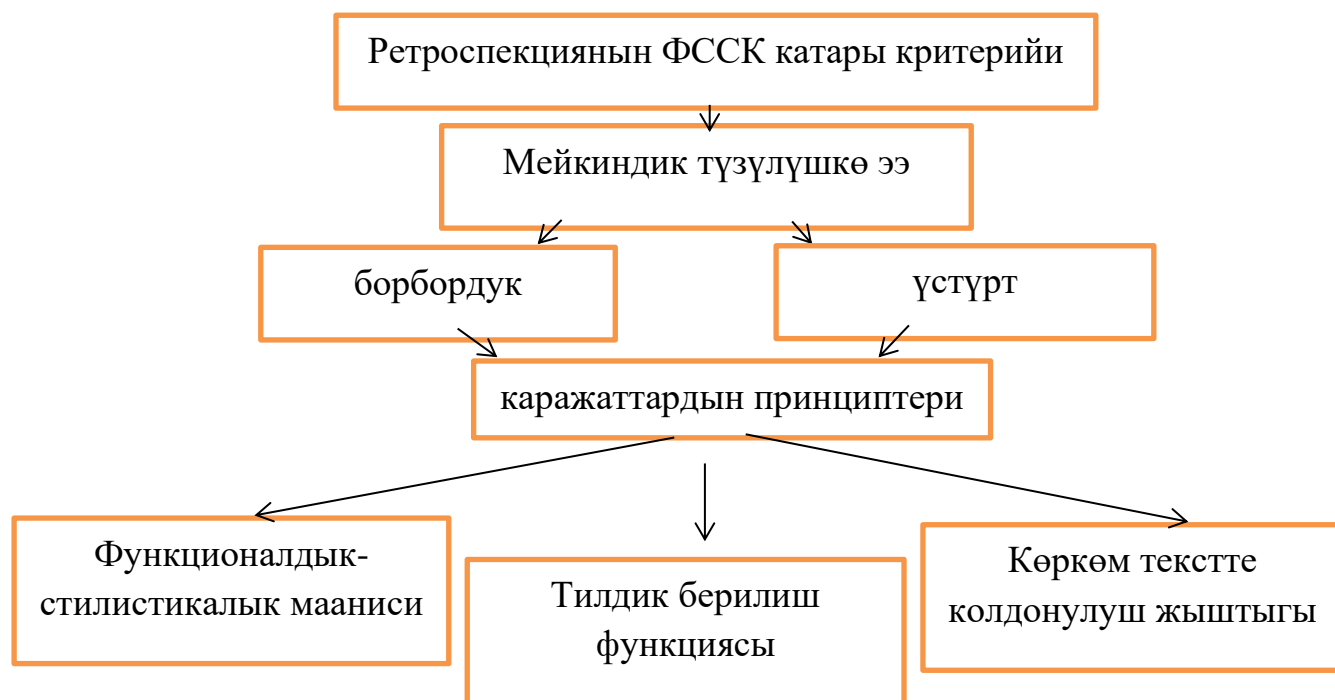
3.1.1-таблица – Көркөм тексттеги ретроспекция категориясынын денгээлдик түзүлүшү

3.1.2-таблица – “Текст ичиндеги” ретроспекция

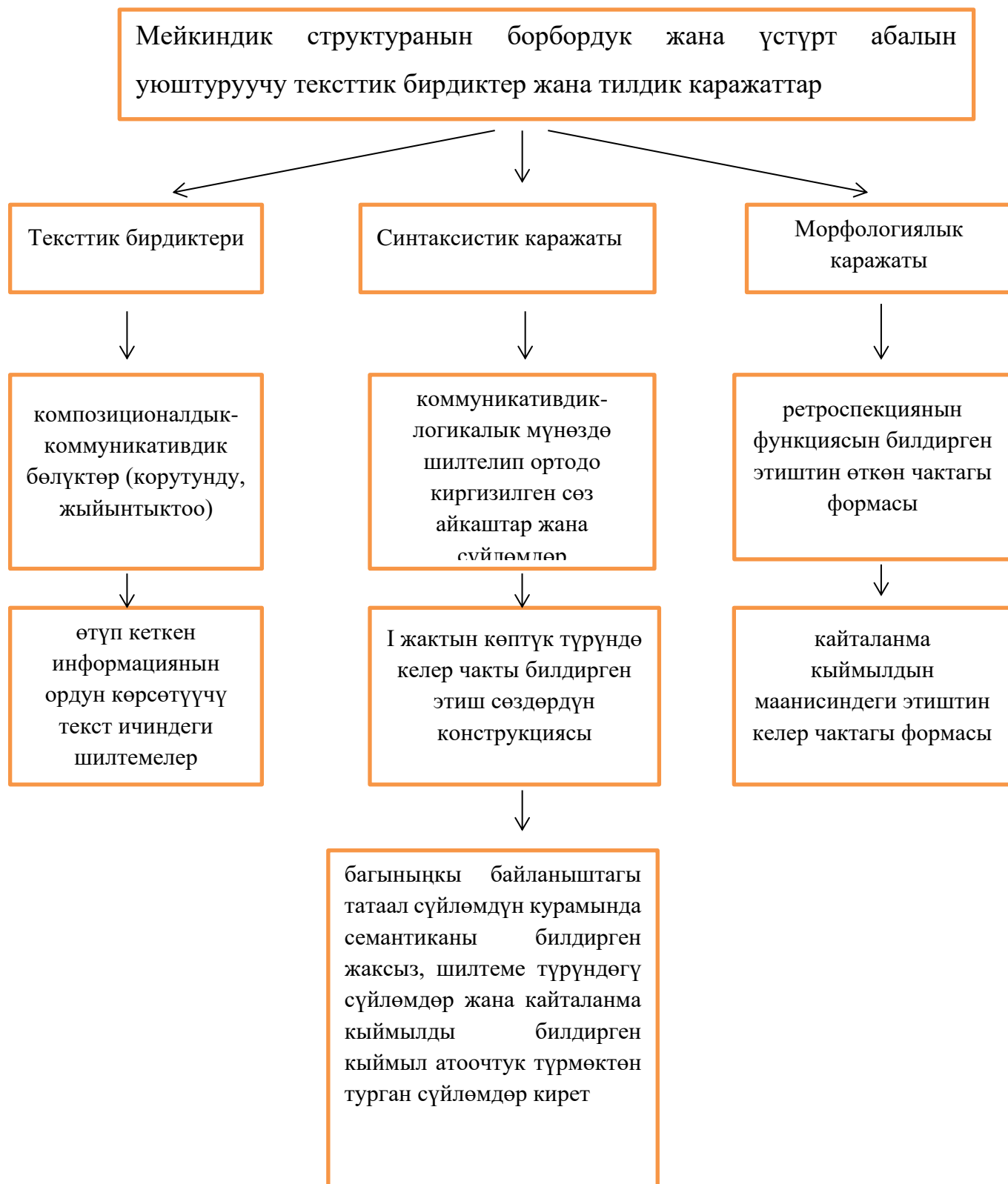

3.2.1-таблица – Ретроспекциянын ФССК катары мейкиндик түзүлүшү

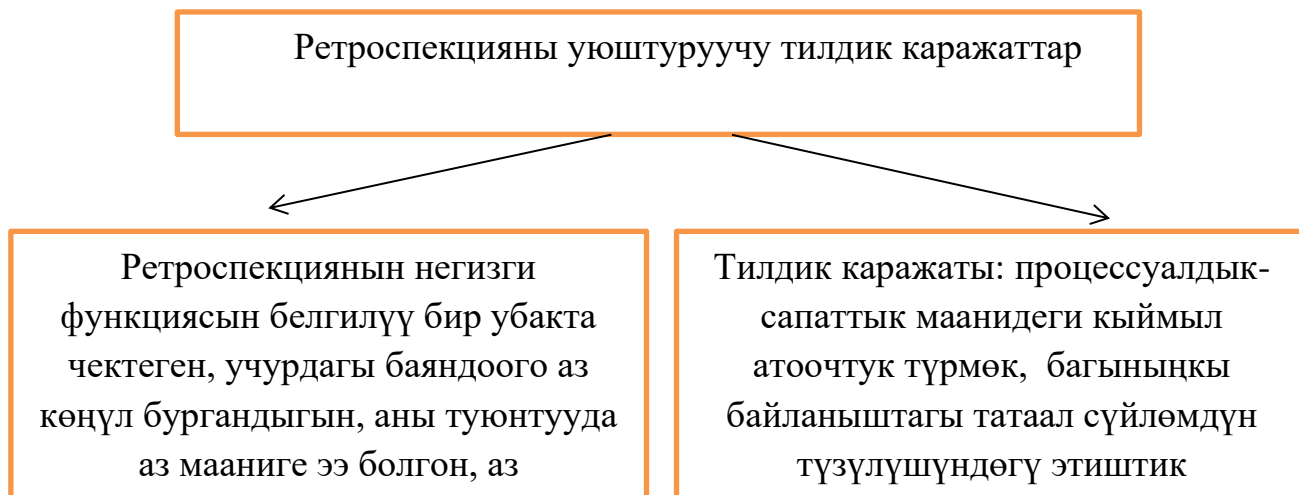

3.2.2-таблица – Ретроспекция категориясынын мейкиндик структурасынын борбордук жана үстүрт абалын уюштуруучу тексттик бирдиктер жана тилдик каражаттар

3.2.3-таблица – Ретроспекцияны уюштуруучу тилдик каражаттар

3.2.4-таблица – Ретроспекциянын микромейкиндиктерге ажырашы

3.3.1-таблица – Лексикалык-грамматикалык топтогу

ретроспекциянын сигналынын сапатындагы сөздөрдүн түзүлүшү

Айтылган, же мурда айтылгандын маанилик кайра келүүсүн жана ретроспекциянын маанисин билдирүүчү синонимдердин толук чөйрөсү

Ретроспективдүү көрүнүүнү уюштурган жалпыланган – эскерүү, эстөө, кайталоо, эстетүү, кайра келүү сыяктуу маанидеги этиш сөздөр, атоочтук, атоочтук түрмөк, ретроспекциялык семантикалык катыш, тактооч, бөлүкчө ж.б.

Мисалы, жогоруда айтылган, мурда эле көрсөтүлгөн, жогоруда эскерилген, кайра эске түшкөн, мурда сунуш кылынган, кайра аты аталган, дагы сүрөттөлгөн, жогоруда белгиленген, дагы ачыкталган, кайра жазылган, эрте баяндалган ж.б.

3.3.2-таблица – Көркөм тексттеги ретроспекция категориясынын деңгээлдик түзүлүштөрүн ишке ашырган синтаксистик элементтер

Ретроспекция категориясын үстүрт, же композиционалдык-структуралык жана терең, же мазмундук-маанилүүлүк деңгээлде болуусун ишке ашырган синтаксистик элементтер

<p>Кошумча кылып киргизилген сөздөн турган конструкциялык тип – <i>кантип</i> + <i>этиш</i> (<i>өткөн чакта турган</i>); <i>кантип</i>+<i>эскерилип айтылган этиш</i> (ө.ч). Мисалы, <i>биз мурда эле көргөндөй, эскергендей, айткандай, белгилегендей; жогоруда айтылгандай ...; мурда</i></p>	<p>Тексттик түзүлүштө алдыда болуп өткөндү айтайын деген автордун оюн түшүндүрүп берүүчү синтаксистик каражаттар: <i>кантип</i>+<i>эле</i>+<i>жогоруда</i>+<i>кеп ти, ойду билдирген этиш</i>; <i>кантип</i>+<i>эле</i>+<i>жогоруда</i> +<i>атоочтук</i>+<i>жогоруда</i>; <i>кантип</i>+<i>эле</i>+<i>этиш</i> (ө.ч); <i>кантип</i>+<i>эле</i>+<i>атоочтук</i>+<i>мурда ... ж.б.</i></p>	<p>Ретроспекцияга актуалдаштырылган, басым коюлган каражаттар: Мисалы, <i>дагы эскертсек ...; дагы бир жолу белгилесек...; ага кайта дагы кайрылабыз...; кайтадан кайталоонун зарылдыгы жаралат...; кайтадан эскерсек ... ж.б.</i></p>
---	--	--

көргөзүлгөндөй ...; ... эскертилгендей ж.б.		
--	--	--

3.3.3-таблица – Ретроспективдүү семантикалык конструкциялар

Атоочтук (кептин семантикасы, ою жана кабыл алуусу менен бирдикте)
Мисалы: *жогоруда баяндалган окуядан улам ...; айтылгандын негизинде ...; мурда белгиленгенден чыгып ...; сүрөттөөнүн негизинде ... ж.б.*

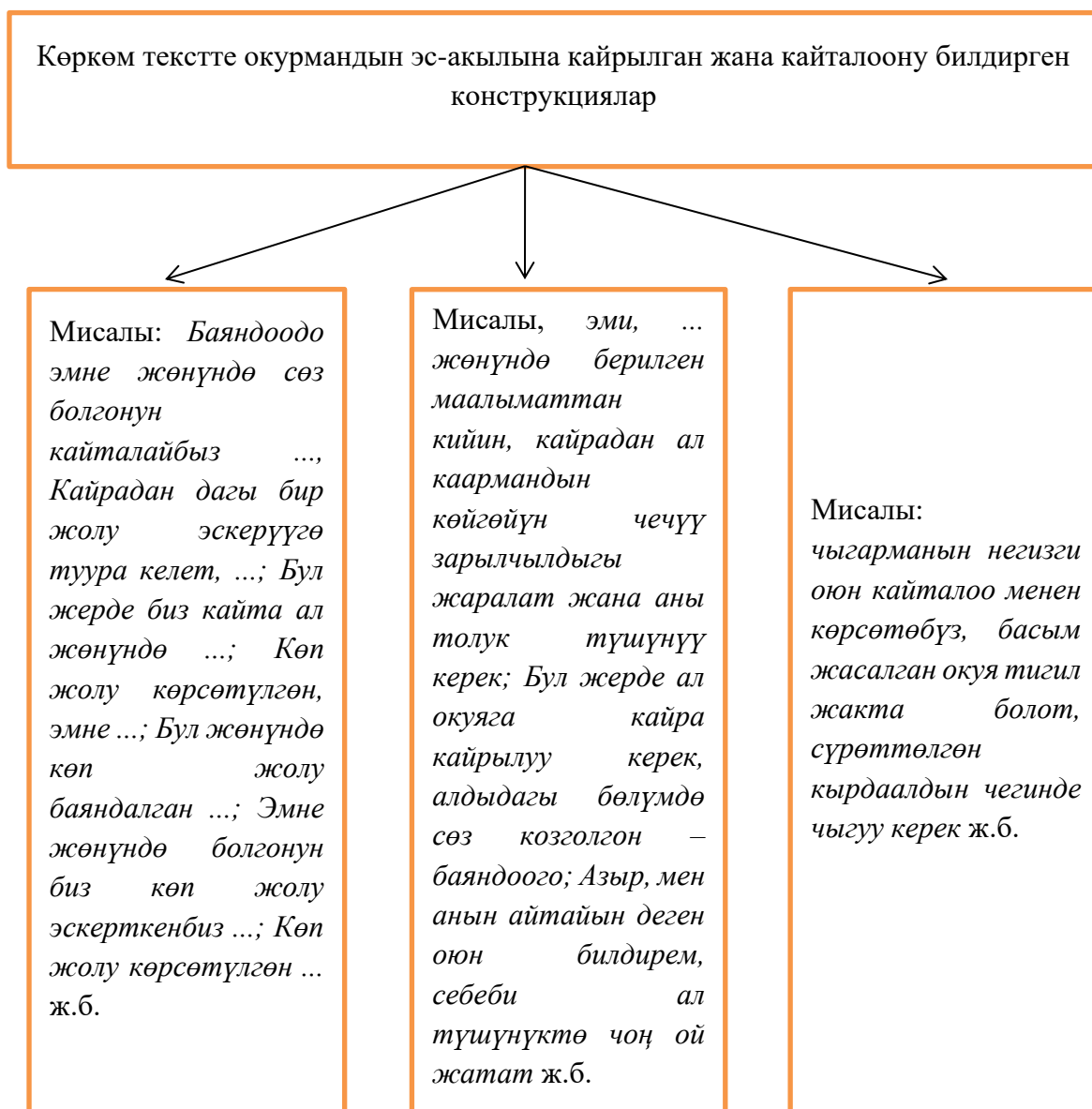
Кошумча киргизилген конструкция (кантип көрүнөт) заттык мааниге өтүп кеткен атоочтук. Мисалы: *азыр гана айтылгандан көрүнгөндөй ...; мурда баяндалган окуяда көрсөткөндөй ...; жогоруда айтылганга утурлай ... ж.б.*

Багыныңкы татаал сүйлөмдүн составында жаксыз сүйлөм болуп түзүлүшү: *(туруктуу сөз айкашы+атоочтук; келип чыгат+эмне ...)*, бул конструкция кайталанып айтылган ойго жыйынтык чыгаруучу сигнал болуп эсептелинет: *Алдыда айтылганга тийиштүү ...; жогоруда айтылгандардан ... келип чыгат ...; бардык баяндалганга тийиштүү ... ж.б.*

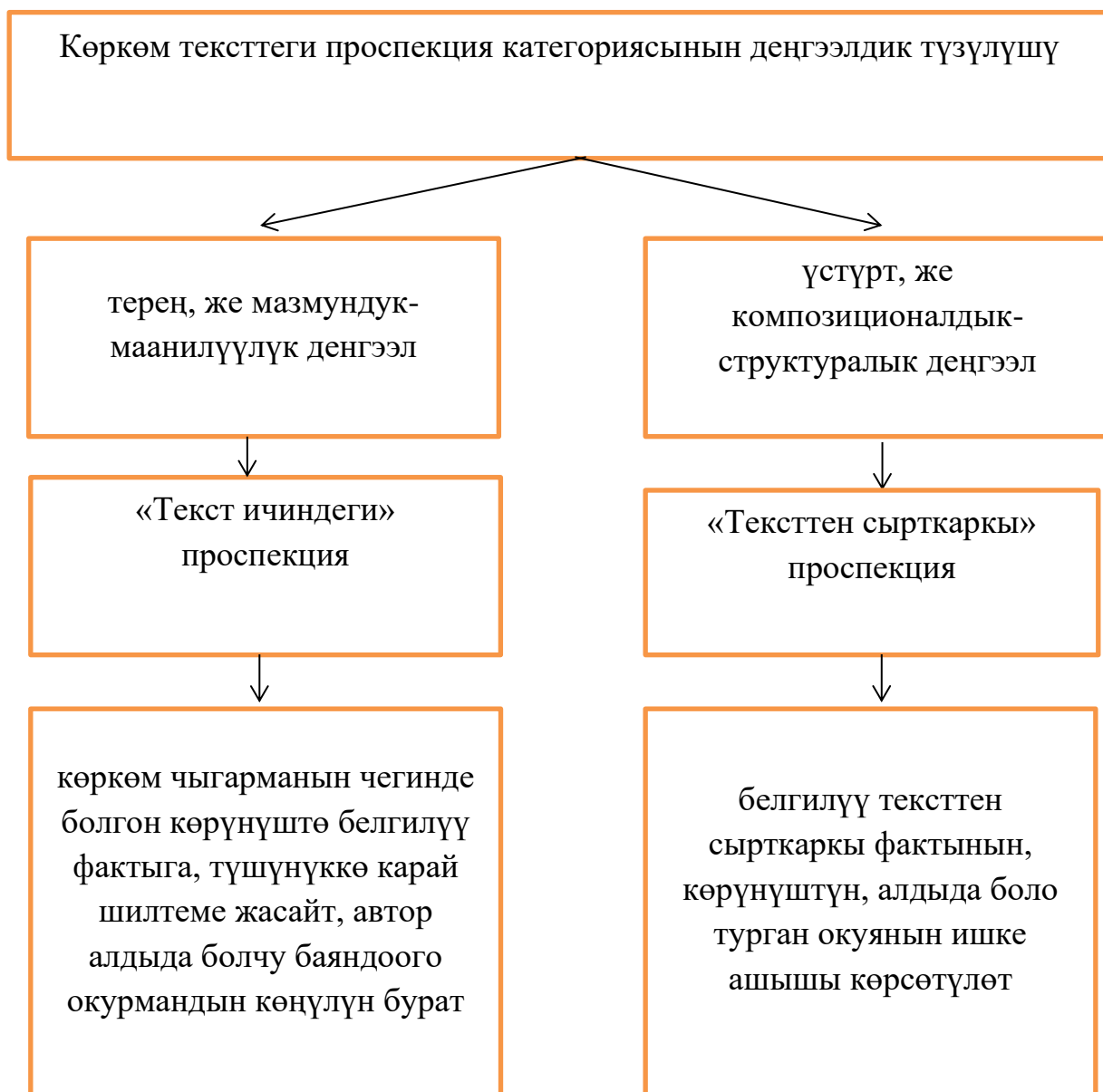
3.4.1-таблица – Көркөм текстте ретроспекция категориясынын аткаруу функциялары

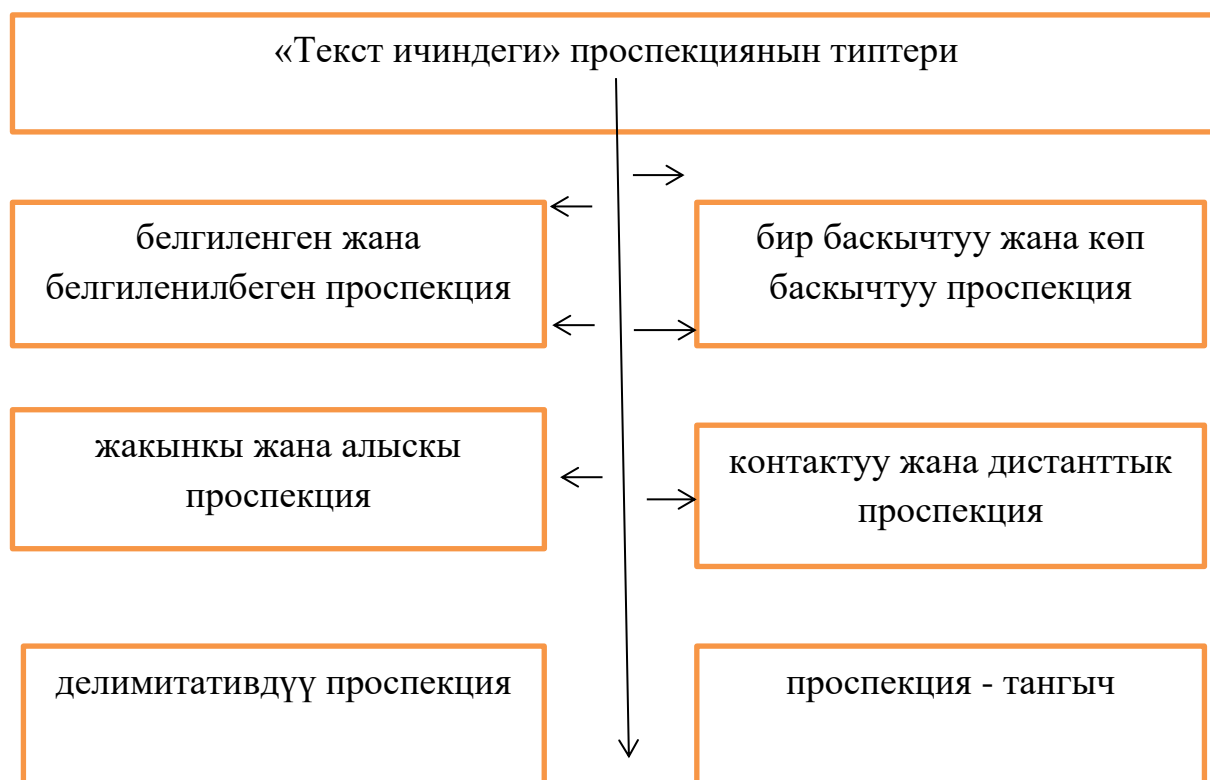
3.4.2-таблица – Көркөм текстте окурмандын эс-акылына кайрылган жана кайталоону билдирген конструкциялар

4.1.1-таблица – Көркөм тексттеги проспекция категориясын деңгээлдик түзүлүшү

4.1.2-таблица – Көркөм тексттеги “Текст ичиндеги” проспекциянын типтери

4.1.3-таблица - Проспекцияны уюштуруучу лексикалык-грамматикалык каражаттар

Проспекцияны уюштуруучу лексика-грамматикалык каражаттар		
Тактооч: төмөндө, мындан ары, кийинки, болочокто, келечекте, кийинчерээк, кеч, алдыда ж.б.	Атоочтук: алдын ала кылганга, жашай ала турган, ойлогондой акыры эместиги экендиги, бир нече жолу көргөндүгү ж.б	Сын атооч: мындан аркы окуялар, келерки сүйлөшүү, кийинки сөз ж.б.

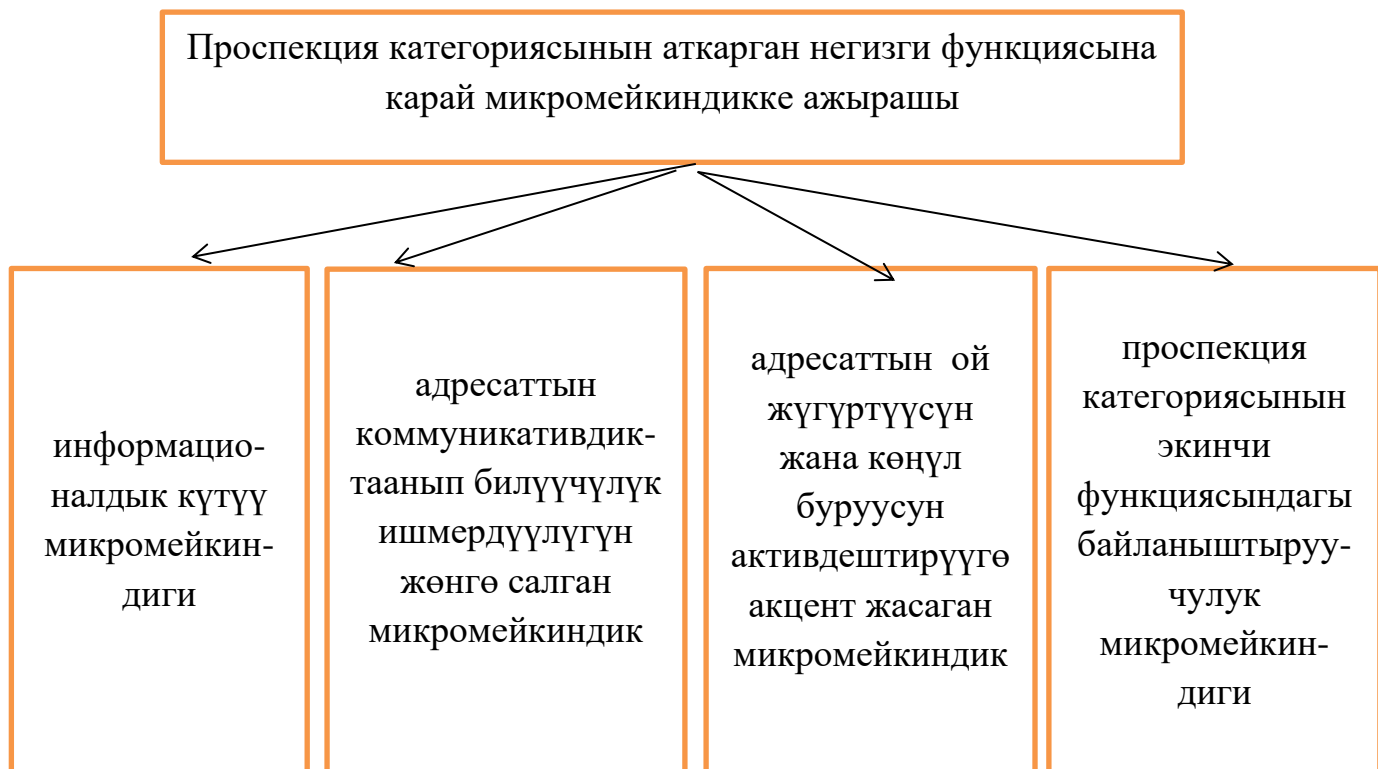
4.3.1-таблица – Проспекциялык айтылышты уюштуруучу лексикалык-грамматикалык каражаттар

4.3.2-таблица – Проспекциялык айтылышты түзүүчү синтаксистик каражаттар

4.4.1-таблица – Проспекция категориясынын аткарган негизги функциясына карай микромейкиндикке ажырашы

ТЕКСТТИК   ЛИНГВИСТИКАЛЫК   ТЕРМИНДЕРДИН ТҮШҮНДҮРМӨ СӨЗДҮГҮ

Автордук интенция – текст жаратуучунун айтайын деген негизги ою, ниети.

Адресант – жөнөтүүчү, айтуучу, берүүчү, автор.

Адресат – алуучу, угуучу.

Айтым – семантикалык-информативдик мазмундун белгилүү өлчөмдө аяктагандыгына, бүтүндүгүнө ээ бирдик.

Вариант – инвариантты физикалык жактан ишке ашырган форманын түрү.

Визуалдык – ачыктан-ачык эле көрүнүп тургандык.

Виртуалдык – тилдик системанын али колдонула элек, ишке аша элек потенциалдык, эмикалык элементи.

Денотат – объективдүү чындыктын тексттик айтымын билдирген предмети.

Диалогдуулук – кептин негизги касиети, ал жазуу жүзүндөгү көркөм кепте катталып, коммуникативдик-когнитивдик процессте баарлашкандардын өз ара аракеттенүүсү.

Дискурс – тексттик лингвистиканын терминдеринин бири, ал – айтымдардын семантикалык биримдиги аркылуу уюулган тексттик структура.

Имманенттик – кубулуштун, процесстин өзүнүн ички табиятына мүнөздүүлүк.

Имплициттүү – тилдик каражат аркылуу ачык берилбеген кептик аракет.

Инвариант – белгилүү бир топтун жалпыланган касиетин өзүнө камтыган идеалдуу, абстрактуу объект. Инвариант – варианттык формада жарым-жартылай, же толук түрдө ишке ашчу семантикалык каражат, ал – бардык вариантта жалпыланган касиетке ээ бирдик.

Инновация – тилдин өзгөрүүгө дуушар болгон законченемдүүлүгү, б.а., аны алгачкы абалынан айырмалап көрсөткөн, анын өнүгүшүнүн кийинки мезгилинде жаралган жаңы көрүнүштөр.

Иерархиялык – 1. иерархия (ыйык, бийик); 2. бүтүндүн бөлүктөрүнөн же элементтеринин удаалаштык тартипте жайгашуусу.

Категория – предметтердин ортосундагы жалпы карым-катышты, жалпы касиет-белгини көрсөтүүчү түшүнүк.

Когнитивдик – таанып-билүүчүлүк жана ой жүгүртүүнүн куралы боло алуучулук.

Когезия – синтактикалык-грамматикалык жана структуралык бүтүндүк жана байланыштуулук.

Континуум – тексттик семантикалык-информативдик мазмундун ыраттуу баяндалышы, берилиши.

Коррелятивдик катыш – өз ара бирин-бири шарттоочулук, бирине-бири багынуучулук, дал келүүчүлүк.

Көркөм мейкиндик – автордун мейкиндик жөнүндөгү түшүнүгүнүн тил аркылуу берилиши, б.а., чыгармадагы окуянын өнүгүшүндө аракет кылган негизги каармандардын образдарынын континууму, т.а., сүрөттөлүшү.

Көркөм тексттеги убакыт жана мейкиндик – бул эстетикалык реалдуулуктун идеалдуу дүйнөсүнүн, берилген мазмундун жашоо формасынын, сүрөттөлгөн кубулуштардын убакыттын мейкиндигиндеги континууму, өзүнө гана мүнөздүү болгон терең жана үстүрт түзүлүшкө ээ болгон глобалдуу структурасы.

Көркөм тексттин өзгөчөлүгү – анын көркөмдүгү, ал – ортомчу байланыштын эстетикалык каражаты, ал – мазмундук, формалдык, стилистикалык, прагматикалык ж.б. аспектилери боюнча терең изилдөөгө алына турган объект.

Көркөм чыгармада мейкиндик-убакыттык проблема – татаал жана карама-каршылыкты пайда кылган көйгөй, ал ар түрдүү, б.а., онтологиялык (учурда кандай болсо дал ошондой кабыл алуу), гносеологиялык (учурда болуп жаткан аракеттин жаралыш чындыгын таанып билүү) жана психологиялык (ойлонуу, эс, кабыл алуу, сезүү ж.б.) факторлорго ээ.

Логикалык фактор – жалпы текстте берилген көркөм ойдун өнүгүү логикасын чагылдыруучу негиз.

Мазмундук-фактылык информация – бизди курчап турган чөйрөдө болуп өткөн, боло турган фактыларды, окуяларды, процесстерди реалдуу чындык катары кабарлоо.

Мазмундук-концептуалдык информация – мындай информация жазуучунун аң сезимине таасир эткен дүйнөдө, коомдо боло турган фактылардын, маанилердин, окуя-кубулуштардын ж.б. процесстердин үстүндө ой-жүгүртүүнү талап кылган автордук жеке өзгөчөлүк.

Ментализм – кептешүү актысын сүйлөп жаткан индивиддин акыл-эс ишмердигинин жыйынтыгы катары кароо.

Нарративдик – тексттин семантика-информативдик структурасындагы баяндоочулук.

Оксюморон – эмоционалдык, экспрессивдик, эстетикалык күчтүү таасири бар тилдик каражат.

Парадигматика – 1) тил илиминде парадигмалык бирикмелерди жана алардын түзүлүш принциптерин изилдөөчү аспектинин бири, синтагматиканын карама-каршысы. Ал тилдин бири-бирине карама-каршы турган (бири тандалууга тийиш болгон) элементтердин класстерин жана элементтерин изилдейт; 2) ар түрдүү типтеги парадигмалардын түзүлүшү, структурасы жана классификациясы, ошондой эле алардын татаал, бирикмелерге биригиши жөнүндө окуу.

Подтекст – айтымдын кеп бирдиктери аркылуу ачык берилбеген, көңүлдө катылган маани, жазуучу менен окурмандын ортосундагы коммуникациянын бир ыкмасы.

Проспекция категориясы – проспективдүү багытка бириккен тилдик айтымдардын формасынан туруп, ал келечекке багытталган негизги баяндоонун өнүгүү жүрүшүн көрсөткөн жана мазмундук-фактылык информациядагы ар түрдүү тилдик формаларды байланыштыруучу тексттик категория.

Релятивдик – салыштырмалуулук.

Рема – коммуникативдик жиктештирүүдө айтымдын ядросу, жаңы маалымат, буга чейинки белгисиздик, маалыматтын мазмуну.

Ретроспекция – убактылуу континуумдук форма, ал текстти кеңири ачып берүүдө, бир мазмундук линияны токтотот да, ага артка кирүүгө окурманга шарт түзөт, ал – убакыттык катарды бузуу жана сүрөттөлгөн окуянын ырааттуулугун аралаштыруу менен мазмундук структураны түзгөн категория.

Ретроспекция жана проспекция категориясынын функционалдык семантикалык-стилистикалык категория катары эң башкы негизги белгиси – анын мейкиндик структура экендиги, анда борбордук жана үстүрт каражаттардын болушу.

Референт – объективдүү чындыктын тексттик айтым туюнткан предмети, кубулуш-көрүнүшү, айтым туюнткан түшүнүктүн мазмунун атаган нерсе.

Реципиент – кабыл алуучу.

Ситуациялык подтекст – факты менен байланышкан, бирок жашыруун билдирүү менен түшүнүүгө көмөк берүүчү түр.

Синтагматика – тил системасын изилдөөчү аспектинин бири, ага ылайык реалдуу кеп агымында же текстте тилдик бирдиктердин өз ара айкашып, удаалаш жайгашуусунун натыйжасында келип чыккан синтагматикалык байланыштарды талдоого алат, ал парадигматикага каршы коюлат.

Субстанция – бардык кубулуштун, нерсенин негизи, маңызы.

Субъективдүү-семантикалык мейкиндик – индивидге көмүскө түрүндө таандык болгон, жеке аң-сезимдин категориялык структурасын математикалык-мейкиндик көрүнүштө билдирүү.

Текст – ар түрдүү лексикалык, грамматикалык жана логикалык байланыштар менен бириккен, уюштурулган жана багытталган кабарлоону белгилүү бир образда берүүгө жөндөмдүү болгон, кандайдыр бир тартипте түзүлгөн сүйлөмдөрдүн тизмеги.

Тексттик прогрессия – алдыңкы текстте айтылган ойго, мазмунга кайрылбай, тексттик айтымдардын текст тутумунда үзгүлтүксүз, биринин соңунан бири удаалаш тизмектеше байланышы.

Тема – комуникативдик жиктештирүүдө айтымдын белгилүүлүктү билдирген бөлүгү, жаңы белгисиз маалыматты туюнтуунун башаты, негизи.

Тематикалык прогрессия – комуникативдик жиктөөнүн компоненттеринин тексттин бүт тулку бою аркылуу өтүшү, теманын тексттик айтымдарды бириктирүүчүлүк касиетке, ал эми романын улам жаңы информация берүүчүлүк мүмкүнчүлүккө ээ болушу.

Форманын варианты – өзүнө мүнөздүү белгилүү формага типтештирилген кубулуш.

Функционалдык семантикалык-стилистикалык категория (ФССК) – тексттик категориянын өзгөчө тиби, башкалардан айырмалаган белгиси – аларды изилдөөчү өзгөчө стилистикалык-функционалдык аспектиси.

Функционалдык семантикалык категория (ФСК) - ар түрдүү деңгээлдик каражатты семантикалык-грамматикалык принцип менен жаратуучу функционалдык-семантикалык категория.

Эксплициттүү – тилдик каражат аркылуу ачык берилгендик.

Экстралингвистикалык контекст – айтылган кепке караштуу түз жагдай, убакыт жана орун, ал реалдуу чындыктагы фактылар рецептордо айтылган тилдик бирдиктердин маанисине туура түшүнүүсүнө жардам берет.

ТАЛДООГО АЛЫНГАН ТЕКСТТИН ТОПТОМУ

... А, сен үйдө белең, эми муну айтайын деп чыктыңбы, кызың үйдө жок дегенинен күтүп отурдум эле.

... Мен сага чыкканым жок, мал жайга итти айтайын деп чыктым.

... Баягы койду мага жетелетип бер, көйнөгүм жыртылып калды.

... Кой турмак, койдун коргоолун бербейм, чала болот сага жалы жок какшаал. Ошентип ачкадан өлсөң экен. Ошондо, бир кой союп элге кудайы кылып берет элем. Бирок сенин жаның бекем, сендейдин кудайга да кереги жок”, – деп Арыковдун атасы энесине бакылдаптыр (К.Ж. 68-б.).

... Космостук бул чоң иш-чарада Икс планетасынын суусун алуу жана ага анализ жасоо деген адам баласы өз планетасынын чегинен тышкары жүзөгө ашырган өндүрүштүк иш аракетинин эң алгачкы далили болмок. Мына ошол күн жакындап келаткан. Ой-максаттын баары ошого багытталган болуучу (Ч.А.,52-53-бб.).

... Эдигей кайра түнөрдү. Кайрадан баягы жанын кашайткан суроолор башын оорутту: кимди тарткан бу балдар, эмне үчүн ушундай болуп калышкан?

... Казангап экөө ысык-суукта Кумбелдин интернатына ушул үчүн алпарып-апкелип жүрүштү беле? Эми карачы, ал тилек-аракеттин баары тетирисинен чыгып отурат, көргөндү жийиркентпей турган киши болушка буларга эмне жетишпейт?

... Ага менен карындаштын чатагын жымсалдаш үчүн Эдилбай эркектердин баарын үйүнө чакырды. Ардеменин башын бир чалып, сүйлөшүп отурушту (Ч.А. 39-б.).

... Разъезден өтүп жаткан поезддердин доошун тыңшап, Эдигей эмнегедир Арал деңизинин толкундарын эстеп кетти. Өзү ошол деңиздин боюнда туулуп, согушка чейин ошерде өскөн. Казангап да Аралдык казак болуучу.

... Казангап өлөрдөн мурун, жаз аягында экөө Аралга барып да келишкен. ....Мунун жанында адам өмүрү эмине”. Анан кийин дагы айтты: “Сен менин

сөөгүмдү Эне-Бейитке кой. Деңиз менен болсо коштошуп турганым ушул!”
(Ч.А. 47-48-бб.).

Мисалы, ... Экөөнүн ортосунда эч нерсе жок. Арыков бул эч нерсенин атын өзүнө, түшүнүктүү болсун үчүн Муздак дубал деп койду. Чын эле музейдин дубалдары аябай муздак эле.

...Арыков мындан кутулуш үчүн алыс жакка саякат кылуу – өзүнүн балалыгына саякат кылгысы келди. Ал өмүр бою ушул саякатка камдангандай тынч алалбай турду. Бул өзүңдөн башканы жолотпогон, өзүңдөн башканы баш бактырбаган бирден-бир мыкты өлкө. Баарынан жаманы да, жакшысы да ушул.

... Бул үчүнчү, же төртүнчү класста болгон окуясы дайыма түшүнө кирет. Мындан үч күн мурун дагы кирди.

... Ушул ыраңы суук арабанын сөөгү дайыма мени кубалайт да жүрөт. Анан акыры мени басып тынат, аны сүйрөгөн – ушу Анаң (К.Ж., 48-б.).

... адамдардын арасынан өз атамды издедим. Бирок ал дале эч кайдан көрүнгөн жок (К.Ж., 49-б.).

... Ошол күн Арыковдун күнү-күнкүдөй эсинде. Алыскы Памир тоолорунун арасында ушундай эле суук тамда жашаган чоң энесине узун сабак кат жазган эле.

... “Кана, каты?” – деп, гүлдөрүнүн өңү өчүп эскирген көйнөгүнүн этегин жайгандыгын, а Арапай адатындай аттын үстүнөн туруп ыргытканы, кат Чоң эненин этегинетүшпөй, ит аяктын ичине түшкөндүгүн, чоң энеси катты издеп, муздак жерди сыйпалаганын эстеди (К.Ж., 65-б.).

... Ар тарабына сызып койгондой түз тигилген дарактардын баштары бири-бирине түбөлүккө чырмалышып, жуурулушуп калышкандыктан күн, кар, жамгыр да өткөрбөйт. Бирок, дүйнөдөгү бардык жакшы нерселердей эле, бул аллея да кыска, аз эле жерге созулат.

... Бир гана аллеянын те-е алыскы оозунда жеңдей жарык көрүндү. Жамгыр тийип суу болгон асфальт ошол жеңдей болгон жарыкка чагылышып, күзгүдөй көз уялта жаркырады.

... Азыр да ошондогу күндүн коюу жытын сезгенсиди (К.Ж., 44-45-бб.). ...
Кой, мен буерде ыйлаганым менен аердеги курган баламдын күнү эмне болот,
анын менден башка кимиси бар дейсиң, ушул тантык таш боор атасыбы?
(К.Ж., 65-б.).

... “Анан кантейин, бу тантыкты кудайым мага бала, ага ата кылып
жаратып коюптур, ошонун үйүнө алып барып кой балам (К.Ж., 66-б.).

... Чоң энени жетелеп барган Тагайдын үч жашар баласы апасына
Арыковдун атасы чоң энени үйүнө кийрибей койгонун, чоң эне күн батканга
чейин уулунун үйүнүн муздак дубалына жөлөнгөн боюнча бир былк этпей, эки
тизесинин үстүнө пешенесин коюп, күн батканга чейин отурганын айтып келди
(К.Ж., 67-б.).

..... Ошо жол менен күркүрөп-шаркырап көшүлүп жаткан жерди оор
солкулдаттып, биресе бу тарапка, биресе тиги тарапка поезд өтүп турат....

... Борондугу тамыр жайып, өмүр өткүчө туруп калгандар экөө гана
болду: Бири Казангап, бири Бороондуу Эдигей. Экөөнүн көз алдында канча жан
келип кетпеди!

.... Казангап ушерде акмактыгынан кырк төрт жыл жашап турупту.
Казангаптай бирөөнү башка онго алмашпас эле Эдигей

... Мына эми, алмашпас Казангабы да жок (Ч.А., 15-б.).

... Ал ошол күнү дүпүйгөн ээсиз Кара Бакты дагы эстеди. Анткени
кудайдын куттуу күнү саар кеч жанынан, же аралап өткөндүгүнөн деле эмес.
Кара Бак ошол кышка жакын бир түнү эле өзүнчө өрттөнүп кетти.

Эртеси эле аба-ырайы бузулуп, суук жамгырлар жаап, жөө тумандар
жүрө баштаган. Ошондо бир күнү кеч курун үйүнө кайтып келатып, жөө туман
каптаган Кара Бактын ичинде ыйлап отурган жаш баланы жолуктурган.
Туманда баланын ыйын кууп жүрүп, араң тапкан

... Э-э, бул суу жүргөн арыктын баласы, суу жүргөн арыктан суу жүрөт
деп өзүнүн көзүнчө эле айылдагы кемпирлер бул адам жөнүндө айтыша турган.
Азыр эмнегедир эсине түштү... (К.Ж., 5-б.).

... Жеткен акыл алынча экөө өздөрүнчө нени гана сүйлөшпөдү, канча сүйлөшпөдү. Ал кыйын кезең күндөрдөн, туура кырк бешинчи жылдан бери канча мезгил өтпөдү. Айрыкча Казанга пенсияга чыгып, шаардагы уулунун колуна үч ай туруп, кайтып келгенде, экөө бу дүйнөнүн не бир кыжаалат маселесин талкууга алышпады. Даанышман киши эле Казанга. Эскере берсе көп ... Ошентип, Эдигей онтоп алды.

-Көрсө мындан ары эскерүүлөр гана калган тура, – мына ушуга жаны ачыды... (Ч.А.,18-б.).

...Эмне өкүрөсүң, ажыдаар? ... Каранарын ажыдаар деп тилдечү.

... Сиз көрдүңүзбү? Алоолонгон куйругу тим эле арабанын он жыгачындай бар го! (Ч.А., 32-40 -бб.).

... Төрт тарабына асман мелжиген дубалдар өсүп, ортосунда кыймылданганга да чамасы жок жалгыз калгандай ичи көйкөп болуп бышып кетти.

... Асманга учуп кетиштиби? Мен аларды көрдүм, канаттары жок эле го, кантуп учуп кетишти, же канаттары жок периштелер да болобу? ж.б. (К.Ж.,10-20-бб.).

... “Конвенция” авианосеци өзүнүн дайыма туруучу ордунда. ... Сыртынан жансыз көрүнгөн Икс жылдызынын түпкүрүндө бош суу бар экендиги аныкталды.

... Орбиталык “Паритет” станциясы Икске бараткан жолдогу башкы база лагери болмок (Ч.А.,20-21-26-52-бб.).

... Аккан арыктын баласы дагы эле кайда барарын, эмне кыларын чечкен жок. Адамдардын буттарынан көтөрүлгөн чаң менен күндүн нуру аралашкан абаны беймарал жутуп коюп, баратканда мурдуна бир тааныш жыт келди.

.... Жазгы асмандын кабагы карыш түшүп бүркөө болгондуктанбы, түн да жаман болуп турду (К.Ж.,29-49-бб.).

... Сабитжандын бала чагы эсине түштү: мотуракай бала эле, атасынын сүйгүнчүгү; темир жолчулардын Кумбелдеги мектеп-интернатына алпарып орноштурушканын эстеди (Ч.А.,28-б.).

... Ага үч сөздөн турган түшү эсине түштү. Бүгүн келе турган атасы эсине түштү.

... Ошон үчүн ага жөн гана эскерүүдөн башка эч нерсе калбаганын ойлоду. Арыков бул эч нерсенин атын өзүнө тушүнүктүү болсун үчүн “Муздак дубал” деп койду (К.Ж.,33-47-бб.).

... Азыр го жолго каткан күрткүнү кар тазалагыч келип аттырып, бычагы менен эки жакка сүрүп салат. Андачы? Казангап экөө жолго каткан күрткү менен айыгышкан согуш жүргүзчү. Кечээ күнү өткөндөй. Элүү биринчи, элүү экинчи жылдардын кышы кандай каардуу болду дейсиң...

...Эми карлар эрип кетти, ал поезддер өтүп кетти, ал жаш курак учуп кетти. Аны менен азыр эч кимдин иши жок. Өттү – кетти...(Ч.А. 17-б.).

...Казангап экөө да нечен ирет талкууга алышчу. Жеткен акыл алынча экөө өздөрүнчө нени гана сүйлөшпөдү, канча сүйлөшпөдү. ...Даанышман киши эле Казангап. Эскере берсе көп... Ошентип, Эдигей онтоп алды: көрсө мындан ары эскерүүлөр гана калган тура, – мына ушуга жаны ачыды.

...Кыздарынын кичине кези эске түштү.

...Эдигейдин колу бошобой калганда кыздарды Кумбелге Казангап жеткирип келчү. Атасындай болуп калган...

... Ошо уулу менен келини колубузга келиңиз деп шаарга алып кетишпеди беле. Андан кандай майнап чыкты?... Койчу, бу сөз башка сөз... (Ч.А., 16-18 –бб., 23-б.).

...Алдыда «Паритет» комплекси менен жалгашуу турат. Ошо милдет эң оор, эң жооптуу. Анткени эки корабль «Паритет» менен кездешип, биринин артынан аз убакыт өткөрүп, экинчиси жалгашпайт, бул жолкуда экөө станциянын ки капталынан келип, жалгашуусу зарыл. Кыйынчылык мына ушунда.

...Бороондуу Эдигей болсо, эртең эрте менен чачылуу калың килем жабылган Каранарга минет да, Казангапты акыркы жолуна, түбөлүк жатчу жайы Эне-Бейитти көздөй кербен баштап жөнөйт...Сары-Өзөктүн учу-кыйрысыз чөлүн кезип, жолду катар Эдигейдин оюнда Казангап болот...

Дал ошондой болот, аны баары билип алсын, ошол үчүн Каранар жасалгалуу комдолду...

...Мезгили келгенде, алиги аппараттарды башкаргандай кылып, адамдарды да радио менен башкарат. Түшүндүрбү, бала дебей, чоң дебей, бүт адамзатты радио менен башкарган кез келет... (Ч.А.,3-26-43-бб.).

... окуяга кайрадан кайрылуу менен, анын ал менен болгон байланышын сөзсүз чечип берүү зарылчылыгы туулат; Алдыдагы бөлүмдө негизги көңүл ошого бурулган ...; ... биринчи бөлүмдө ал окуя баяндалган ж.б.

ай болот деп үч уктаса да түшүнө кирди беле. Эдигей кырк төртүнчү жылдын аягында жарадар болгон соң аскерден бошотулган.

...Бактысына жараша доктор туш болуптур.

- Эй, иничек, деген ошондо, - согуш өзү бүтүп баратыры. ...Сенсиз деле жеңип чыгарбыз. Азырынча айылыңа жөнөй бер. Капа болбо.

...Согуштан мурда бул ортону чай кайнамада басып өтөр эле... (Ч.А.,66- 69-бб.).

...Чоң энеси коңшусунун он үч жашар баласына өзүн жетелетип атасына барганда, экөөнүн ортосунда кандай сөз болгондугун айтып беришкенде, ырасы кыйла ичи тартыла түшкөн. ...Ал жөн эле гана адамдардын мүмкүнчүлүгүн кем баалап жаңылышып жүргөн экен.

...Арыковдун чоң энеси Арыковдун атасынын үйүнө жетелетип барганда түш эми гана кылтыйган экен... (К.Ж.,66-б.).

Мындан көркөм “текст кептик “автор-окурмандан” б.а., тексттин мазмунуна жана аны түшүнүү мезгилине кирген жалпы коммуникациядан” турганын көрөбүз.

Ретроспекциялык информациянын өз ара мамилесинин негизинде алар – “текст ичиндеги” ретроспекция, б.а., белгилүү тексттин чегинен чыкпай жана белгилүү тексттин болуп жаткан мазмундук билдирүүсүнүн чегинде окурманга жөнөтүлгөн ретроспекция катышты, тилдик бирдиктердин функциясы функционалдашуу түшүнүгү менен өз ара бириккендиктен, тексттин ичиндеги

ретроспективдүү кайталанма информациялардын санын көрсөтүүдө – биринчи ретроспекция болду.

Контексттеги ретроспективдик бирдиктин катары боюнча контактуу ретроспекция, баштапкы информациянын кайра кайрылуу мүнөзүнө карай – шилтемелүү ретроспекция.

...качандыр бир кезде өлгөн уулун издеп жөнөйт деген эмне? Эгер уулу кокус бир себептен тирүү калып, анда уулу адам эмей эле, адамдын сөлөкөтү болуп калды да, аны издеп, кокус жолукса куураган жанды ого бетер кууратып канчалык кажет...

...Убайым-муңга салып, жүрөктү эзген күдүк түпөйүл калтырып жоголгон, мына таң ата издеп чыкканы жаткан уулунун ашын да берди. Наймандын төө жеткен жердеги жек жаат-уруктарын бүт чакырып, чоң аш берди... Мына ошондон арттырып калган мал тукуму, төл башы Акмая... (Ч.А.,145-147-бб.).

...чоң эне ошондон күн отурганга чейин соксоюп, эшиктин алдында бүгүнкү мамыраган күнгө да, жылыбаган муздак дубалга жөлөнгөн боюнча бир былк этип койбостон, эки тизесинин ортосунда салаалашып жаткан колдорунун үстүнө бырыштуу пешенесин коюп отуруптур.

...чоң энеси Арыковдун эсинде ушинтип отурганы менен түбөлүккө калды. Ал кудайдын куттуу күнү сайын ушинтип отурганын гана эстейт (К.Ж. 66-67-бб.).

... авианосец “Конвенция” ошол саатта Алеуттан түштүгүрөөктө, Владивосток менен Сан-Францисконун так ортосунда турду. Бул орун кокустан тандалып алынган эмес. “Демидург” программасын жараткандардын мурда болуп көрбөгөндөй түпкү билгичтиги жана көсөмдүгү мына ушул жолу даана болду.

... “Конвенцияда” эки паритет капитан бар: паритет капитан 1-2 жана паритет капитан 2-1... (Ч.А.,49-50-51-бб.).

... Гезитке Памирдеги топоздор жөнүндө жазган турбайсыңбы? ... мен эмесмин, – деди Арыков. ... а кокуй, мен сен экен десем! Чын эле сен эмессиңби?

– деди Алим, “кудай, чын эле ушундай болуп калса экен” деп ичинен тилеген кишидей.

... Анын мындайын биринчи жолу байкашы. ... “Көргөндөн көрө элегиң көп али”, - деди Арыков өзүнө өзү (К.Ж.,36-37 бб.).

...булар күн энергиясын, так айтканда, Эге энергиясын жылуулук жана электр энергиясына айлантып алууну билет. Бул аракеттеринин пайдалуу коэффициенти биздин гидротехникалык амалдарыбыздан алдаганча жогору... Булар климатты башкарып алыптыр... Аба массасы менен океан жана деңиздердеги суу агымына кадимкидей таасир эте алышарын билдик (Ч.А.,108-б.).

... Арыков үнсүз башын ийкеди. Анын: «... Татаминдин (таэнесинин аты) тоюнда бир көрүштүк эле», - дегенинен кийинкисин уккан жок.

...Экөө жөн гана бирөө кара көшөгөнүн бул башында...

... бирөө ааламдын берки учунда, экинчиси ааламдын наркы учунда, кулап кетпес үчүн жерге жабышып алышкандай... (К.Ж.,84-б.).

... ар кандай энергия качандыр бир кезде дегредация болорун жана ар кандай планета бир кезде өчөрүн ойлошуп, булар дүйнөдөгү акыл-эстин эки бутагынын аракетин бириктирсек табияттагы жашоо-өмүрдүн узактыгын чексиз кылганга жетишер элек деген максатта биз менен байланыш түзүүгө умтулушат...

... Булар миллиард жылдардан кийин болчу адамзаттын көйгөйү менен алтурушуп, Ааламда бүт тирүү жандар жашай ала турган жайды уюштуруунун космологиялык проблемасын азыртадан иштей баштаптыр ... (Ч.А.,112-б.).

... Анан экөө күзгү муздак кымызды кайрадан унчукпай олтурушуп ичишкен эле. Ичип бүтүшкөндөн кийин дагы бир сөз айткан. “Атаң кайдан болсо да бүгүн эптеп келер”. Анан Арыков да эмнегедир өзү таптакыр айтам деп ойлобогон, каалабаган сөздөрдү айткан. “Келбесе койсун, картошка сатып жүрө берсин. Түштөн кийин аксакалдар менен сүйлөшүп туруп, Чоң энемди жерге коё беребиз”.

... Сары чал ойлогондой акыры эмес экендиги, андан кийин да аны ушул шаардан бир нече жолу көргөндүгү ...

Мына, эми ошого ыйлаганга да дарманы жок. Мына, эми бул анын – жанын куруткан жаман абалынан бошонгусу келди. БИй – анын акыркы күзүрү эле. Мына эми ал да өрттөнүп кеткендей чыккан жок ... (К.Ж. 85, 96-б.).

... Найман-Эненин издегени ошо Маңкурт.

– Уулум, кагылайын каралдым! Сени издебеген жерим калбады го! ... Мен сенин энеңмин! (Ч.А., 151-б).

... Азыр дарексиз жоголгон атасын зарыгып күтүп отурган, түлөгөн тайлактай болгон жаш балага окшогондугуна өзүнө таң калды. ... “Анан айткан сөздөрдүн кадыры жок экен эмне!”

... Анын түшүмү ошол караганга эле жараша боло тургандыгы жөнүндө көпкө божурашып ... (К.Ж., 99-б).

... Бир жолу иштен келатып балдарына кирген Абуталип мындай деп калды:

- Эдигей, мен балдарыма кошуп сенин кыздарыңды да окутайын.

... Жаштайынан билим керек болор кез жакындап келатат (Ч.А., 120-б.).

... Ошондон кийин сүйлөшүшөт беле, мурдагы кызмат кылганы келишкенде үстүлөрүнө кирип келишкен.

... “Эгер телегей тегиз болсо, жашоонун кадыры бир пулдук болуп калбайбы”. Ал пулду алгандан кийин бир заматтын ортосунда чоочун болуп өзгөрдү...

... Кийинки убактарда ыйлап турушкан жаш балдар түшүнө көп кирчү болду (К.Ж., 100-115-бб.).

... Канчадан бери жаабаган эсесин чыгара төктү. Эдигей үйүнө чуркады.

... Куттыбаевдин үй-бүлөсү үйүнүн жанында жамгыр астында бийлеп жатышканын көрүп токтоп калды.

... Борондуда аргасыз туруп, жылт эткен бактысын илеп жуткан буларды карап турган Эдигейдин көңүлү көтөрүлдү, кейин да турду, күлкүсү да келди, аяп да турду... (Ч.А.,163-б.).

... Ушул гана эч ким билбеген эрежени сактагандай унчуккан жок. Ким сүйлөсө ошонун оозун карап мулуюп коет, бар болгону ошол.

... Базар көргөн жылкылар эмести, кайда кетишимек эле, - деди эң биринчи болуп келген чал отуруп жатып (К.Ж.,115-б.).

... Ушинтип жашаганың жашаган – деди ал кайра – ар секундун сайын, ар бир минутун сайын аябай кызык кокусчулукту күтүп, Кечээм, Бүгүнүм, Эртеңим деп, жашаганың жашаган (К.Ж.,125-б.).

... Арыков эми биринчи жолу атасынын бүгүн да келбегенин чындап тиледи. Чын эле азыр атасы келсе болбогон бир кырсык болчудай жүрөгү опкоолжуду (К.Ж.,128-б.).

Кичинекей бала чоң тополоңдо жыгылып суу жутуп албасын деп, Эдигей Эрмекти колунан түшүргөн жок (Ч.А.,104-б.).

... Капилет келген жамгырдын ырахатын толук алып калууга шашып, кайрадан балдарды ойнотуп киришти (Ч.А. 165-б.).

... Ошол түнү борондуу Эдигей түш көрдү. Согушта душмандын аткылоосунун алдында жатыптыр.

... Эдигейдин алдынан жамгырга суу болуп, күлүп турган Зарипа пайда болду. ...Ошондо да: “Эмне мынчалык күлөсүң, Зарипа? Мунуң жакшы эмес”, - деди. Мен күлгөн жокмун, ыйлап атам, - деди Зарипа. ... Тигилерди курулай капа кылгысы келбеди (Ч.А.,166-167-бб.).

...жакшыраак башка жол табылбай турган болсо, анда Абуталип Куттыбаев Борондуга эле бекемденип орношуп алганы жөн...,

-Кечирип коюңуз, - деди ал чач тарачка. Дагы бир жолу келербиз. Белди бек бууп алып келбесек ошондо... Азырынча шашылыш жок..., ...Башка бир жолу... (Ч.А.,170-б.).

...Чоң энеси айткандай, адам өзү жөнүндө, эч качан жаман ойлобошу керек, бул жакшы иш...,

Койгула айланайындар, мен силерди дегеле укканым жок..., ...мен кудай менен сүйлөшөм, ал кулум десе, жалгызымдын жакшы болуп кетиши бардыр ... (К.Ж.,133-б.).

...Балдар чоңойгондо пайдасы тиер. ...Балдар Сары-Өзөктө өсчүдөй. Чоңойгондо бизди ээн талаа, эрме чөлдө өстүрүптүр деп кине койбосун...(Ч.А.,176-177-бб.).

... Анан чоң энеси экөө “бармак бекитмей” ойноп киришкенде эле байкаган. Мындай күндөрү чоң энеси экөөнүн жалгыз эрмектегени ушул оюн.

... “Өзүңдүн жакының болсо да, бирөөгө сыр алдырган жаман”, - деп ойлоду Арыков.

... “Мага десе кардын ордуна таш жаасын, - деди ал өзүнөн-өзү жини келип (К.Ж.,138-140-бб.).

... Айтуудан, Уулбай чал өзү бир жылганын ичинде жалгыз жашоочу. ... Ошондон бир канча күн мурун ... атактуу күлүк атын акыры алып тынган эле.

... Эгер эсин кудай албаса, ... нооту чепкен үчүн айылдын чалдары чабышып... (К.Ж.,139-140-бб.).

... Сенин колуңсуз эле досуң сот жообуна тартылат... мобу ителги көздү ... согуштагыдай... иттей муунтуп салгысы келди ... кыясы ал пулеметчик болсо керек (Ч.А.,202-б.).

... Кандайча маанилүү эмес? – Тиги чаташтырып жатканына Эдигейдин жини кайнап кетти. – Адам айтпаган сөздү эмнеге жамайсыңар (Ч.А.,208-б.).

... Балдарга демиш болуп, буерде алдыртан жаза берген тура. Бул эмне? Муну да балдар үчүн дейсиңби? ...;

- Бул эмне? – деп түшүнбөдү Эдигей.

- Эмне? Сен билишиң керек. Мына атын кара: “Раймалы-аганын инисине Абдилханга айтканы” ...; Бул болгон иш. Эски кишилер бу тарыхты жакшы билишет (Ч.А.,209-б.).

... Автостанцияга барып көпкө гезит окуганча атасын күттү. Болжолунда атасы келген жок. Автобус келди, атасы келген жок.

... Ал убакыттын кандай азап менен жылганын дагы сизди. Эмнегедир күпүлдөп ун серпкен теңирмен көз алдына элестеди (К.Ж.,113-б.).

... сен билип кой, сен кандай чоң экениңди билбейм, бирок Абуталипке алигидей жалаа жапчу болбогун; ... кандай деп четтен сура, баары ушуну айтат...;

... Зарипа күйөөсүнө берип жиберүүгө ала келген кийимин, азык салган түйүнчөгүн кармап, ичтен сызып ыйлап турат...;

... Мен жакында кайра келем! ... Тез эле келем, күткүлө! (Ч.А.,213-б).

... Ал караңгы подъездге кире берерде, артынан бирөө шып этип жете келди. Арыковдун жүрөгү шуу этип коркуп кетти.

– Бу сенсиңби?

– Менмин, – деди Арыков. Бул атасынын үнү экендигин заматта тааныды (К.Ж. 146-б).

... жердеги коомдук-саясий системалардын түпкүчүлүк карама-каршылыгы бардык күчү менен чыга келди ...;

... Маселени талкуулоо кызуу дебатка өттү ...;

... акыркы акыл жеңди, ... компромисске келишти ...;

... “Эге” деп аталган Токой-Таш планетасында жүргөн 1-2 жана 2-1 паритет космонавттар менен токтоосуз радиоконтакт түзгүлө ... (Ч.А., 218-б).

– Саар менен эле келгем ... ; ... Карыктын жүк ташыган машинасына түшүп келе бергем ...;

– Калган сөздү эртең сүйлөшөбүз, деди Арыковдун атасы ...;

... Бир гана балкондогу темир керебеттин ачуу кычыраганы угулду (К.Ж., 149-150-б.).

... поезд кетип, атасы келбей калганын сен көргөн болсоң го, умсунуп калганын көрсөң го...;

... О, кудай, ай, түбүң түшкөн турмушуң эмнеге ушундай болуп курулду экен? Эмнеге ата балага, бала атага мынчалык боор эт менен бир болуп жаралган? Жанды кыйнап эмне азап?...;

– Сагындым, атикамды! Сагындым, сагындым! – деп Эрмек чаңырат, үмүт кылып, ишенип, жалынып, муңканып Эдигейдин мойнун кучактайт (Ч.А., 227-б.).

... Зарипа оор үшкүрүнүп дагы мындай деди:

– Турмушуң кургурдун курулганын карасаң. Коркунучтуу, кемеңгерлик жана өз ара байланышта курулуптур. Башы, аягы, уландысы бар ... (Ч.А., 241-б.).

... Таңга жуук Арыков бир нерседен улам ойгонуп кетти. Бирөөнүн кыйкырганын уккансыды ... Кайра жатып уктап калды ...;

– Бул кимиң эле, айланайын?

– Атам, – деди Арыков.

... Арыковдун көкүрөгү жибий түшүп, атасын жоктоп, өмүрдү жоктоп, мындан жүз жыл мурун ала тоодой ат минип, ак элечек кийип, аткан октой келаткан чоң энесин жоктоп; ... сууга салса чөкпөгөн, отко салса күйбөгөн, мүрөктүн суусун ичкен, өлбөс он жашар Арыковду эстеп, ...; эмнегедир, үч сөздөн турган түшүн эстеп, жоктоп өксүп-өксүп ыйлап жиберген ... (К.Ж., 160-б.).

... элүү үчүнчү жылдын жайы менен күзү Борондуу Эдигейдин өмүрүндөгү эң кыйын мезгил болду ...;

... Мактанган Каранарынын азабын Эдигей ошо кышта аябай эле тартты белем ...;

... Казангап экөө кеңешип, Эдигей Ак-Мойнок разъездине тең жетпесе болбойт деп чечишти ...;

... Шыпылдаган көп сөздүү Коспандын жанында Эрлепес оор басырыктуу ... Эрлепес чынында жакшы чертет экен ...;

– Эски ыр-күүнү жактырсаң бир окуяны эсиңе салайын, Эдике.

“Раймалы аганын Абдилхан унисине кайрылып айткан сөзү ...;

... Дегинкиси, Эдигей, ... өзүң баарын көрүп-билип турусуң. Кептин ток этер жерин айтсам, Сен Раймалы ага эмессиң, мен Абдилхан эмесмин ...;

... Казангаптын ушул сөзү Эдигейдин эсине сиңип калды ...;

... Азыр Казангапты акыркы жолуна узатып Эне-Бейитке бараткан жолдо Эдигей ушу тарыхты эстеди ... (Ч.А.,244-320-б).

... бир замандарда маңкурт уулун издеп, Найман-Эне күндө нечен кыдырган, боору жылаңач жошолонгон, кыркар тартып учу көрүнбөгөн малакумдуу чапты этектей, зарыга көп жүрүшүп, акыры Эне-Бейиттин кыйрына жеткендей болушту.

... Эдигей жаман кыйналды. Биресе кыжыры келсе, биресе айласы куруду; ... тегеректин баарын тосуп, бөгөп, жадегенде бейиттин жолун көрсөтүп коюшса болбойбу (Ч.А.,320-323-б.).

... баягы Тансыкбаевдин жөнү болсо мындай ...; 1956-жылы жаз этегинде Кумбелдин депосунда чоң митинг болуп ...; ... жолчулар келген ...;

... Абуталип Куттыбаев Югославияда жүргөндөрүн жазат деп, ревизор жалаа жазган ...;

... Мен азыр сөздөрдү угуп туруп, ойлондум. Югославия менен доспуз, эч кандай талаш жок. Эмне үчүн ак кишилер азап тартат?

... ошол үчүн Зарипа алиги чече албас “соттун” арылгыс шоруна кабылгыча деп кете берди.

... Абуталипти эсинен чыгарбай, анын жетим калган балдарын эсинен чыгарбай баратты Эдигей ушул жолдо ... (Ч.А., 330-338-б.).

... бирок анын ишенгени Елизаров болчу ...;

– Акыры келген экенсиң да ээ? Салам, Эдигей!

Салам, Борондуу! – деп учурашты Елизаров.

– Келген ишиңдин өтөсүнө чыгасың го деп ойлойм ...

... Айткандай эле болду ...; ... ак жазылган кагаз келди, анда Борондуу разъездинин мурдагы жумушчусу, тергөө учурунда өлгөн Абуталип Куттыбаев кылмыш составынын жоктугу аныкталып, толук реабилитацияланды деп жазылыптыр ...;

... Ушул документти кубалап, Елизаровдон да кат келди ...; ... Эдигей ал катты өмүр бою сактады ...; ... Катта тергөөчү Таңсыкбаев иштен алынып,

өзү жоопко тартылар алдында экен ...; ... Абуталиптин үй-бүлөсү Павлодарда экен ...; ... Анан да баягы ревизордун арыз жазышы чын экен ...;

... Мындай ойго келдим: бирөөнүн инсанат сапатын жөндөн жөн жек көрүү оорусунан айыгуу үчүн адамдар дагы көп-көп мезгил кечиришер башынан ... (Ч.А., 339-345- б.).

... Эки-үч күн өтпөй, Эдигейдин Кызыл-Ордодогу эки кызы, Сауле менен Шарапат келди. Сары-Өзөктүк аксакалы Казанга өлдү деген кабарды угуп, күйөөлөрү, балдары менен бирге келишти.

– Атам кайда? – деди Шарапат.

– Атаң кечке келип калат. Эмне туруп калдыңар? Өз үйүңөр, киргилечи, периштелерим! ...

... Темир жолдун эки тарабындагы кеңирсиген Сары-Өзөк, улуу талаа, эрме чөл Жер ортосу кебелбей мелмилдеп жатыры ... (Ч.А., 366-378-б.). Чолпон-Ата, 1979-жылдын март айы. Чыңгыз Айтматов. Кылым карытаар бир күн.

... - Сенин атың Жоламан. Уктуңбу. Сен Жоламансың. Атаңдын аты Дөнөнбай. Атаң дагы эсиңде жокпу? Сени бала күнүңөн жаа аттырып үйрөткөн атаң эмес беле... (Ч.А.,153-б.).

... “Эсиңе кел, сен кимсиң? Атың ким? Сенин атаң Дөнөнбай! Дөнөнбай! Дөнөнбай!” (Ч.А.159-б.).

... Аткулактын кочкул кызыл болуп бышкан уруктары үстүнө себеленип, төмөнтөн соккон желге куураган жалбырактар шуудураса дирт эте кулак түрүп, тулкү түн кирерин күттү. Зым карагайлар бир калыпта зыңылдайт. Түлкү андан коркпойт. Карагайлар каккан орундарында какайып, кубалай албасын билет (Ч.А. 5-6 б.).

...Бул таптакыр эле кароосуз калган кичине калың алма бак эле. Алыстан карааны көрүнгөнү ушул турбайбы деди ал, кичинекей, дагы анын оюнча капалуу, аябай капалуу турган алма бакка карап. Бу жүздөгөн дарактарга эч ким тийбегенден гана ушинтип, тынч унчукпай тургансышты. Эгер ал азыр байкабай бутактарын сындырып кетсе, ой-уй деп айгай салып кыйкырыша, онтошо турганга окшоду. Анан ушундай бир шумдуктуу бак жөнүндө бир

жерден окугандыгын эстеди. Сапсайган уулу чөп менен куса, арман, кайгы, санаа баскан кичинекей алма бак унчуккан жок. Калп болбосо ошол окуган багынын түрү да так ушундай болсо керек эле (К.Ж. 9-б.).

...Анда кип-кичине бала, корунчаак, “адамга шыгы жок” (Чоң энеси дайыма ушинтип айта турган), аябай өксүк бала эле. Андан бери аталуулар алты, энелүүлөр эки тойду (бул дагы ошо кишинин айтканы, анткени, өзү дагы уйкучу эле, дайыма саар мененки ширин уйкусунан ушинтип, ушинтип айтып анан ойготуучу). Ширин деп коёт дагы деди ал кайра өзүнө, бул сөзгө аз-маз кине коюп айтканы саал жага бербеди (К.Ж. 6-б.).

... ал жөнүндө эч ким деле эч нерсе дей элек, дейт да. Эмне элдин баары эле айылдагы кемпирлер дейсиңби, элдин баары айылдагы кемпирлер эмес. Мына ошол аккан арыктын баласы какшыган сай менен келатты. Бул сайга эми кайра дагы кыямат кайым болгондо эле сел жүрбөсө, ушинтип тура берет кейпи, качан келишин күтүп. Бу сайдын да өлөөрчө жакшы үмүтү бар экен деди “Аккан арыктын баласы” (К.Ж. 6-б.).

...Түлкү четтеги караңгыга боюн таштады, кылчак-кылчак каранып, жер менен жер болуп качып жөнөдү. Булгактаган оттору бар тиги шумдук куйругу көпкө үзүлбөй дөңгөлөктөрү шака-шак, күркүрөйт да шаркырайт. Түлкү байыр алган жеринен улам тура чуркап, качкан бойдон кетти. Далайга барып эс ала токтоп турду да, кайра эле болбой темир жолго бура тартты. Ач курсак аргасыз кылды. Бирок алдыдагы кара сызыктан дагы оттор көрүндү, кошоктошкон эки локомотив эки кучак күчтүү жарыгын караңгыны каптатып, жүктүү узун состав сүйрөп өттү (Ч.А. 8-б.).

... Сабитжанга жини келген Эдигей дале жазыла албай келет. Ушундай болорун алдын-ала сезген эле. Бирок уулу атасынын өлүмүнө келгенин колко кылып олтурса, кантип жини келбейт. Атасынын өлүмү ага түшкөн мүшкүлдөй эртерээк кутулуунун камында. Ансыз деле коңшу-колоңу менен баарын бүтүрүп жаткан соң Эдигей куру бекер айтышкысы келбеди. Элден айланса болот, темир жолдо зарыл жумушу жоктун баарысы ушерде, эртеңки күнү сөөктү көөмп, кара ашын берүүнүн камында жүрөт (Ч.А. 31-б.).

...Эгер көз алдыңыздарга элестете алсаңыздар – деди ал, бирөөлөргө айтып жаткансып, – асман жерге батпаган арабанын аркы эки дөңгөлөгүн элестетип көрүңүздөр.

... А мен болсо, эбелектей болуп кымындай да күчүм жок, сары сүрдөм ичкендей ап-арык, кип-кичинекей бала, арабадан качып баратып өзүмүн бутума өзүм чалынып бир жыгылганда, арбайган тегирчектери мени жанчырата басып кетишти. Ушу кезде дайыма ойгонуп кетчүмүн.

... Мен дале көчөлөрдөгү кумурскадай ары бери катташкан адамдардын арасынан өз атамды издедим. Бирок ал дале эч кайдан көрүнгөн жок. Чын эле аны эч качан көрбөй каларымды ойлогондо, биринчи жолу ичимдеги оор кусалыкты сездим. Бул асман жерге толгон кусалык эле.

.... Алиги киши мени акырын көргө түшүрдү да, башымды түздөп-түздөп койду. Анан жайдын четиндеги оома-доома топурактын бир ууч алып жүзүмө септи. Биринчи жолу эми гана бул кишинин жүзүнө карадым. Бул менин өз атам эле (К.Ж. 48-49 -бб.).

... Дагы эле Арыковдун атасы ого бетер бакылдаптыр: “Ушу сен эл журтту сүйлөп эмне кылат экенсиң, эл-журттан чыкканың качан сенин жаны жок. Жогол буерден, сенин баскан изиңди кетмендеп салыш керек, кетмендеп!”.

... Арыковдун атасынын кийинки аялынын үнү чыкты: “А-уу, окшошкон жаныжоктор! Көр какшаалың ашына союп жесин мага десе, дегип койду берип кутулчу, кетпейт болбосо!”. Буга Чоң энеси чыдабаптыр. “Кана, сага эмне жок экен. Бөрү карыса бир койлук алы бар дейт, кана таягым!”. Ал чон эне ыргай таягын колуна алган бойдон муздак дубалдарды сыйпалаганча, эшикти таап үйгө кирип, кайра чыга качты. Аялдын артынан көздүү немедей ыргай таягын булгалап Чон эне да кошо чыгып, этегине жармашкан баягы кыздын колун катуу кагып жиберсе, кыз кайра Чон энени чачтан алып башына муштап-муштап алды. Кудум эле дагы, кабанаак күчүктөй кайра качыптыр.

... Шашпа, балам, силерге тиригим теңелбесе да, өлүгүм теңелет.

... Мунун баарын айылдагылардан уккан. А чоң энеси болсо бул жөнүндө бир ооз ачкан жок. Анда тирүү болчу (К.Ж. 69-70-бб.).

... Айтса, ошондо жамгырдын аткулактарды дабыратып сабаганын тыңшап карап отуруп дагы бир качанкы нерсе капкайдан эле эсине келчү. Кийин ойлоп көрсө, бул анын бала болуп башына жүн чыккандан бери эң биринчи эскерүүсү экен. Бирок түшү десе түшү, өңү дейин десе өңү экендиги белгисиз эки ортодогу бул бүдөмүк нерсени болгонун болгондой кылып эч убакта эстей алуучу эмес.

... Баары бир канчалык отурса да, баш аягы жок бүдөмүк бойдон кала бергенден кийин айласы кетип Чоң энесинен барып сурачу. Чоң энеси: “Чунак бала десе, адам кантип эле эки-үч жаштагысын эстеп калсын, сен анда араң эле эки-үчкө чыкпадың беле”, - деген эле (К.Ж. 55-б.).

... Бир күнү үйгө шоп этип эле ак уруп дубана чал кирип келди. Мен ашканага кирип ага айран куюп чыкканча, сен чалдын кулагына тарс дегиче бир чертип коюп кайра качып, кайра чертип коюп кайра кача берипсиң. Мен ашканадан айран көтөрүп чыксам, аппак сакалынан ылдый куюлтуп дубана чалым ыйлап жатат. Карыган адамдын ыйлаганын ошондо көргөм.

... Дубана чал айранды ичпей, чаначына куюп алды да, батасын берип чыгып кетти. Менин акылына кире элек айбан баламдын кылыгын көңүлүңүзгө албаңыз “ата” дегенимде, сага кайрылып туруп: “Сени кутурткан мынабу байбиче, сендей балдар аткулак жеп өзөрүп жатышат, айланайын, чоңойгонунда ушу байбичеге рахмат айт, өмүрүңдү кудай узун кылсын”, - деген. Адам арыктаганда кулактары эле делдейип калат экен, ошондо көргөм (К.Ж. 59-б.).

... өзүнүн кайырчы абышка менен болгон мамилеси жөнүндөгү түмөн ойлор-торуна түшүп, өзүн жеп, таң атканча тыбырчылап уктабай чыккандыгын, кайра бир туруп буга бүт жаны менен ишенбей акыры ушуга дейре өзүн-өзү билбегендигине жана бир эле өзү эмес бүт адам аттуунун баары ырайымдуулуктун жалган маскасын гана тагынып алып басып жүрүшкөндүктөрүнө таң берип, арып-чарчап кыйналган бир түнү эсине түштү (К.Ж. 61-бет.).

... Ошондон, бери бул абышка экөө кудайдын куттуу күнү эски достордой жолугушат да бирге көк чай ичишет. Арыков өзү да ошол чал түнөгөн чайканадан башка жерден көк чай ичпей турган. Азыр абышка анын кантип өткөнүн байкабай калды. Эгер байкап калса, таазим кылып коюп өтө бермек. Анын үстүнө баягы кара бактын ээсинен кийин эч ким менен сүйлөшүүгө көңүлү келбей турду.

...Ошол күнү Арыковдордун кичинекей кедей айылына эртеден кечке чейин мамыраган жакшынакай күн тийгендигин, а Чоң энеси адатындай мындай күндү кур кетирбей (“мындай күн тийгенде, элдикиндей меши жок суук үйдө жашаган мага кудай берет, күнгө жылынып эле оңуп калам” деп айтканынан өйдө айтып беришкен. Чоң энесинин элдикиндей меши жок экендигин Арыков өзү да жакшы биле турган (К.Ж.62-б.).

... Эртең менен дайыма мойну ооруп калчу. Башына койгонго жаздыгы жок эле. Окуган китептерин жазданып жатчу.

... Ошол күн Арыковдун күнү-күнкүдөй эсинде. Алыскы Памир тоолорунун арасында ушундай эле суук тамда жашаган Чоң энесине узун сабак кат жазган эле. Каты да ошондон кийин конверттин жогунан почтого салынбай эки-үч күн жаткан.

... Тагайдын мектепте окуган баласы келип катты эжелеп жатып окуп бергенден кийин буга алымсынбай дагы үч-төрт жолу кайра-кайра окутуп бечара баланы жадаатып бүтүрөрүн жана мунусу аз келгенсип ага ыргай таягын тапшырып колунан жетелетип алып: “Кой, мен эмнеңдеп буерде ыйлаганым менен аердеги куруган баламын күнү эмне болот, шаарда суусунан өйдө сатылуу, ал куу тумшуктун менден бөлөк кимиси бар дейсиң, ушул тантык таш боор атасыбы?” – дегенин эстеди (К.Ж. 64-б.).

...Анан кайра дагы минтип ойлоду: “Эмне үчүн сөзсүз эле адам, адам?”
...Арыков дагы “а эмне үчүн...” - деп баштаганда, бул балээлүү оюнун, дайыма аны аркасындай ээрчиген капары суук оюнун аягына чыга электе кайдан-жайдан пайда болгон адамдардын толкуну аны көчөнүн бир четине тээп чыгарып салды. Бирөө алдына жата калганда анан токтодубу, же адамдар ага

умтулушуп, жулунушуп, бири-биринин үстүнө түшүшүп жол бербей жатып токтотуштубу, бир жапжаңы “Волга” машинасы токтогондо, кыйкырык чуу ого бетер күчөдү. Арыков адегенде эч нерсеге түшүнгөн жок (К.Ж.93-б.).

... Тетиги ээн талаа бетиндеги бозомук жалдын үстүндө созулгандан созулган кара сызык темир жол азгырып да, сестенип да турат. Ошо жол менен күркүрөп-шаркырап, көмүлүп жаткан жерди бир солкулдатып, биресе бу тарапка, биресе тиги тарапка поезд өтүп турат... (Ч.А. 5-б.)

... Түн ортосу ченде тоомчунун кепесин көздөй бирөө өжөрлөнө тынбай келатты. Шпал санап баскан караан бет алдынан поезд чыкканда жалдын тик бетинен шыпырылып ылдый түштү да, тез жүргөн товар составдын дөңгөлөктөрү астынан чыккан күйүк чаңдан борошо жибергенсип, колу менен калкалана жүткүнүп, ылдамдай басты (Ч.А. 9-б.).

... Эч нерсе эмес ушинтип – ушинтип барып анан оорубай калат. Башкасы болбосо да бул ага жашынан тааныш эле. Кана, бутун ташка ушинтип урбаганына канча болгондугу жөнүндө ойлоду. Мынабу каркыраган сайдын ташындай көп жыл болгон окшойт (К.Ж. 7-б.).

... шаардагы Арыковго жаккан бирден-бир жер ушер. Буерге жанагы үшкүрүккө окшогон оор, оор тамчылар да тийбептир, кичинекей кууш тунелге окшогон аллеянын ичи куп-куркак, жып-жылуу эле. Баарынан да ага ушул жылуулугу жакты. Бул жылуулук күндүкү да эмес, башканыкы да эмес, күн боюу ушерден ары-бери өткөн адамдардыкына окшоду. Адамдар башка жактан күнгө куйкаланып ысып келгендерин ушерге калтырып кетишет окшойт. Анткени буерге күндүн көзү да тийбей турган. Кантип тиет. Ар тарабына сызып койгондой түз тигилген дарактардын баатары бири-бири менен түбөлүккө чырмалышып, жуурулушуп калышкандыктан күн, кар, жамгыр эмес, бомба түшсө да өткөрбөйт деп ойлойсуң.

... Бул ушундай бир кудай берген аллея эле. Элде айткандай мындай аллея менен баскан да бар, баспаган да бар. Бирок дүйнөдөгү бардык жакшы нерселердей эле, бул аллея да кыска, аз эле жерге созулат. Аллеянын ичи кап-караңгы болгондукта, өзүн туннелдин ичинде бараткандай сезди. Бир гана

аллеянын те-е алыскы оозунда жеңдей жарык көрүндү. Жамгыр тийип суу болгон асфальт ошол жеңдей жарыкка чагылышып, күзгүдөй көз уялта жаркырап жатты. Арыков күндүзү болсо, аерде уюткудай коюу аппак жазгы күн жатарын ойлоду (К.Ж. 44-бет).

... Түн бою жааган катуу жамгырдан кийин дайыма эртеси эрте менен уюткудай коюу аппак маңыроо күн тиерин, асман да, жер да, аба да чайкап койгондой тап-таза болорун, ошондо жерден, шыйпаңы жок тамдын баштарынан, мурунку күнү талаада калып суу болгон уйлардан билинер-билинбес көк булоо көтөрүлөрүн, ал турмак боюу сергиген талдардын бутактарынан мелт-мелт этип кулаган тамчылардан өйдө көз алдына элестетти.

... Көрсө унутулбайт турбайбы, башыңдын, же кыргыздар айткандай көкүрөктүн бир, ушундай нерселерди таштабай сактап жүрө турган жашыруун жери бар окшойт. Арыков булар жөнүндө мурун тап-такыр ойлогон да, эскерген да эмес. Азыр эч нерседен эч нерсе жок эле, ошондой бала эмес, чоң болгон кезинде көңүлгө албаган ушундай нерселер эсинде калганына, эми ошону ушул айбандардын тарптарынын арасында олтуруп биринчи жолу эстегенине айраң калды. Азыр да ошондогу күндүн коюу жытын сезгенсиди. Анткени ошондой күн тийген күндөрү ал дайыма күн эстегенче тамдын бооруна жөлөнүп отуруп алып нан жей турган, же китеп окучу. Бирок көзү уялып китепти көпкө окуй албагандыктан, көпчүлүк убакта жөн гана күндүн нурун соргон жылуу тамдын дубалына сүйөнүп, эригип-зеригип жадап бүтмөйүнчө, же, тамдын боорундагы тешиктерден уйкусунан ойгонгон аарылар чыгышып ...

... Жанынын какшаганы кайра ага жакчу. Кимге ошончолук өчөшкөнүн азыр эстегиси келген жок. Айта берсе ад өзүнчө узун тарых (К.Ж. 45-б.).

...Чын эле мени бул укмуштай бак, мунун ичиндеги ээн-эркин тиричилик, күкүктөп, аккан дарыянын үстүндөгү кылдай көпүрө таң калтырды. Мен колумдагы челекти көтөрүп алып ошол кылдай көпүрө менен аркы өйүзүнө өтмөк болдум. Көпүрөнүн бер жак учуна жакындаганымда аркы өйүздөн

безилдеп кыйкырган үндү уктум да, ошол жакка карап токтоп калдым. Күкүктөп аккан дарыянын аркы өйүзүнөн «келбе эле келбе, бул жакка! Артыңа кайт!» деп адатындай мага күйүп-бышып безилдеп кыйкырган Чон энемди көрдүм. Чон энем мындан бир жыл мурун каза болгон эле. Мен артыма кайттым (К.Ж. 50-б.).

... Ичине чаң толгон, эски керебетте жатып көргөн Арыковдун түшү ушул эле. Ал эми өңүндөгүсү бул. Арыков үчүнчү класста окучу. Же экинчидеби... Ал окуган мектеп бийик дөбөнүн үстүндө болчу. Терезелери тоону караган шайпаңы жок молодойгон кичинекей ак там эле. Аркасында жайы кышы дебей, эски арабанын арткы эки дөңгөлөгү турчу. Балдар танаписке чыгар менен ошого жабыша турган, ары-бери калдыратып сүйрөп иш-эрмектери ошол эле (К.Ж. 50-б.).

...Албетте ал бекеринен эле кирди-чыкты болду. Таанышына ушинтип айтканы абдан жетиштүү эле. Тиги кучкачын жуткан Төштүктөй жандана түштү. Чачтары карганын жүндөрүндөй күнгө ого бетер жылтылдагансыды.

– Эптеп бир жаман китебимди чыгарып алдым. Магазиндерде бар экен да.

– Бар экен. Абдан көп чыгарышкан окшойт, - деди Арыков. Шайтан басып «ошондой болсо керек» деп дагы аз жерден айтып жибере жаздады. Бирок эмнегедир антип айта алган жок. Бул дагы болсо улуу Жалгандын амиринин күчтүүлүгү эле.

Экөө күшүлдөтүп көөрүк баскан, күпүлдөтүп барскан урган ат такалагычтардын кобур-собурунун алдында сүйлөшүп жатышты. Арыков эмне болсо да баягы кычкачтай болгон сары чалдан көз айырган жок (К.Ж.80-б.).

...Ушундан кийин баягы үч сөздөн турган түшүн дагы эстеди. Анан жакында чайканада чай ичип отуруп жанындагы бейтааныш эле кишилердин жемииш бактарын кандайча кароо керек экендиги, анын түшүмүн ошол караганга эле жараша боло тургандыгы жөнүндө көпкө божурашып, эриктире-зериктире көпкө божурашып сүйлөшкөндөрүн эмнегедир аябай кулагын төшөп, бир да сөздөрүн сая кетирбей дардисар тыңшагандыгын ...

... А азыр болсо кайыбынан келип эле мунун баары түшүнүктүү боло түшүтү. Көрсө, ошол этектерин курларына кыстарган, тырмактарынын ичи топуракка толгон, күнгө жердей күйгөн, адатта айтылуучу «жөнөкөй» адамдар таза беймаани, ааламдагы эң кыйын, эң татаал бирден бир беймаани нерсе, Арыковдун кайыптуу Жаны жөнүндө сүйлөшкөндөрүн эми гана түшүндү. «Таза жаман сүйлөшүүнү уккан турбаймынбы – деди ал ичинен таң калып, – а мүмкүн алар жөнөкөй дыйкандар эмес эле, ошолордун кийимин кийген периштелер болуп жүрүшпөсүн, атайы мага жиберилген. Башкаларга караганда абдан ыймандары ысык адамдарга окшоп көрүнүштү эле» (К.Ж.99-б.).